

**T.C.
KAFKAS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
ESKİÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI**

**KARS-AKYAKA'DA TARİHİ VE ARKEOLOJİK
ARAŞTIRMALAR**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

MUSTAFA KARAGEÇİ

**TEZ YÖNETİCİSİ
YRD. DOÇ. DR. AKIN BİNGÖL**

KARS-2011

T.C.
KAFKAS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

Mustafa Karageçi'ye ait "Kars Akyaka'da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar" konulu tez çalışması, Jürimiz tarafından Tarih Anabilim-Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı'nda Yüksek Lisans tezi olarak oy birliği ile kabul edilmiştir.

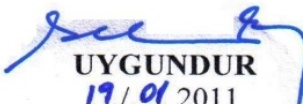
Öğretim Üyesinin Unvanı, Adı ve Soyadı

Yrd. Doç. Dr. Akın BİNGÖL (Danışman)
Doç. Dr. Selçuk URAL
Yrd. Doç. Dr. Mustafa ÖZDEMİR

İmza

Bu tezin kabulü Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun **12/01** 2011 tarih ve **2011.../..07**. sayılı kararı ile onaylanmıştır.

UYGUNDUR
19./01/2011
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü
Doç.Dr.Selçuk URAL

İÇİNDEKİLER

ÖZET	I
ABSTRACT	II
ÖNSÖZ	III
KISALTMALAR	V

GİRİŞ	1
Konunun Niteliği, Amacı, Önemi	1
Uygulanan Yöntem ve Kullanılan Terimler	1
İlgili Araştırmalar	5

I. BÖLÜM

1. AKYAKA BÖLGESİ GENEL COĞRAFI ÖZELLİKLERİ	6
1.1. Konumu, Jeolojik ve Jeomorfolojik Özellikler	6
1.2. İklim Özellikleri	11
1.3. Bitki Örtüsü	12
1.4. Hidrografya	14

II. BÖLÜM

2 PREHİSTORİK (TARİH ÖNCESİ) ÇAĞLAR	18
2.1. Jeolojik Zamanlar	18
2.1.1. Prekambriyen Dönem (Primatif-İlkel)	18
2.1.2. Birinci Zaman	19
2.1.2.1. Kambriyen Dönem	19
2.1.2.2. Ordavisien Dönem	19
2.1.2.3. Silüriyon Dönem	20
2.1.2.4. Devoniyen Dönemi	20
2.1.2.5. Karbonifer Dönem	20
2.1.2.6. Permiyan Dönemi	21
2.1.3. İkinci Zaman	21
2.1.3.1. Triyas Dönemi	21
2.1.3.2. Jura Dönemi	21
2.1.3.3. Kretase (Kratekeous) Dönemi	22
2.1.4. Yakın Zaman (Senozoyik)	22
2.1.4.1. Üçüncü Dönem/Zaman	22
2.1.4.2. Dördüncü Dönem	23
2.2. Prehistorya (Tarihöncesi Dönem)	24
2.2.1. Paleolitik Çağ	24
2.2.2. Mezolitik (Epipaleolitik) Çağ	27
2.2.3. Neolitik Çağ	28
2.2.4. Kalkolitik Çağ	30
2.2.5. Tunç Çağı	32
2.2.5.1. Karaz Kültürü	34

III. BÖLÜM

3.URARTU	38
3.1. Urartu Araştırmalarının Tarihi	38
3.2. Urartu Siyasi Tarihi	43
3.2.1. Urartu-İskit İlişkileri	63
3.2.2. Urartu -Kimmer İlişkileri	64
3.3. Urartu Kültür ve Medeniyeti	64
3.3.1. Mimari.....	64
3.3.2. Ulaşım	68
3.3.3. Din.....	69
3.3.4. Madencilik	70
3.3.5. Sulama Sistemi	72
3.3.6. Yazı	73
3.3.7. Seramik	74
3.3.8. Ölü Gömme Gelenekleri	75

IV. BÖLÜM

4. İSKİTLER	78
4.1. İskitler'in Tarih Sahnesine Çıkışları	79
4.2. İskitler'in Diğer Kavimlerle İlişkileri	80
4.2.1. İskit-Kimmer İlişkileri	81
4.2.2. İskit-Urartu İlişkileri	82
4.2.3. İskit-Asur İlişkileri	82
4.2.4. İskit-Pers İlişkileri	83
4.2.5. İskit-Sarmat İlişkileri	85
4.3. İskit ve Kimmerler'in Anadolu'daki Etkileri	85

V. BÖLÜM

5.TESPİT EDİLEN MERKEZLER	89
5.1. Kız Kalesi (Kalkankale).....	89
5.2. Ziyarettepe (Sulakbahçe)	89
5.3. Angut Kaleleri (Sulakbahçe).....	89
5.4. Duraklı Yarbaşı Kalesi.....	90
5.5. Yarüstü Kaya Mezarı	90
5.6. Yarüstü Yerleşmesi	90
5.7. Duraklı Kurganı	90
5.8. Atayurt Kalesi	91

SONUÇ	92
KAYNAKLAR	94
LEVHALAR	179
ÖZGEÇMİŞ	206

ÖZET

Anadolu, insanlık tarihinin en eski çağlarından itibaren yerleşim gören bir coğrafyadır. Anadolu'nun kuzeydoğusunda yer alan Kars bölgesinde Paleolitik Çağ'dan itibaren yerleşim görülmektedir. Kars, Anadolu ile Kafkasları birbirine bağlayan jeopolitik bir öneme sahip olması nedeniyle, tarih boyunca sürekli elde edilmek istenen bir coğrafya olmuştur.

Yüksek bir ülke olan bölge, büyük otlakları, sert iklim şartları sebebiyle yaygın geçim kaynağının tarih boyunca hayvancılık olmasına neden olmuştur. Eski Çağ'dan itibaren varlığı bilinen yer altı kaynakları, verimli otlakları ve bölgenin jeopolitik konumu, başta Urartu olmak üzere İskit, Kimmer gibi devletlerin seferlerine maruz kalmasına sebep olduğu görülmektedir.

Bulunduğu konum için stratejik bir önem taşıyan ve çalışmamızın temelini oluşturan Kars-Akyaka İlçesi, İlin doğu ucunda, aynı zamanda ülkemizin doğu sınırının bir bölümünü oluşturmaktadır. Şimdiye kadar herhangi bir çalışma yapılmayan bölgede yaptığımız tüm çalışmalar bu bakımdan Akyaka'nın ve Kars'ın tarihi ve arkeolojisini aydınlatmada önemli bir basamak olacaktır.

ANAHTAR KELİMELEER: Kars, Akyaka, Urartu, Kimmer, İskit.

ABSTRACT

Anatolia has been geography of settlement since from the old ages. Located at northeastern Anatolia, settlements are seen in Kars region since from the Paleolithic ages. Linking Anatolia and Caucasus, Kars has been an important place geopolitically, which makes it an attractive place to be obtained throughout the history.

As a high country, livestock has been a common source of livelihood throughout the history in the region, due to its large pastures and harsh climatic conditions. Its underground resources, being known to be existent since from the old ages, fertile pastures and geopolitics, caused the region to be exposed to campaigns of states such as Urartians, Scythians and Cimmerians.

Kars-Akyaka district, which is the subject of our work, has a strategic importance due to its location, and is located at the eastern end of the province while also being a part of eastern border of our country. Having no study being done in the region so far, all the work we have done will be an important step in illuminating the history and archeology of Kars and Akyaka.

KEYWORDS: Kars, Akyaka, Urartians, Cimmerians, Scythians

ÖNSÖZ

Bu çalışmada Kars ili, Akyaka İlçesi ve çevresinin tarih öncesi çağları, tarihi çağları ve bölgenin tarihi ve arkeolojik yönleri ele alınmıştır. Akyaka ilçesi ile ilgili çalışmaların sınırlı olması ve bu çalışmaların Akyaka tarihi hakkında olmaması nedeniyle bölge tarihi tam olarak aydınlatılamamıştır.

Akyaka ilçesi, Türkiye-Ermenistan sınır bölgesinde olduğundan dolayı jeostratejik bir öneme sahiptir. İlçe ova görünümde olup, ilçenin temel geçim kaynağını tarım ve hayvancılık oluşturmaktadır.

Çalışmamızın giriş bölümünde bölgenin coğrafi özellikleri ele alınmıştır. Buradaki amacımız, tarihi çağlardan itibaren büyük devletlerin buraya egemen olmalarının nedenini anlamaya çalışmaktır.

İkinci bölümde, Anadolu'nun ve bölgenin tarihi çağları ele alınarak, Akyaka İlçesi'nin eski çağlardan günümüze kadar gelen önemi vurgulanmaktadır.

Üçüncü bölümde, bölge tarihinde önemli bir yere sahip olan Urartular ele alınarak, Urartu Devleti'nin kuruluşundan yıkılışına kadar bölge coğrafyasındaki faaliyetlerine yer verilmiştir.

Dördüncü bölümde, Kafkaslar üzerinden Anadolu'ya girerek, bölgede hüküm süren Urartuların yıkılma sürecini hızlandıran Kimmer ve İskitler ele alınmıştır.

Beşinci bölümde ise, Prof. Dr. Alpaslan CEYLAN ve Yrd. Doç. Dr. Akın BİNGÖL ile yapmış olduğumuz araştırmalar neticesinde Akyaka'da tespit ettiğimiz tarihi ve arkeolojik yerler incelenmiştir.

Bu sahada on beş yılı aşkın süredir çalışma yapan "Doğu Anadolu YüzeY Araştırmaları Projesi" ekibinin bir üyesi olarak bölgenin Eskiçağ Tarihine ışık tutmaya çalıştık.

Bu çalışmamda bana yol gösteren ve yardımlarını esirgemeyen saygıdeğer hocam Yrd. Doç. Dr. Akın BİNGÖL'e teşekkürü bir borç bilirim. Bu alışma sırasında bana maddi ve manevi desteklerini hiçbir zaman eksik etmeyen "Doğu Anadolu Yüzey Araştırmaları" proje başkanı Prof. Dr. Alpaslan CEYLAN ve ekibi Yrd. Doç. Dr. Yasin TOPALOğLU, Arş. Gör. Yavuz GÜNAşDI, Nezahat CEYLAN, İbrahim ÜNGÖR ve Oktay ÖZGÜL'e teşekkürü bir borç bilirim.

Kars-2011

Mustafa KARAGEÇİ

KISALTMALAR

- AA** : Archologischer Anzeiger, Berlin.
- AfO** : Archiv fur Orientforschung, Berlin-Graz.
- AfO-NF** : Archiv fur Orientforschung-Neue Folge, Berlin.
- AJA** : American Journal of Archaeology, Baltimore, Norwood, Concord, New York.
- AMI** : Archaeologische Mitteilungen aus Iran, Berlin.
- Anadolu-Anatolia** : Ankara niversitesi DTCTF Arkeoloji Enstitu Yayını Ankara.
- AnAr** : Anadolu Araştırmaları, İstanbul.
- Anatolica** : Anatolica. Annuaire International pour les Civilisations de l'Asie Anterieure, Leiden.
- AO** : Der Alte Orientalia, Leipzig.
- Ar Or** : Archiv Orientalni, Prag.
- ARI I** : Assyrian Royal Inscriptions I, Wiesbaden.
- AST** : Araştırma Sonuçları Toplantısı, Ankara.
- AS** : Anatolian Studies, London.
- BiOr** : Bibliotheca Orientalis, Leiden.
- CAH** : Cambridge Ancient History. Cambridge.
- DTCFD** : Dil, Tarih, Coğrafya Fakltesi Dergisi, Ankara.
- HChI** : Handbuch der Chaldischen Inschriften, Graz.
- IRAN** : Journal of the British Institute of Persian Studies, London.
- IRAQ** : Published by the British Shcool of Archaeology in Iraq, London.
- Ist.Mitt.** : İstanbululler Mitteilungen. Deutshes Archologisches Institute, Tbingen.
- JAOS** : Journal of the American Oriental Society, New Hevan.
- JCS** : Journal of Cuneiform Studies, New Haven.
- JNES** : Journal of Near Eastern Studies, Chicago.
- KB** : Keilschrifttexte aus Boghazki, Leipzig-Berlin.

KİÇM	: Kars Valiliği İl ve Çevre Müdürlüğü
KUB	: Keilschrift-Urkunden aus Boğazköi, Berlin.
KST	: Kazı Sonuçları Toplantısı, Ankara.
MDOG	: Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft in Berlin,
MTA	: Maden Tetkik Arama Enstitüsü Dergisi, Ankara.
MVAG	: Mitteilungender Vorderasiatisch-ägyptischen Gesellschaft, Berlin.
MVAG	: Mitteilungen der Vorderasiatisch-ägyptischen Gesellschaft, Leipzig.
RA	: Revue Archéologique, (Nouvelle Série) Paris.
REA	: Revue des Etudes Anciennes, Strasbourg.
RHA	: Revue Hittite et Asiatique: Organe de la Societe des Etudes Hittites, Paris.
TAD	: Türk Arkeoloji Dergisi, Ankara.
Tel Aviv	: Tel Aviv. Journal of the Institute of Archaeology of Tel Aviv University, İsrail.
TKU	: Topographische Karte Von Urartu, Berlin.
TTAED	: Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi, Ankara.
TTKong	: Türk Tarih Kongresi, Ankara.
TÜBA-AR	: Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi, İstanbul.
UKN	: Urartskie Kliobraznyne Nadpisi, Moskova.
VDI	: Vestnik Drevnej İstorii, Moskova.
WVDOG	: Wissentschatliche Veröffentlichungen der Deutschen Orient-Gessellschaft, Leipzig.
ZA	: Zeitschrift für Assyriologie, Berlin.
ZE	: Zeitschrift für Ethnologie, Berlin.

GİRİŞ

Konunun Niteliği, Amacı, Önemi

Şimdiye kadar çalışma bölgemizi oluşturan alanda Eskiçağ'a yönelik herhangi bir çalışma yapılmamıştır. Saha araştırmasına dayanan bu çalışma yeni merkezlerin bilim dünyasına tanıtımını sağlayacaktır. Ayrıca araştırma alanımızın sınır ilçemiz olması da tespit edilen merkezlerle ülkemiz sınırlarının en doğu ucunda yeni değerlendirmelere ışık tutacaktır.

Uygulanan Yöntem ve Kullanılan Terimler

Çalışmada, öncelikle genel bir ön değerlendirme yapılarak Kars Bölgesi'nin bir parçası olarak değerlendirdiğimiz çalışma alanımız için Kars Bölgesinin coğrafi özellikleri belirlenmeye çalışılmıştır.

Çalışma bölgemizi etkileyen Urartu ve İskit-Kimmerler hakkında da çalışmamızda birer bölüm ayrılmıştır.

Bölgede yaptığımız tespitler 1/10.000 ölçeğinde detaylı bir topografik harita üzerine işlenerek merkezler hakkında harita bilgisine yönelik bilgiler ileri sürülmüştür.

Tespit edilen her merkez için ayrı bir bilgi fişi oluşturulmuştur. Bu bilgi fişlerinde merkezin niteliği, coğrafi özelliği, tabakalanması, buluntuları tek bir yerde toplanarak çalışma bölgemizin envanteri çıkarılmaya çalışılmıştır.

Çalışmanın görsel malzemesinin hazırlanması sırasında mimari çizimlerde genellikle fotogrametri yöntemleri kullanılırken, keramik çizimleri eksiz çizimlerden sonra grafik tablette sayısal ortama geçirilmiş, File Maker programında veriler fişlenmiş, haritalar Netcad ve Mapinfo programlarında işlenmiştir.

Çalışma kataloğunda her merkez için aşağıdaki gibi standart başlıklar oluşturulmuş ve bu başlıklar altında bilgiler sunulmuştur. Daha sonra bu başlıklar çalışmanın okunabilirliğini ve sürekliliği için düz yazı haline dönüştürülmüştür.

Yerleşmenin İsmi:

Türü: Buluntu merkezinin niteliği.

Rakım: Varsa denizden yüksekliği.

Koordinat: Varsa GPS koordinatı.

Bölge: Çalışma alanının bir kısmı Doğu Anadolu Bölgesinde bir kısmı Karadeniz Bölgesinde kaldığı için bu seçenek sunulmuştur.

İl: Günümüzde sınırları içinde bulunduğu il.

İlçe: Günümüzde sınırları içinde bulunduğu ilçe.

Köy: Günümüzde sınırları içinde bulunduğu köy.

Araştırma Yöntemi: Yüzey Araştırması, Kazı, Rapor.

Yeri ve Konumu: Harita üzerindeki konumu, topografik özellikleri, yerleşme özellikleri.

Araştırma ve Kazılar: Merkezde yapılmış kazı ve yüzey araştırmaları.

Tabakalanma: Stratigrafik özellikleri, tabakanın altında ve üstünde hangi tabakların olduğu nasıl bir ortamda bulunduğu, tabaka nitelikleri.

Buluntular: Mimari, çanak-çömlek, taş alet, kil malzeme, maden, ahşap, taş, cam, obsidiyen, figürün, heykel ve kabartma, sikke, mühür, yazıt, tablet, insan kalıntıları, hayvan kalıntıları, libasyon çukuru, sunak, mezar, kaya işareti, kaya resmi, mozaik, vd.

Yorum ve Tarihleme: Merkez hakkında elde edilen bilgiler ışığında yapılan değerlendirme varsa tarihsel dönemi.

(Bu kısım Topaloğlu, 2009'dan yararlanılarak oluşturulmuştur)

Çanak-çömlek buluntusu değerlendirilirken yapısal özellikleri, yüzey işlemleri ve varsa süsleme özellikleri her parça için ayrı ayrı hazırlanmıştır.

Referans Gösterimi (Kaynakça): Kaynakça gösteriminde Eskiçağ'da benimsenmiş olan ve Eskiçağ Tarihi Ana Bilim Dalında yapılan tez çalışmalarında tercih edilen "Harvard"¹ yöntemi uygulanmıştır. Bu yöntem aşağıdaki örneklerle açıklanmaya çalışılmıştır.

- [Yazar Soyadı], [Basım Yılı] [:] sayfa formülü • Topaloğlu, 2009: 112

Sistemi kullanan dergi, yazar ve kurumlarda noktalama işaretlerinin kullanımı açısından farklılıklara rastlanabilmesine rağmen çalışmamızda aşağıdaki noktalama işaretleri kullanıldı.

-Basım Yılından sonra [:] kullanıldı • Adontz, 1946: 5

-Sayfa Aralığında [-] kullanıldı • Aydın, 1991: 323-329

-Çok yazarlı çalışmalarda yazarlar arasına [-] kullanıldı • Barnett-Curtis, 1973: 133

-Sayfalarda [,] kullanıldı • Başgelen, 1985: 15, 17

¹ Kaynakça'da kullanılan Harvard yöntemi için bakınız, Şenocak-Süt 2006: 37-48

- Diğer referansta [;] kullanıldı • Erinç, 1953:1; Saraçoğlu 1989: 1; Tarkan 1974: 7
- Devam eden sayfalarda [vd.] kullanıldı • Dinçol, 1974: 105 vd
- Devam eden uzun çalışmalarda [vdd.] kullanıldı • Kalaç, 1956: 349 vdd.
- İkiden fazla yazarlı yayınlarda ikinci yazardan sonra [et. al.] kullanıldı • Kozbe-Ceylan et.al.,:2008: Altıntepe
- Gazete ve dergiden bir bölüm kaynak olarak gösterilecekse yazarın ismi belirtemeden gazetenin adı ve sayfa numarası verildi. • ...Urartu Krallığı'nın 3000 yıl önce su ve maden mühendisliğini kullandığını vurgulayan...(Palandöken, 2008: 5)
- Yayında bir yazarın aynı yıl içinde yayınlanmış birden fazla makalesi bildirilecekse yıldan sonra a, b, c, . gibi harfler eklendi. • Ceylan, 2008_a: 25 • Ceylan, 2008_b:331
- Yazar-Tarih sistemi kullanılırken aynı dipnotta zaman kronolojik olarak sıralanmıştır. • Ceylan, 2002: 5; Bingöl, 2003: 14; Topaloğlu, 2006: 102
- Bildirilecek yazar ismi yayında bir cümlenin içinde geçiyorsa, yazar isminden sonra parantez içinde yıl ve sayfa numarası verilir; • Urartu'nun kuzey yayılımı üzerine Köroğlu (2001: 717) yayınladığı makalede...
- Alıntı yapılan kaynak tarafından bildirilmiş bir kaynaktan bahsederken başına (–) işareti eklenerek verildi • (– Scheil 1893);

Kaynakça Kullanımı: Çalışmada dipnot olarak kullanılan kısaltmalar kaynakçasında daha geniş olarak aşağıdaki sistem esas alarak yazılmıştır.

-Tek İsimli Kitap Çalışmaları

Ceylan, 2008

Ceylan, A., *Doğu Anadolu Araştırmaları- 1998-2008 (Erzurum- Erzincan-Kars- Iğdır)*, Erzurum

-Çok İsimli Kitap Çalışmaları

Kozbe-Ceylan et. al., 2008

Kozbe G. - A. Ceylan - Y. Polat – T. Sivas -H. Sivas - I. Şahin- D. A. Tanrıver, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-Demir Çağları (TAY-6)*, İstanbul.

-Makaleler

Sevin, 1979

Sevin V., “Menua'nın oğlu İnüşpua /Inushpua the Son of Menua”, *Anadolu Araştırmaları* 7, İstanbul, 1-11

Editörlü yayınlarda bölüm veya makalenin yazarı yazıldıktan sonra “ed.” veya “eds.” kısaltmasıyla kitap editörünün adının baş harfi ve soyadı, gösterildi.

• Ceylan, 2004

Ceylan A., “Doğubayazıt’ın Eskiçağ Tarihi’ne Bir Bakış (İlk Tunç Çağı’ndan Demir Çağı’na)”, *Güneşin Doğduğu Yer Doğubayazıt Sempozyumu ed. O. Belli*, İstanbul, 41-51

Konferans, Sempozyum gibi bildiri yayınları kaynak olarak gösterilirken aşağıdaki gibi gösterildi.

• Ceylan, 2005

Ceylan A., “The Erzincan, Erzurum and Kars Region in The Iron Age”, *Anatolian Iron Ages V Symposium 6-10 August 2001-Van, Anatolian Iron Ages-5*, eds. A.Çilingiroğlu- G. Derbyshire, London, 21-29

-Elektronik kaynaklar gösterilirken diğer yayın türlerinin kaynak gösterilmesinde uyulan özellikler ve buna ek olarak tam url adresi ve bu adresten belgenin-bilginin alındığı tarih de verildi

• Belli O.,2008 “Doğu Anadolu Bölgesinde Urartu Baraj ve Sulama Kanallarının Araştırılması”, http://www.tebe.org/tr/dosyalar/oktay_belli/dauss.htm [01.Ekim 2008]

(Bu kısım Topaloğlu, 2009’dan yararlanılarak oluşturulmuştur)

İlgili Araştırmalar

Çalışma bölgemizi oluşturan Akyaka İlçesi, Kars İlinin bir parçası olduğu için Kars Bölgesinde yapılan çalışmalar ele alınıp incelenmiştir.

-Anı Kazıları I. dönem	-N. Marr (1893-1894)
-Anı Kazıları II. dönem	-(1904-1917)
-Anı Kazıları III. dönem	-İ.K. Kökten (1944-1945)
-Anı Kazıları IV. dönem	-K. Balkan (1964-1967)
-Mağaracık Mağarası	-İ.K.Kökten (1942)
-Dündartepe	-İ.K.Kökten (1952)
-Harmanyeri	-İ.K.Kökten-K.Balkan (1964-65)
-Cirittepe	-K.Balkan-O.Sümer (1965)
-Kurbanğa Mağarası	-İ.K.Kökten (1969)
-Yazılıkaya	- İ.K.Kökten (1969)
-Anı Kazıları V.Dönem	-B. Mağaralı (1989-2004)
-Anı Kazıları VI. Dönem	-Y. Çoruhlu (2005-)
-Kars Bölgesi Yüzev Araştırmaları-	-K. Kökten
-Kars Bölgesi Yüzev Araştırmaları-	-F. Kırzioğlu
-Erzincan-Erzurum-Kars-Iğdır Yüzev Araş.-	-A.Ceylan (1998-)
-Urartu Baraj ve Sulama Sis. Yüzev Araş.-	-O. Belli
- Kars ve Çevresi Araştırmaları	-A. Bingöl (Tez Çalışması)
-Sarıkamış ve Çevresi Araştırmaları-	-A. Bingöl (Tez Çalışması)
-Sarıkamış ve Çevresi Kültür Varlıkları-	-H.Gündoğdu
-Kars Höyükleri'nin Araştırılması-	-H. Korucuk (Tez Çalışması)
-Bekçiçayırı Kazısı	-Botaş
-Prehistorik Araştırmalar	-B.Yükmen
-Kuzeydoğu Anadolu'da Urartu'nun Tarihi ve Kültürel Mirası	-Y. Topaloğlu (Tez Çalışması-2009)

I.BÖLÜM

1.AKYAKA BÖLGESİ GENEL COĞRAFI ÖZELLİKLERİ

1.1. Konumu, Jeolojik ve Jeomorfolojik Özellikler

Araştırma sahamızı oluşturan Kars İli, ülkemizin en kuzey sınırını oluşturmaktadır. Coğrafi olarak Doğu Anadolu Bölgesinde bulunan Kars İli, ülke sınırlarının % 1,2'ni oluşturmakta ve 9.442 km² lik bir alanı kaplamaktadır. Kars İli, 39°-41° kuzey paralelleri ve 42°- 44° doğu meridyenleri arasında yer almaktadır. İl, deniz seviyesinden 1768 m. yüksekliktedir. Kars'ın doğusunda Ermenistan, güneyinde Ağrı ve Iğdır, batısında Erzurum, kuzeyinde ise Ardahan illeri bulunmaktadır. Araştırma sahamız olan Akyaka ilçesi ise, Kars ilinin en kuzey ucundadır. Akyaka İlçesi'nin doğusunda Ermenistan, batısında ve güneyinde Merkez İlçe, kuzeyinde Arpaçay yer almaktadır.

Araştırma sahamız Doğu Anadolu Bölgesi'nin kuzeydoğusunda yer alan Erzurum-Kars Platosu'nda yer almakta ve Türkiye'nin ortalama yükseltisi temel alındığında, bölgenin adeta bir çatı konumunda olduğu görülür. Etrafının yüksek dağlarla çevrili olması, denize olan uzaklığı ve yükseltisinin fazla oluşu nedeniyle bu plato, çok değişik topografya, iklim ve bitki örtüsü özellikleri göstermektedir. Bu yüksek platonun, İran-Kars-Ağrı-Erzurum-Erzincan karayollarının kesişim noktasında yer alması ve Kafkasları Anadolu'ya bağlayan önemli ticaret yollarına sahip olması tarih boyunca bölgeyi önemli kılmaktadır.

Jeolojik ve jeomorfolojik özellikler, bölgenin iklim ve bitki örtüsünün şekillenmesini, tarım-hayvancılık faaliyetlerini, nüfus ve demografik yapıyı ve konut tipini belirleyen ana etken olmuştur.

Doğu Anadolu Bölgesi'nin Erzurum-Kars Bölümü sınırları içinde yer alan bölgede, merkezi püskürme ve yarık (fissür) volkanizması sonucu oluşan malzemenin yayılmasıyla meydana gelmiş yüksek plâtolar ve tektonik kökenli depresyonlar, ana jeomorfolojik birimleri oluşturmaktadır².

Bölgenin büyük bir bölümüne yayılan volkanitler, Eosen zamanından başlayarak Kuvaterner başlarına kadar devam eden volkanizmalar sonucu

² Sevindi, 1999: 10

oluşmuştur³. Volkanik faaliyetlerin en şiddetli safhası Pliyosen-Kuvaterner arasındaki dönemdir. Volkanik faaliyetler sonucu oluşan çatlaklar boyunca çıkan bazaltlar, 2000 m'nin üzerindeki plâtoları meydana getirirken, püskürme sonucu yüksekliği 3000 m'nin üzerinde olabilen volkanik kökenli dağlar meydana gelmiştir. Volkanik erüpsiyonlar dağ arası havzalarda ve göllerde çökelen tortullara tüfit, pomza ve ignimbrit şeklinde meydana gelirken; karada bazalt, olivin bazalt, andezit, piroksen andezit ve bunların tüfleri şeklinde oluşmaktadır⁴.

Araştırma sahasının günümüz topoğrafik görünümünün oluşmasında, farklı jeolojik zamanlarda bölgenin genelinde etkili olan tektonik hareketler büyük rol oynamıştır. Doğu Anadolu Bölgesi, Neo-Tetis'in kuzey ve güney kollarına ait kenet kuşaklarının birleşme noktasını temsil etmektedir⁵. Üst Eosen zamanına kadar Kuzeydoğu Anadolu'da genel olarak kalkalkalen andezitli lâvlar ve piroksitlerden ibaret ada yayı volkanizması sürmüştür⁶. Oligosen'e kadar çöküntü alanı durumundaki bölgede, kısmen kırmızı molassik çökeller depolanmıştır. Çökeller arasına yer yer tuz ve jips içeren tabakaların da girmiş olduğu gözlemlenmektedir. Oligosen'de meydana gelen tektonik kıpırdamalar⁷ ise, Kars yöresinin Pontuslar'ın belirli bir kısmıyla birlikte yükselmesine sebebiyet vermiştir⁸.

Doğu Anadolu'nun morfolojik görüntüsü Alt Miyosen'in sonlarında oldukça değişmiş ve Peneplen ya da Peneplene yakın bir görünüm meydana gelmiştir⁹. Peneplen'in sınırlarını; güneyde Bitlis Dağları, kuzeyde ise Tuzluca-Kağızman-Karaorgan-Tortum bölgesi oluşturmaktadır. Orta Miyosen'de kuzey-güney yönlü kompresif bir tektonizma etkisi altında sıkışmaya başlayan bölgede, Relief'te kıvrım ve kırıklar oluşarak hızla dalgalanmaya ve değişmeye başlamıştır. Bundan dolayı Peneplen yerini bölgesel bir yükselmeye bırakmıştır. Bu yükselme sonucu, deniz bölgeden çekilmeye başlamıştır. Hafif dalgalanmalar nedeniyle meydana gelen sırtlar arasında, Erzurum-Pasinler-Horasan gibi birbirinden ayrı havzalar oluşmuştur¹⁰.

Üst Miyosen döneminde, deniz bölgeden tamamıyla çekilmiş ve böylece kuzey-güney açılma çatlaklarında volkanlar ortaya çıkmaya başlamıştır. Üst Miyosen

³ Ketin, 1961: 12

⁴ Arbas et al., 1991: 104

⁵ Yılmaz, 1984: 16

⁶ Arbas et al., 1991: 104-105

⁷ Altınlı, 1966: 48-49

⁸ Arbas et al., 1991: 104

⁹ Şaroğlu-Güner, 1981: 40-41

¹⁰ Şaroğlu-Yılmaz, 1986: 83-89

sonunda meydana gelen yeni morfoloji, bölgede göllerin gelişmesine uygun bir ortam hazırlayarak göllerin gelişmesini kolaylaştırmıştır¹¹.

Pliyosen dönemin ortalarında batıda Kuzey Anadolu ve Doğu Anadolu fayları birleşme gösterirken, kuzeydeki fay hatlarının birbirine yaklaştığı Kars yöresinde gelişme gösteren şiddetli volkanik hareketler sonucunda “Kars Platosu” meydana gelmiştir¹².

Vadiler, araştırma sahamızdaki önemli jeomorfolojik bölümlerinden bir diğerini meydana getirmektedir. Enine profilleri “V” şeklinde olan, derin yarılmış genç vadiler Sarıkamış ve çevresinde hâkim bir yapı göstermekle birlikte, kanyon vadiler ve boğazlar da burada gelişme imkânı bulmuştur¹³.

Aras Nehri ve Kars Çayı’na katılan akarsular, araştırma sahasının en önemli akarsuları olmakla birlikte ve genellikle “V” profilli vadiler içerisinde akış göstermektedirler. Kısa mesafelerde yükselti farklarının 1500 m’yi geçtiği araştırma sahasında, buldukları alanda yerel taban seviyesini oluşturan Aras Nehri ve Kars Çayı’na katılan yan kollar, vadilerini süratli ve derin bir şekilde kazmışlardır. Böylece ilksel eğime uygun olarak kurulmuş, genel olarak birbirine paralel olan ve büyük bir kısmı kısa boylu olan bu yan kolların vadileri “V” şeklini almıştır. Sahadaki “V” profilli vadilerin gelişiminde, relief özellikleri ve akarsuların genç oluşları ve litolojik özellikler büyük ölçüde etkili olmaktadır. Ancak aşınmaya karşı dirençli kayaçların var olduğu alanlarda, yana aşındırmanın sınırlı ölçüde kaldığı ve derine aşındırmanın ön plâna çıktığı gözlenmektedir¹⁴.

Kars İli’nin genel toprak yapısı; Alüviyal, Kolüviyal, Kahverengi, Kestanerengi, Regosol, Bazaltik Topraklar, Kireçsiz Kahverengi Orman Toprakları ve Yüksek Dağ-Çayır Toprakları olmak üzere altı ana gruptan meydana gelmektedir. Araştırma sahamızda toprak türleri ise, Alüviyal, Kolüvyol, Kestanerengli ve Bazaltik Topraklar olmak üzere dört ana grupta dağılım göstermektedir¹⁵.

Alüviyal Topraklar; akarsularca taşınarak yığılmış genç sedimentler üzerinde var olan, düz-düze yakın meyile sahip (A) C profilli azonal genç topraklardır. Bu toprak, Azonal topraklar olduğu için özel bir iklim tipi ve vejetasyona sahip değildir. Alüviyal topraklara sahip olan araziler, devamlı üzerinde su duran, su sızdıran veya etrafından sık sık su alan, uzun süre yaş kalan arazi niteliği

¹¹ Erinç, 1953: 11-13

¹² Şaroğlu-Yılmaz, 1986: 89; Atalay, 1989: 75; Özgür 2000: 16

¹³ Bingöl, 2003: 3

¹⁴ Bingöl, 2003: 3-4

¹⁵ Yıldız, 2007: 10

göstermektedir. Basit bir drenaj yapılmak suretiyle alanda, su seven ağaç türleri veya yem bitkileri yetiştirilebilir. Ancak, fazla su miktarı olursa uzun süre bataklık halinde olurlar. Kurak aylarda arazinin bazı kesimlerinde otlatma imkânı olsa da, genellikle tarımda kullanılmayan arazilerdir. Alüviyal topraklar genellikle kil ve killi tından oluşmaktadır. Alüviyal topraklar reaksiyon bakımından buldukları depresyona göre farklılık göstermektedir. Alüviyal gibi toprakların %95'inin tuzluluk derecesi %0,1'den az olmaktadır.

Kolüviyal Topraklar, eğimin az olduğu yerlerde, yüzeysel akımla veya yan derelerin kısa mesafelerden taşıyarak biriktirdikleri materyallerin meydana getirdiği (A) C profilli genç topraklardır. Kolüviyal topraklar, çoğunlukla çakıllı olup, bu topraklarda fiziksel derinlik çok fazladır. Etraftaki yüksek arazi topraklarının özelliklerine benzeyen toprak özelliklerine sahiptir. Kolüviyal topraklar, yağışın şiddetine ve eğim derecesine bağlı olarak, birbirine paralel olmayan değişik parça büyüklüklerine sahip katlar içermektedir. Alüviyal toprakların kenarlarında oluşan Kolüviyal topraklar, alüviyal topraklar kadar taşınmadıklarından, daha kaba bünye görünümü kazanmaktadır. Kum, kil ve killi tından meydana gelen Kolüviyal toprakların tuz oranları düşüktür ve bu topraklar genellikle bazik reaksiyonludur. Taşınma mesafeleri kısa olduğundan çakıllar tamamen yuvarlaklaşmamış olup köşeli bir yapı göstermektedir. Kolüviyal topraklar, Alüviyal topraklar gibi özel bir iklim ve vejetasyona sahip değildirler. Her iklimde bulunabilen bu topraklarda vejetasyon çok çeşitli olabilir¹⁶.

Kestanerengi Topraklar, ABC veya A(B)C profiline sahiptir ve Kalsifikasyon sonucu oluşmuş zonal topraklardır. Kalsifikasyon sonucu baz saturasyonları yüksek olan bu toprakların profilleri kalsiyum bakımından zengindir. Mineral madde organik maddeyle birbirine tamamen karışmıştır. Bu topraklar, koyu kahverengiden grisi kahverengiye kadar değişen bir renk tonlaması gösterir. Bu toprakların doğal vejetasyonu, bazı yerlerinde çalı bulunan orta ve kısa boylu bitki örtüsüdür. Toprağın 45–90 cm derinliklerde kalsiyum karbonat tabakalarına rastlanılır ve alt tabakası çok kireçlidir¹⁷.

Bazaltik Topraklar, profilleri iyi gelişmemiş, ağır killi topraklardır. A horizonunun yapısı granüllerden bloka kadar değişmektedir. Bazaltik topraklar, kireçli kayalardan oluşmuş topraklardaki kadar iyi olmayan fiziksel özelliklere

¹⁶ Yıldız, 2007: 11–12

¹⁷ Yıldız, 2007: 12

sahiptir. Bazaltik topraklarda çoğunlukla kireç bulunmamakla birlikte reaksiyonları nötr ile orta kalevi arasında değişim göstermektedir. Bazaltik topraklar kation değişim kapasitesi bakımından orta derecede yüksek olup, organik maddece oldukça fakirdir¹⁸.

Bazaltik topraklarda verimliliğin çoğunlukla düşük olmasının sebebi fiziksel özelliklerinin iyi olmamasıdır. Bu topraklarda taşların fazla olması, yoğun sürüm gerektiren kullanımlarda taşların temizlenmesini gerektirmektedir¹⁹.

Kars ili, yüksek dağlarla kuşatılmış bir konumdadır. Kuzey kısımlarını Kabak, Kısır ve Akbaba dağları engebelenmektedir. Dumanlı Dağı (2699 m) ilin doğu kesimini engebelenmekle birlikte ildeki başlıca yükseltiler arasında yer almaktadır. Güney kesimlerini ise Karasu-Aras Dağlarının uzantıları teşkil eder. İl topraklarının orta kesimi, Erzurum-Kars Platolarının doğu kesimini kapsar. Bu dalgalı düzlüklerin yükseltisi 2000-2200 m'yi bulduğundan çevredeki dağlar pek yüksek görülmez. Ova denebilecek düzlüklere yalnızca Kağızman yöresindeki Aras Irmağı vadisinde rastlanılır²⁰.

Doğu Anadolu'nun diğer yörelerine göre yer şekilleri az çok farklılıklar gösterir. En sönük şekilli yöresi burasıdır. Çıkan lavlar ve küller etrafa yayılarak çukur yerleri doldurmuş, böylece yer şekillerinin sade bir görünüm kazanmasını sağlamıştır. Bu nedenle Kars yöresi geniş ve sade şekilli hatta tek tür görünümlü yaylalar ve ovalar halinde serilir. Kars ilinde bulunan önemli dağlar arasında, Sarıkamış'ın güneyinde Camyazı'ya doğru uzanan Süphan Dağı (2909 m), Allahuekber Dağı (3120 m), Kars Ovası'nın yakınlarında uzanan Ağadeveler Dağı (2423 m), Hacıhalil Dağı (2366 m), Borluk Dağı (2450 m), Arpaçay Vadisi'nin güney kesimlerindeki Tarhan Dağı (2617 m), Çıldır Gölü yakınlarındaki Kısır Dağ sayılabilir. Bunun Kars'a bakan kısmına Hacı Galo Dağı (2944 m), Çıldır'a bakan kesimine Zuzan Dağı (3197 m) denir. Bunların yanında, Kars'ın kuzeydoğusunda Yağlıca Dağı (2970 m), Sarıkamış'ın güneyinde ise Aladağ (3134 m) yer alır²¹.

¹⁸ Yıldız, 2007: 12

¹⁹ Yıldız, 2007: 10-13

²⁰ KİÇM, 2008: 39

²¹ Sevindi, 1999: 22

1.2. İklim Özellikleri

Kars ili, Doğu Anadolu Bölgesinde yer aldığından dolayı Karasal İklimin etki alanı içerisinde yer almaktadır. Yaz ile Kış mevsimleri arasındaki sıcaklık farkı fazla olan Karasal iklim tipinde, yağışlar genellikle ilkbahar ve kış mevsiminde düşmekte ve yaz mevsiminde kuraklık egemen olmaktadır. Karasal iklim; İç, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgeleri ile Trakya Bölgesi'nin iç kısımlarında görülmektedir. Karasal iklim, sıcaklık ve yağış özelliklerine bağlı olarak dört alt tipe ayrılır. Kars ili ise Doğu Anadolu Karasal İklimi sahasının içerisinde yer almaktadır. Doğu Anadolu Karasal İkliminde kış mevsimi oldukça soğuk ve uzun, yaz mevsimi ise serin geçmektedir. Ancak yaz aylarında düşük rakımlı alanlarda sıcaklık yüksektir. Soğuk dönem boyunca kar altında kalan bu bölgede don olayına sık rastlanılır. Kars ilinde, Ocak ayı ortalama sıcaklığı -4.2°C , Temmuz ayı ortalama sıcaklık 24.2°C , yıllık ortalama sıcaklık ise 10.2°C dir. İlin ortalama yıllık toplam yağış miktarı 579.4 mm 'dir ve yağışlar çoğunlukla kış ve ilkbahar mevsiminde düşmektedir. Yaz yağışlarının yıllık toplam içindeki payı %9.5'dir. Nispi nemin yıllık ortalaması ise %60.2'dir²².

Kars'ta ortalama nem oranı % 70'dir. Kasım ve Aralık ayları en nemli aylardır. Kasım ayında %76 olan nem, Eylül ayında % 61'dir. Kars ilinde yıllık sıcaklık ortalaması 6.3°C 'dir. Kış dönemi, il genelinde Ekim ayının ortalarında başlayarak Mayıs ayının ortalarına kadar devam etmektedir²³.

Kars'ta en soğuk aylar Aralık ve Ocak olarak görülürken Temmuz ve Ağustos ayları en sıcak aylar olarak görülmektedir. Sıcaklık ortalaması yaz aylarında bile 17°C 'nin biraz üstüne çıkmaktadır. Donlu gün sayısı yıl içerisinde 160'ı bulur. Sıcaklığın -40°C 'nin altına düştüğü kış ayları erken başlar ve geç biter. İlkbaharın kısa sürmesinden sonra gecelerin serin ancak gündüzlerin 30°C 'nin üzerine çıkabildiği bir yaz mevsimi gelir. Bu mevsimden sonra kısa bir sonbahar yaşanır²⁴.

Kars ilinin fazla yağış almamasının nedeni egemen olan yüksek basınç alanıdır. İle düşen yağış miktarının az olmasına bölge alanının bozuk yapısı ek olarak gösterilebilir. İlde görülen yağışlar hava kütlelerinin yer kabartılarına ve daha çok dağlara çarparak yükselmesi sonucunda oluşan yağışlardır. İlkbahar ve yaz aylarında ise bölgede sele yol açan yağış hareketi (oraj) ile birlikte konvektif yağışlar da

²² KİÇM, 2008: 62 vdd.

²³ KİÇM, 2008: 62 vdd.

²⁴ KİÇM, 2008: 62 vdd.; Kars, 1997: 47 vd.

meydana gelmektedir. Kars genelinde ilkbahar aylarında en fazla yağış görülmektedir. Aylara göre yağışın dağılışı ise Ocak ayında 27,4; Şubat'ta 30; Mart'ta 29,8; Nisan'da 44,7; Mayıs'ta 89,8; Haziran'da 78,9; Temmuz'da 56,5; Ağustos'ta 46,2; Eylül'de 31,4; Ekim'de 39,8; Kasım'da 50,7; Aralık'ta 23,9 mm'dir.

İlkbahar ve sonbahar aylarında sisli gün sayısının 5-6 gün olmasına karşılık kış ayları genellikle sislidir. Kars'ta yıllık sis ortalaması ise 30 gündür. Kars ilinde bütün mevsimlerde bulutluluk oranı fazla ve bir yıl içerisinde 71 gün açık, 214 gün bulutlu, 80 gün ise kapalıdır²⁵.

Araştırma sahası, kışların çok sert ve soğuk, yazların ise ılık ve yağışlı geçtiği bir karasal iklime sahiptir. En soğuk ayın sıcaklık ortalaması -25 derece, en sıcak ayın ortalaması ise 30 derecedir. Ermenistan sınırlarında bulunan Arpaçay Barajı civarlarında bulunan köylerde, yer yer Karadeniz ikliminin karakteristik özelliklerinin göstergesi olan bol yağışlı ve nemli hava hüküm sürmektedir²⁶.

1.3. Bitki Örtüsü

İklim, bitki örtüsünün bugünkü görünümünün kazanmasına ve bu bitki örtüsü içinde farklı toplulukların yer almasına neden olan en önemli faktördür. İklim şartlarının yanında relief ve toprak özellikleri de önemli bir etken olurken, aslı formasyonların bozulma dereceleri üzerinde daha çok beşerî müdahalelerin etkili olduğu görülmektedir²⁷.

Düşük sıcaklıkların 0°C'nin altına düşebileceği periyodun uzaması ve bu düşük sıcaklıkların vejetasyon devresi (başlangıç 17 Mayıs-9 Haziran, bitiş 25 Eylül-17 Ekim)²⁸ içinde görülme olasılığı, bitkilerin yaşam fonksiyonlarını düzenlenmesini ve tür zenginliklerinin oluşmasını etkileyen faktörlerden birisidir. Vejetasyon devresinin kısalmasına yol açan etken, don olayının görüldüğü devrenin çok uzun olması ve ilkbaharın ortalarına doğru genişlemesidir. Bundan dolayı sahada yetişen bitki türleri sınırlanmakla birlikte, vejetasyon devresi uzun olan türlerin gelişimi büyük ölçüde engellenmektedir. Nisan ve Mayıs ayları, vejetasyon devresinin başlangıç aylarıdır. Bu aylarda görülen kısa süreli geç don olayları, bitkilerin çiçek ve sürgünlerini dondurarak bitkilere önemli ölçüde zarar vermektedir. Aynı zamanda

²⁵ KİÇM, 2009: 62 vdd.

²⁶ Bingöl, 2003: 4-5

²⁷ Bingöl, 2003: 8

²⁸ Taftalı et al., 1976: 17.

bu tür donlar kültür bitkilerini de etkilemekte ve ürünlerde kalitenin düşmesine ve ürünlerin üretim miktarlarının azalmasına sebep olmaktadır²⁹.

Kars ilinde, bitki topluluklarının yayılışını etkileyen faktörler ve bu toplulukların tür durumları göz önünde bulundurulursa, araştırma sahasında step, orman ve subalpin-alpin vejetasyondan oluşan üç bitki kuşağı ayırt edilebilir. Step kuşağı, çoğu yerde birbiriyle iç içe bulunan doğal step, antropojen step ve dağ steplerinden oluşmaktadır. Sahada step türlerini 2600-2700 m'lere kadar hemen her yükselti kademesinde görmek mümkündür. Genel olarak sarıçamlardan meydana gelen ve 2100-2600 m'ler arasında yer alan orman formasyonu ise, sınırlı alanlarda 2800 m'ye kadar çıkabilmektedir. Subalpin-alpin çayır ve vejetasyonu ise 2600-2700 m'den yüksek kesimlerde gelişme imkânı bulmuştur³⁰.

Uzun boylu çayır vejetasyonu 1800 ile 2000-2100 m'ler arasındaki plâto sahası üzerinde hâkim durumdadır. Uzun boylu çayırların yayılış alanında Havuç, Ada Çayı, Pelin Otu, Tüylü Pavlonya, Fiğ, Parmak Otu, Sarı Peygamber Çiçeği, Yumak, Tüylü Nane, Aslan Dişi, Boyacı Papatyası, Karanfil, Çan Çiçeği, Engerek Otu gibi türler yer almaktadır³¹. Aras nehri vadisinin güneyindeki Karaköse Köyü çevresinde taban suyu seviyesinin yüksek olduğu alanlar mevcuttur. Genelde hidrofit türlerin gelişme imkânı bulduğu bu sınırlı alanlarda, *Phyropmites communis* (tabansazı) ve *Eguisetum arvense* (atkuyruğu) yaygın olarak görülmektedir.

Subalpin-alpin çayır vejetasyon kuşağı 2600–2700 m'lerden itibaren başlamaktadır. Sıcaklık derecesi bu kuşakta ağaç yetişmesine yetmeyecek kadar düşüktür. Yaz mevsiminin kısa sürdüğü bu kuşak, özellikle temmuz ve ağustos aylarında şiddetli güneşlemeye maruz kalmaktadır³².

Doğu Anadolu Bölgesi İran-Turan bitki coğrafyası bölgesinde yer almaktadır. Bölgenin Kars dolayları hariç, diğer sahalarında genellikle yarı kurak ve soğuk iklim şartlarına hâkim olan karasal iklimin etkisi altındadır. Bu durumun sonucu olarak Kars ili Akyaka ilçesi çevresi vejetasyon bakımından bu bölgenin özelliklerini taşımaktadır. Araştırma sahamız olan Akyaka ilçesinde çevre yapısında bazı değişikliklerin oluşmasında, arazi yapısı, aşırı otlatma, tarım alanlarında yapılan aşırı sulama, suni gübrelemenin fazla oluşu ve erozyon gibi etkiler neden olmuştur³³.

²⁹ Bingöl, 2003: 8

³⁰ Bingöl, 2003: 8

³¹ Tetik, 1986: 81

³² Bingöl, 2003: 8 vdd.

³³ Yıldız, 2007: 21

Genel olarak Doğu Anadolu'nun vejetasyon yapısı; orman, çalı ve step olmak üzere üç grup altında incelenebilir. Doğu Anadolu Bölgesi'nin orman ve gerekse step vejetasyonu, Anadolu'nun diğer yerlerinde olduğu gibi tahrip edilmiş ve tabii tür dokusu büyük oranda bozulmuştur. Kars – Akyaka ilçesinde de bu bozulma görülmektedir³⁴.

Yöresel adıyla Akyaka Yaylaları adını taşıyan mevki 3029 m civarında olan yükseltisiyle Akyaka'nın en yüksek yerini teşkil etmektedir. Akyaka'nın ova karakterinde bir saha olması nedeniyle hem ova stebi, hem çayır vejetasyonu karakteri gösterir. Tatlı su – bataklık fanerogam vejetasyonu Akyaka'da yok denecek kadar azdır. Akarsu kenarlarında görülen ve vejetasyonun floristik durumu ise farklıdır. Doğu Anadolu Bölgesi'nde ve dolayısıyla Kars ve Akyaka çevresinde de aynı durum söz konusudur.³⁵

Doğu Anadolu Bölgesi'nin stebi genellikle yüksek dağ stebi görünümünde olup antropojen step vejetasyonu, subalpin basamağa kadar olan sahalardaki vejetasyondur. Çalı formundaki bitkiler, Sarıçam, meşe ve huş ormanlarının tahribiyle sahaya hâkim olmakta, onlarında ortadan kaldırılmasıyla çayır bitkilerinin dominant bulunduğu otlaklar meydana gelmektedir³⁶.

1.4. Hidrografya

Araştırma sahası, akarsular tarafından dar ve derin vadilerle parçalandığından dolayı topografya oldukça engebeli ve sarp bir görünüm kazanmaktadır. Eğimin artmasına kısa mesafelerde yükselti farklarının fazla olması neden olurken, bu durum suyun zemine sızmasını büyük ölçüde engellemektedir. Bunun sonucu olarak sahada yeraltı suyu gelişimi olumsuz yönde etkilenmektedir. İlkbaharda artan kar erimeleri ve yağışların etkisi ile yeraltı suyu seviyesi maksimum düzeye çıkmaktadır³⁷.

Hazar Denizi ana havzasında yer alan Kars ili topraklarından çıkan suların büyük bir bölümü Aras Irmağı aracılığı ile Hazar Denizine gider. Aras Irmağı ile Arpaçay ve Kars Çayı Kars ilinin en önemli akarsularını oluşturmaktadır³⁸.

³⁴ Yıldız, 2007: 21

³⁵ Yıldız, 2007: 23

³⁶ Yıldız, 2007: 23

³⁷ Bingöl, 2003: 5

³⁸ Bingöl, 2003: 6

Aras Irmağı, Aras havzasının ana akarsuyu durumundadır. Aras Irmağı'nın kaynağını, Bingöl Dağlarının kuzeybatı etekleri oluşturmaktadır. Bingöl Dağları'nın kuzeybatı eteklerinden kuzeye doğru akarak Erzurum-Pasinler Ovası'na girer ve burayı geçerek kuzeyden Zivin, güneyden Velibaba Çaylarını alır. Kağızman'da dağlar arasındaki derin vadilerden geçer. Kağızman Bölgesi'nde 10 km genişlikte vadi tabanında oluşmuş ova içerisinde akarak, Buğum Boğazı adı verilen bu dar vadiden çıktıktan sonra Aşağı Çıyıklı'nın doğusunda, kuzeyden gelen Arpaçay'ı alır. Aras Irmağı, Iğdır Ovasını geçerek yurdumuz topraklarını terk etmektedir. Aras Irmağı'nın toplam uzunluğu 920 km olup, Türkiye sınırları içerisindeki uzunluğu 411 km'dir³⁹.

Arpaçay, Aras Irmağı'nın önemli bir kolu olup, ilin doğusunda Ermenistan'la sınır çizer. Karahan ve Kars Çayları akarsuyun en önemli kollarıdır. Çıldır Gölü'nden çıkan Telek Suyu da Arpaçay'a katılmaktadır⁴⁰.

Kars Çayı, 93 km uzunluğunda olup, Sarıkamış yakınlarındaki dağlardan kaynaklanarak, ince bir çay halinde ilçenin önlerinden doğuya doğru akar. Kuzeye döndüğü yerde Yolgeçmez denilen oldukça derin bir boğaza girer. Daha sonra Kars Ovasındaki geniş ve derin düzlüklere açılmaktadır. Ova boyunca onun eksenine uygun olarak uzanan çay artık Kars Çayı adını alarak Kars'ın doğusunda derin boğazlara girer. Bunlar Kars Boğazı, Kecebörk ve Şahnalar Boğazları'dır. Kars Çayı, Ermenistan sınırından gelen ve kendi vadisinden daha küçük olan Arpaçay'a karışmaktadır. Kars Çayı'nın Arpaçay'la birleştiği yere kadar olan toplam uzunluğu 120 km kadardır⁴¹.

Kars Çayı'nın yıl içindeki ortalama akım değerleri, Aras Nehri'nin akım rejimiyle büyük benzerlikler göstermektedir. Eylül ayında yıl içindeki en düşük akım gerçekleşmektedir. Ekim ve Kasım ayları boyunca akımda fazla belirgin olmayan bir yükselme gözlenmektedir. Aralık ve Ocak aylarında ortalama aylık akım değeri azalmaya başlamaktadır. Akım değerleri, Mart ve Nisan aylarında hızla yükselerek Mayıs ayında maksimum seviyeye ulaşır (5.1 m³/sn). Mayıs ayından sonra akımda hızlı bir düşüş gözlenmekte ve bu durum Eylül ayına kadar sümektedir⁴².

Kars İli'nde irili ufaklı çok sayıda göl mevcuttur. Bir kısmı Ardahan il toprakları içinde kalan Çıldır Gölü, Aygır Gölü, Deniz (Çengilli) Gölü, Kuyucuk

³⁹ Saraçoğlu, 1990: 281 vd.; Uzun, 1991: 3 vdd.; Ceylan, 2007: 7 vd.

⁴⁰ KİÇM, 2009: 40

⁴¹ Saraçoğlu, 1990: 284; KİÇM, 2009: 40

⁴² Bingöl, 2003: 6-7

Gölü ve Turna Gölleri bölgedeki diğer göllerdir. Arpaçay Baraj Gölü ise, bu doğal göllerin yanında tek yapay göldür.

Çıldır Gölü, Kars ilinin kuzeydoğusunda yer alır. Bir kısmı Ardahan İli sınırlarında bulunan gölün güney kesimleri Kars İli'nin toprakları içerisindedir. Çıldır Gölü'nün suları tatlıdır. Deniz seviyesinden 1957 m yükseklikte bulunmakta ve 120 km² ile Van Gölünden sonra Doğu Anadolu'nun en büyük ikinci gölüdür. Çıldır Gölünün en derin yeri 22 m'dir. Göl çevresinde birçok yaban kuşları barınmakta ve göl civarında yaşayan halk, gölde bulunan sazan ve alabalıkla gelir kaynağı elde etmektedir. Gölün fazla suları Cala Deresiyle Kars Çayı'na karışmaktadır⁴³.

Ayır Gölü, küçük bir lav seti gölüdür ve Kars-Göle yolu üzerinde 4 km²'lik alana sahiptir. En derin yeri 30 m olan gölün suları tatlıdır. Susuz ilçesinin batısında yer almakta ve çevresinde eriyen kar suları ve dibindeki kaynaklarla beslenir. Bu göle, kışın donan sularının ilkbaharda erimesi sırasında göl içerisindeki havanın geri tepmesi ile çıkan sestten dolayı Ayır Gölü adı verildiği belirtilmektedir⁴⁴.

Deniz (Cengilli) Gölü, Aladağ'ın Kağızman İlçesi'ne bakan yamaçlarında yer almaktadır. Suları tatlı olan ve dipten beslenen göl içerisinde bol miktarda balık bulunmaktadır⁴⁵.

Kuyucuk Gölü, Kars'ın en önemli sulak alanlarından biri olup, uluslararası önemli doğa alanı (Key Biodiversity Area) ve Yaban Hayatı Geliştirme Sahası statüsüne sahiptir. 219 hektarlık bir alanı kaplayan Kuyucuk Gölü, Kars şehir merkezinin yaklaşık 30 km. kuzeydoğusunda, Akyaka İlçe Merkezi'nin yaklaşık 15 km. batısında yer almakta ve denizden 1627 m yükseklikindedir.

Kuyucuk Köyü'ne yaklaşık 1 km. uzaklıkta ve Kars-Akyaka platosunda yer alan göl, kaynak suyuyla beslenmektedir ve en derin noktası 13 m.dir. Yer yer küçük saz öbekleri olsa da, göl kıyısında bitki örtüsü fakirdir. Ağaçsız bozkırla çevrelenmiş olan gölün etrafında tahıl ve yem bitkileri yetiştirilmekle birlikte hayvancılık yapılmaktadır. Gölün kuzeyinden geçen eski Kars-Akyaka yolu, gölün kuzey kısmını ikiye bölmektedir. Göl, zengin kuş toplulukları, özellikle de Angıt ördekleri açısından çok önemlidir. Kuşlar açısından Kars ilindeki en önemli alanı oluşturan bu

⁴³ Lahn, 1949: 113 vdd.; KİÇM, 2009: 39

⁴⁴ KİÇM, 2009: 39

⁴⁵ KİÇM, 2009: 39

göl nesli tehlike altındaki kuş türü olan Dikkuyruk Ördeği'nin ve Sibirya Kazı'nın yanı sıra yaklaşık 200 türden on binlerce kuşu barındırmaktadır⁴⁶.

Turna Gölü, Kağızman'a bağlı Kötek Bucağı'nın kuzeydoğusundaki volkanik alanda yer almaktadır. Gölün alanı yaklaşık 2 km²'dir. Kaba bir daire biçiminde olan göl, çevresini saran tepelere doğru bir takım girintiler yapar. Kıyıları çimenlerle kaplı olan Turna Gölü bu tepelerden inen kar suları ve dibinden kaynayan pınarlarla beslenir. Orta kesimlerine doğru oldukça derinleşen ve suları tatlı olan gölde balık yoktur⁴⁷.

Akyaka İlçesi, yer altı suları bakımından ne yazık ki fazla zengin değildir. İlçenin tek sıcak su kaynağı ilçenin yaklaşık 1 km. doğusunda yer alan Akyaka Kaplıcalarıdır.

⁴⁶ KİÇM, 2009: 39 vdd.

⁴⁷ KİÇM, 2009: 39

II. BÖLÜM

2. PREHİSTORİK (TARİH ÖNCESİ) ÇAĞLAR

Çalışma alanımızı oluşturan Kars ili Akyaka İlçesi'ndeki tespitlerimizden önce, kullanılan tarih terminolojisi ve Anadolu'nun tarihi dönemlerini genel hatları ile açıklamanın tespit edilen merkezlerin değerlendirilmesinde ve bulunduğu yeri ortaya koyabilmek için önemli olacağını düşünmekteyim.

2.1. Jeolojik Zamanlar

Dünyayı oluşturan kayaçları ve minareleri inceleyen, dünyanın geçirdiği ve geçirmekte olduğu gelişimleri inceleyen jeoloji bilimine göre dünya 4-5 milyar yıl önce oluşmuş ve milyonlarca yıl süren birçok önemli gelişmenin olduğu birkaç evre görmüştür. Kendi içlerinde de dönemlere ayrılan bu zamanların her döneminde çok farklı ve kendine has birçok olay yaşanmıştır.

2.1.1. Prekambriyen Dönem (Primatif-İlkel)

Günümüzde sayıları tükenmiş olan sert kabuklu hayvanların fosillerini barındıran en eski kayaçlara "Kambriyen" kayaçlar denir. Ancak dünyanın birçok yerinde bu kayaların altında fosil içermeyen katı kayaç tabakalarının bulunduğu tespit edilmiştir. Bu katmana ise Pre-Kambriyon (Kambriyon Öncesi) denir. Çok az olsa da canlı kalıntılara rastlanılan bu döneme ait buluntular 3 milyar yıl öncesine aittir.

Hindistan, Güney Afrika, Kanada, İskandinavya ve Sibiry'a da daha yaygın olarak tespit edilmiş olan Prekambriyen alanlarına "Kalkan" ismi verilmektedir. Kıtaların en kararlı çekirdeğini oluşturan bu bölüm kıvrımlanarak ve sıkışarak sıradağları oluşturan, ama daha sonraları zamanla aşınarak düzleşen eski kayaçlardır. Birçok yerde iyice dibe gömülmüş ve üzerlerine genç kayaçların yer aldığı prekambriyen kayaçlara ise "Zemin" ismi verilmektedir. Üst üste birkaç katman halindeki bu kayaçların en altındakine "arkayen kayaç" denir ve en eski prekambriyen kayaç türü olan bu kayaçlar başkalaşıma uğrayarak büyük ölçüde kıvrımlanmıştır. Bunun sonucunda da dağlar oluşmuştur. Bunların hemen üstünde

daha az kıvrımlı ve daha genç olan “proterozoyik” kayalar yer alır. Bu kayalar Arkaen kayaların aşınması sonucu oluşan molozların ve kırıntılarının tortulaşmasıyla oluşmuştur. Bu tür kayaların olduğu dönem yaklaşık bir milyar yıl önceye tarihlendirilmekte ve yeryüzü ikliminin günümüz iklimine benzer olduğu düşünülmektedir. Günümüzde kullanılan minarellerin büyük bir bölümü prekambriyen kayaların içinde yer alır.

Güney Afrika Transvaal’daki altın, Kanada Sundbung’taki bakır, nikel, demir, Avustralya, Yukarı Güney Galler bölgesindeki gümüş, kurşun, çinko gibi madenler bu dönemde oluşmuştur.

2.1.2. Birinci Zaman (Paleozoik-Eski Yaşam-Eski Hayvan Çağı)

Yunanca “Eski Yaşam” sözcüğünden türetilen Paleozoik dönem, ilk belirgin canlı fosillerinin görüldüğü dönemdir. Hem karada hem de denizde canlı kalıntılarına rastlanılır. Bu dönemde dünya ısısının ortalamanın üstünde olduğu sanılmaktadır. Yaklaşık 45-60 milyon yıl süren bu dönem kendi içinde altı döneme ayrılır. Karbonifer dönem hariç diğer dönemlerin hepsi o dönemde oluşmuş kayaların ilk belirlendiği yerin adıyla isimlendirilir.

2.1.2.1.Kambriyen Dönem: Galler bölgesinin eski adı olan “Cambrien”den isim alan dönemin yaklaşık olarak 570 milyon yıl önce çıkan ve yeryüzünde sadece birkaç kıtanın olduğu ve ekvatora yakın bir bölgede yoğunlaştığı, iklimin ise ılıman olduğu anlaşılmaktadır. Zamanla denizler yoğunlaştı ve var olan kaya parçalarının bazı bölümleri sular altında kaldı. Bundan dolayı bu dönemde sığ sularda çökelen kayalar “deniz kayacı” adıyla ortaya çıktı. Bu dönemde sığ sularda oldukça bol ve çeşitli canlı türleri varken, kayalarda henüz canlı hayatı yoktur. Kıtalar çıplak kayalar ve çöllerle kaplıydı.

2.1.2.2. Ordavisien Dönem: Bu dönemde “Gondvana” adı verilen en büyük kıta Güney Kutbuna doğru kaydı. Diğer kıtaların ise yerinde kaldığı kabul edilmektedir. Milyonlarca yıl sonra Kuzey Amerika ve Avrupa adını alacak kıtalar arasında bugünkü adıyla Atlas okyanus’u bulunuyordu. Bu iki kıta bu dönemde birbirine yaklaşmaya ve aralarındaki okyanus sıkışmaya başladı. Bu hareket sonucunda her iki kıtanın kenar bölümlerinde kıyıya paralel yanardağlar ve volkanik

adalar oluştu. Bu dönemde denizde pek çok graptolit ve çeşitli türden deniz kabukluları yaşıyordu. (Galler bölgesinde yaşamış İngiliz halkından ismini alır.)

2.1.2.3. Silüriyon Dönem: Bu dönemde Kuzey Amerika ve Avrupa kıtalarının birbirilerine yaklaşması ile aradaki okyanus daralarak denizler yükseldi. Kuzey Afrika'yı oluşturacak kara parçası sığ bir denizle kaplandı. Afrika'nın güney taraflarındaki petrol yatakları da bu dönemde oluşmuştur. Suyla kaplanan kara parçalarının ekvatora yakın kesimlerinde deniz seviyesinin üstünde veya hemen altına kadar yükselen ve "resif" ismi verilen kaya dizileri oluşmuştur. Bu dönemde karaların üzerinde bitki örtüleri yetişmeye başlamış ve kıyıdan iç kesimlere doğru yayılmıştır. (İngiltere-Shropshire bölgesinde yaşamış Silürlerden adını alır.)

2.1.2.4. Devoniyen Dönemi: Bu dönemin başlarında Kuzey Amerika ve Avrupa kıtaları birbiriyle çarpıştı. Aradaki okyanustaki bütün tortullar sıkışıp, büzülüp, kıvrımlanarak yükseldi. Böylece yüksek sıradağlar oluşmuştur. Bu dönemin kayaçları, daha çok çöl kumtaşları ile akarsu çöllerinde oluşur. Bu dönemde ayrıca ırmakların yani oluşan dağlardan aşındırarak kopardığı kum ve çakıllar vadilerde, karaların iç kesimlerindeki havzalarda toplanarak zamanla yapışıp, pekişerek kumtaşlarına ve akarsu çöllerine dönüştü. Bu dönemde sulardaki balık türleri yaygınlaştı ve balık türleri evrime uğrayarak karada ve denizde yaşayabilen "amfibyumlara" dönüştü. (İngiltere-Devonian bölgesinden ismini alır.)

2.1.2.5. Karbonifer Dönem: İsmi barındırdığı kömür yataklarından alan bu dönemde, Kuzey Amerika ile Avrupa kıtaları birbirilerine iyice yapışarak "Lavrasya" denilen tek ve büyük bir kıta oluştu. Deniz seviyelerinin yükselmesiyle kıtaların kenar bölümlerinde yeni sığ denizler oluştu. Dönemin başlarında dünyanın birçok bölgesinde kalın kireçtaşı katmanları çökeldi. İlerleyen evrelerde aşınma sonucu oluşan malzemenin denizlerde birikmesiyle geniş deltalar oluştu. Bu bölgelerde büyük ormanlar yetişti ve zaman içinde bu ormanlar dibe gömüldü. Sonra basınçla kömüre dönüştü. Bu dönemde kömürle birlikte pek çok kayaç türü de oluşmuştur.

Dönemin sonunda Gondvana kıtası kuzeye doğru kayarak Lavrasya kıtasıyla çarpıştı. Bu çarpışma sonucunda iki kıtanın birleşme noktası boyunca "Variskan Dağlar" denilen sıradağlar ortaya çıktı. Gondvana kıtasının diğer ucunun halen güney kutbuna yakın olduğu ve buzullarla kaplı olduğu anlaşılmaktadır. Zira kıtanın güney

kesimlerindeki buzullarla daha sonra güney Amerika, Afrika, Hindistan ve Avustralya'ya taşınan kayaçların yüzeylerinde buzul çiziklerinin varlığı bunu kanıtlamaktadır. Bu dönemde Asya ve Avrupa'nın da birbirlerine çarparak kayaçların sıkışıp ve yükselmesiyle Ural dağları oluşmuştur. Genel anlamda bakıldığında bu dönemde dünya yüzündeki kıtaların birbirlerine çarpıp birleşmesiyle "Pangaea" ismi verilen dev bir kıta oluşmuştur.

2.1.2.6. Permiyan Dönemi: İsmi Ural dağları bölgesindeki Perm kentinden alan bu dönem birinci zamanın (Paleozoik) son dönemidir. Yaklaşık 225 milyon yıl önce sürmüş olan bu dönemde dağlar ve çöller oluşmaya devam etmiş, Pangaea kıtasının bir ucundan diğer ucuna uzanan dağ sıraları arasında kıraç düzlükler ve tuzlu sığ denizler oluşmuştur. Bu dönemde ilk sürüngen türleri ortaya çıkmıştır. Amfibyumlar yaygınlaşmış, özellikle kumtaşı ve tuz yatakları oluşmuştur.

2.1.3. İkinci Zaman (Mezozoik-Orta Yaşam-Orta Hayvan Çağı)

Yaklaşık 160 milyon yıl sürdüğü kabul edilen ve Yunancadan türetilen orta yaşam demektir. Canlı varlığı ve türü bakımından "Sürüngenler Çağı"da denilmektedir. Çok büyük, yürüyebilen, yüzüp uçabilen sürüngenler baskın bir duruma gelirken, Trilobitler ve Graptolitler yok olmuştur. Bunların yerini sarmal yapılı Ammonitler ile mürekkep balığını andıran Blemnitler almıştır. Bitki örtüsü kozalaklı ağaçlar, palmiye benzeri bitkiler ve eğrelti otlarından oluşmaktadır. Bu dönem de jeologlarca 3 döneme ayrılır.

2.1.3.1. Triyas Dönemi: Almanya'da tespit edilen 3 kayaçtan dolayı Latince Trias-üçlü anlamına gelen kelimedenden ismini almaktadır. Pangaea bu dönemde yine tek ve dev bir kıta olma özelliğini korumuştur. Geri kalan kısımlar ise "Panthalasca" denilen dev bir okyanus ile kaplıdır. Pangaea'nın doğusunda körfez şeklinde "Tetis Denizi" bulunmaktaydı. Çöl koşulları bu dönemde varlığını devam ettirmiştir. Sürüngenler baskın olmasına rağmen ilk memeliler de bu dönemde ortaya çıkmıştır.

2.1.3.2. Jura Dönemi: İsmi İsviçre'deki Jura dağlarından almaktadır. Dönemin başlarında deniz seviyesinin yükselmesiyle Pangaea kıtasının alçak kesimleri sular altında kaldı. Böylece sığ denizler oluştu ve iklim daha nemli bir hal aldı. Pangaea'nın birçok yerinde bataklıklar ve ormanlar oluşmaya başladı. Kara

parçalarının büyük bir kısmında denizin taşıp, geri çekilmesiyle değişik türden sığ su kayaçları oluştu. Bunların başlıcaları killer ve kireç taşlarıdır. Karalarda ise, akarsu aşındırmalarıyla oluşan malzemeler birikerek kalın çökeller oluşturmuştur. Günümüzde tespit edilen dinazor fosilleri bu çökeller arasında tespit edilmektedir. Fosillerinin türlerinin aynı olması Pangaea'nın hemen her kesiminde iklimin benzer olduğunu göstermektedir. Dönemin sonunda Pangaea ikiye ayrılmaya başlayarak Kuzey Amerika ile Avrupa arasında bugünkü Atlas Okyanusu oluşmaya başladı.

2.1.3.3. Kretase (Kratekeous) Dönemi: Kuzey Amerika kıtası bu dönemden itibaren artık hem Avrupa hem Afrika'dan hem de Güney Amerika'dan uzaklaşıyordu. Gondvana artık tamamen ikiye ayrılmış, parçalardan biri güney Amerika ve Afrika'yı, öteki ise Antarktika ve Avustralya'yı oluşturuyordu. Hindistan ise ikisinin arasında küçük bir kara parçası durumundaydı. Dünyanın birçok bölgesinde petrol yatakları bu dönemde katmanlaşan çökellerde oluştu. Bu kayaçların üst katmanları deniz canlılarının kabuklarının taşlaşmasıyla oluşan tebeşir yataklarıyla kaplıydı. Bu dönemin sonunda Güney Amerika, Afrika'dan koparak ayrılmıştı.

2.1.4. Yakın Zaman (Senozoyik)

Şimdiye kadar "Yakın Zaman" adıyla bir jeolojik zaman yok iken 3. ve 4. Zamanın birleştirilmesi sonucunda oluşmuştur. Bu dönemde iklim ısınması meydana geldi ve dünyaya çarpan göktaşı nedeniyle dünya üzerindeki dev sürüngenler yok oldu. Bu hayvanların yerini artık memeliler aldı. Ammonitler ve Belemnitlerin soyu tükendi. Yerlerini günümüzdekilerine benzeyen deniz kabukluları aldı. Yaklaşık 65 milyon yıl önce başlayan bu son ve birleşik zaman diliminde günümüzdekilere benzeyen hayvan tipleri ortaya çıkmıştır. Bundan dolayı bu zamana memeliler çağı da denilmektedir. Yakın zaman daha önce belirttiğimiz gibi bazen ayrı ayrı da değerlendirilen iki döneme ayrılır.

2.1.4.1. Üçüncü Dönem/Zaman (Neozoik-Yeni Hayvan)

Bu dönem de kendi içinde beş jeolojik döneme ayrılır.

Paleosen: Günümüzdeki bitki ve hayvanların ilk ve en eski türleri egemendir.

Eosen: İlk kez günümüzdekileri andırmaya başlayan bitki ve hayvan fosilleri egemendir.

Oligosen: Günümüzdekilere daha çok benzeyen bitki ve hayvan fosilleri egemendir.

Miyosen: Günümüzdekilere biraz daha çok benzeyen bitki ve hayvan fosilleri egemendir.

Görüldüğü gibi bu sınıflandırma daha çok o bölümde oluşan kayaçlardaki en yaygın fosil türünden kaynaklanmaktadır.

Üçüncü dönemde artık günümüzdeki konumlarına yaklaşmıştır. Ancak başlangıç bölümlerinde (Paleosen-Eosen) halen Avustralya ile Antartika yapışık, Hindistan ise Hint Okyanusundan ayrı bir kıtaydı. Atlas okyanusunun açılması ise yanardağ etkinliklerine neden olmuştur. Oligosenin sonlarına doğru veya miyosenin başlarında Afrika'nın, Avrupa ve Asya'ya dayanması sonucu oluşan basınçın kıvrılmalar oluşturarak yükselmesi sonucu Pireneler ve Alpler meydana gelmiştir. Dönemin ortalarında (miyosen) Avustralya, Antartika'dan koparak kuzeye doğru ilerlemiş, Hindistan ise Asya ile çarpışmıştır. Arada kalan katmanlar sıkışarak iki kıtanın birleşme çizgisi boyunca yükseldi. Himalayalar oluştu. Ormanlarla kaplı kıta kesimlerinde otlaklar yaygınlaştı. Bu değişim hayvan türlerini de etkilemiş ve at, antilop, kanguru gibi uzun bacaklı otçul hayvanlar ortaya çıktı.

Orta doğudaki zengin fosil içerikli kireçtaşları bu dönemde oluşmuştur. Bu taşların varlığı Tetis Denizi'nin bir kolunun Miyosen'de iyice batıya uzanıp, Orta Doğuya kadar girmiş olduğunu gösterir. Avrupa'da da kozalaklı ağaçların oluşturduğu kömür yatakları oluşmuştur.

2.1.4.2. Dördüncü Dönem (Antropozoik-İnsan-Hayvan Çağı)

Diğer zamanlara göre oldukça kısa geçen bu dönemin sadece 4.5 milyar yıl sürdüğü kabul edilmiştir. İki bölümü bulunan bu dönemin son jeolojik zaman olduğu kabul edilir.

Pleistosen (Buzul Devri): Bu bölümün sonlarına doğru iklim iyice soğuyarak İskandinav Dağlarını kaplayan kuzey buzulları güneye doğru genişlemiştir. Bu nedenle Buzul çağı da denilen bu dönemde buzların birkaç kez eriyip geriye çekildiği ve sonra tekrar güneye doğru indiği görülür.

Holosen (Buzul Sonrası): Bu bölümde artık buzullar erimiş, iklim giderek ısınarak günümüze yakın bir hal almıştır. Fauna günümüzdekinden farklı değildir. Günümüzde içinde bulunduğumuz jeolojik devir Holosen'dir.

Dünyanın son 5 bin yıl boyunca büyük bir değişiklik gösterdiği anlaşılmaktadır. Dünyada 3 veya 4 buzul devri yaşandığı kabul edilir. Eski dünya kıtalarını kaplayan 3 genel buzul evresi varken 4 dağ ve Alp buzul evresi görülmektedir⁴⁸.

2.2. Prehistorya (Tarihöncesi Dönem)

Genel bir sınıflamayla ikiye ayrılan Tarih bilimi; yazının Sümerliler tarafından icadından önceki dönemi bir bakıma ön tarih çağlarından sayılmakta ve Prehistorya (Tarihöncesi çağlar) ismiyle adlandırılmaktadır. Yazının icadından donraki döneme Tarihi devirler yani Historya (Tarihi çağlar) adları verilmektedir. İkisi arasında ki geçiş sürecine de Protohistorya denilmektedir. Yazılı tarih ise günümüzden 5000 yıl önce yazının bulunmasıyla başlar. Yazı sayesinde Hammurabi kanunlarını, Eski Yunan dünyasının düşünürlerinin eserlerini, Hititleri, Urartuları, Roma'yı ve daha nice önemli bilgileri öğreniyoruz. Ancak aynı kolaylık yazının bulunmasından önceki dönemler için geçerli değil.

İnsanlığın geçirdiği gelişim, yazının bulunmasıyla bir ivme kazanmışsa da o evreye gelinceye kadar uzunca bir süre geçirmiştir. Yazıdan önceki dönem yüz binlerle ifade edilirken yazılı dönem sadece 5000 yıllıktır. Anadolu, İlk Tunç Çağından sonra, önce Protohistorik, daha sonra da Historik (Tarihi) çağlara girmiştir.

2.2.1. Paleolitik Çağ

Paleolitik çağda, insanlar avlanarak ve yenebilir bitkileri toplayarak beslenmekteydiler. İnsanlar yaşam yerleri olarak mağaralar ve kaya sığınaklarını kullanmaktaydılar.

C.J. Thomson 1989'da dönemleri buluntularına göre tasnif etmiştir. Çakmak taşlarının yontulmasıyla oluşturulan baltalar, kesiciler, deliciler ve kazıyıcılar gibi aletlerin varolmasından dolayı da bu döneme Paleolitik çağ denilmiştir⁴⁹. J.Lubbock ise insanların yaşam biçimlerine bakarak bu döneme "Toplayıcılık ve Avcılık Dönemi" adını da vermiştir⁵⁰.

Türkiye'de sistemli ve ayrıntılı kazıların yapılmaması nedeniyle Avrupa ve Afrika'ya göre, Türkiye için kesin bir kronoloji henüz tam olarak ortaya konulamamaktadır. Türkiye'deki paleolitik aletlerin, kronolojileri tam olarak

⁴⁸ Bu konuda geniş bilgi için bk. Baykal, 1974; Ketin, 1994; Leakey, 1988: 13.

⁴⁹ Dinçol, 1982: 5; Akurgal, 1987: 12; Kınal, 1987: 9; Memiş, 1989: 8; Akurgal, 1999: 2; Yıldırım, 2000: 13

⁵⁰ Dinçol, 1982: 5; Kınal, 1987: 10; Memiş, 1989: 9.

saptanmış olan diğer bölgelerdeki alet tiplerinden farklı olduğu görülmektedir. Bu yüzden, diğer bölgelerin biçimsel özelliklerine dayanarak kronoloji şablonlarını uygulamak imkânsızdır⁵¹.

Türkiye’de Tunceli Eşekisefine⁵², Malatya Aktaş⁵³, Adıyaman Şhremuz yakını, Ankara Çeçtepe⁵⁴ ve İlhanköyü⁵⁵, İstanbul Yarımurgaz⁵⁶ ve Gaziantep Düllük⁵⁷ buluntularına dayanarak kaba yongaları da içeren bir çaytaşı endüstrisinin varlığını ortaya koymak mümkündür.

Türkiye genelinde yapılan çalışmalarla pek çok Alt Paleolitik yerleşmenin olduğu ortaya konulmuştur. S. Harmankaya ve O. Tanındı’nın hazırladıkları Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri 1’de Türkiyenin Paleolitik Çağ yerleşmeleri yer almaktadır. Bu çalışmada yaklaşık olarak 105 tekil buluntu yeri ile 58 konaklama yerinin olduğu söylenmektedir⁵⁸.

Alt Paleolitik boyunca geçimini toplayıcılıkla⁵⁹ sağlayan insanoğlu, bu dönemle avcılık ve toplayıcılık safhasına geçmiş⁶⁰ ve yaptıkları aletlerle besinleri parçalamıştır⁶¹. Bu aletler, Orta Paleolitik dönemde artık silah olarak kullanılmaya başlanmıştır⁶².

Bu dönemde insanlık artık yeni bir aşamaya yani “*avcılık ve toplayıcılık*” dönemine girmiştir⁶³. Fakat toplayıcılık, önemini tamamen yitirmeyerek ve “uzman avcılık” döneminde ikinci plana düşecektir.

Alt Paleolitikte kullanılan çakıltaşlarının yerini, “*çekirdek taşlar*” almıştır. Çekirdek taşların en gelişmiş biçimi olarak el baltaları karşımıza çıkmaktadır.

⁵¹ Harmankaya-Tanıdı, 1996: 14

⁵² Kökten, 1971: 16, Lev. 21/2; Kökten, 1974: 3; Yalçinkaya, 1981: 214; Yalçinkaya, 1985: 429; Harmankaya-Tanıdı, 1996: 14, Eşekisefine.

⁵³ Kökten, 1974: 3, Lev. 5/2, 5; Yalçinkaya, 1985: 429; Harmankaya-Tanıdı, 1996: 14, Aktaş.

⁵⁴ Kökten, 1951: 212, Lev. XVIIa; Kökten, 1952b:198; Kökten, 1953:186; Harmankaya-Tanıdı 1996: 14, Çeçtepe Yerleşmesi

⁵⁵ Kökten, 1946: 224; Kökten, 1947b: 441-444, Lev. LXXXII-LXXXIII; Kökten, 1951:212-213; Kökten, 1953: 186-188; Taşkıran, 1990: 38; Harmankaya-Tanıdı, 1996: 14, İlhanköyü

⁵⁶ Kansu, 1960: 708-709; Kansu, 196: 657-671; Kansu, 1964: 205-213; Kansu, 1965: 547-548; Kansu 1970: 117; Kansu, 1972: 22-31, res. 1-53; Kökten, 1963: 277-278; Arsebük et al, 1990: 9-38; Arsebük et al, 1991: 17-41; Arsebük et al, 1992: 1-21; Arsebük, 1996a: 15-18; Arsebük, 1996b: 33-50; Özbaşaran, 1995: 27-39; Harmankaya-Tanıdı, 1996: Yarımurgaz.

⁵⁷ Atasayan, 1939: 314-315; Kökten, 1947a: 163; Kökten, 1947c: 234-235, lev. 5; Kökten, 1952b: 198; Mellink, 1956: 371; Goetze, 1957: 13; Perrot, 1962: 18, lev. 9; Bostancı, 1963: 88-109; Bostancı, 1975b: 317-321; Bostancı, 1980: 14-25; Kansu, 1971: 217; Tomsky, 1982: 246-247; Yalçinkaya, 1985: 403-413; Yalçinkaya, 1990: 38, 40; Taşkıran, 1990: 40; Harmankaya-Tanıdı, 1996: Döllek.

⁵⁸ Anadolu’da ki Alt Paleolitik yerleşmeler için bk. Harmankaya-Tanıdı, 1996.

⁵⁹ Childe, 1994: 53; Childe, 1996: 42; Şenel, 1995: 51; Diakov-Kovalev, 1987: 13.

⁶⁰ Childe, 1994: 54; Childe, 1996: 42; Şenel, 1995: 52; Diakov-Kovalev, 1987: 14.

⁶¹ Childe, 1994: 54; Childe, 1996: 42; Şenel, 1995: 52; Diakov-Kovalev, 1987: 14; Leakey, 1988: 46.

⁶² Leakey, 1988: 55.

⁶³ Şenel, 1995: 58.

Avcılığın başlamasıyla erkekler avcılığa yönelirken kadınlar halen toplayıcılıkla uğraşmaktaydılar. Böylece ilk iş bölümü başlamış ve erkekler avcılıkta, kadınlar ise toplayıcılıkta uzmanlaşarak verimliliği arttırmışlardır⁶⁴.

Bu dönemde ateş kontrol altına alınmıştır. Böylece insanlar geceleri hayvanların saldırısından ve soğuktan korundukları gibi yiyeceklerini de pişirerek hayat şartlarını biraz olsun kolaylaştırmışlardır⁶⁵.

Anadolu'nun tamamında Orta Paleolitik Çağ yerleşme ve konak yerlerinin yayıldığı gözlenmektedir⁶⁶. Ankara yöresi⁶⁷ gibi bazı yerlerdeki yerleşme yerlerinin çok olması, bu bölgelerdeki araştırma yoğunluğuna dayanmaktadır. Özellikle Antakya Tıkalı⁶⁸ yalnız bu çağı temsil eden buluntularıyla önem arz etmektedir.

Üst Paleolitik topluluklar “uzman avcılık” dönemine sahiptirler. Avcılık erkekler tarafından yapılmaktaydı. Kadınlar ise toplayıcılık ve avcılığın yan ürünlerinin değerlendirilmesi işlerini yapmaktaydılar. Kadınların yaptığı işler, avlanan hayvanın kollarının temizlenmesi, deriden giysi, çadır vb. ev eşyalarının yapılması; yemek pişirilmesi gibi kamp yerlerinde ya da mağaralarda yapılan ev işleridir⁶⁹.

Bu çağın Türkiye'deki buluntu yerleri arasında, İstanbul Ağaçalı⁷⁰, İstanbul Gümüşdere-Kilyos⁷¹, Antalya Beldibi Kumbucağı Kaya Sığınağı⁷², Kahramanmaraş

⁶⁴ İlin-Segal, 1974: 11; Şenel, 1995: 60.

⁶⁵ Childe, 1994: 34; Childe, 1996: 43; Şenel, 1995: 61.

⁶⁶ Anadolu'da ki diğer Orta Paleolitik yerleşmeler için bk. Harmankaya-Tanındı, 1996.

⁶⁷ Ankara ve çevresinin Orta Paleolitiği için bk. Kökten, 1953; Şenyürek, 1944_a; Şenyürek, 1958_a; Şenyürek, 1961_a; Yalçınkaya, 1981; Tomskey, 1982; Tomskey, 1992; Yalçınkaya, 1985; Kansu, 1937; Kansu, 1938_a; Kansu, 1938_b; Kansu, 1939; Kansu, 1940; Kansu, 1945_a; Kansu, 1947; Kansu, 1971; Goetze, 1957; Kansu-Ozansoy, 1948; Kınal, 1962; Harmankaya-Tanındı, 1996.

⁶⁸ Şenyürek, 1958_a: 443; Şenyürek, 1958_b: 57-60; Şenyürek, 1959_a: 9-22; Şenyürek, 1959_b: 688; Şenyürek, 1960: 707-708; Şenyürek, 1961_b: 518; Mellink, 1960: 37; Mellink, 1961: 37; Mellink, 1962: 72; Kınal, 1962: 10; Alkım, 1963: 71; Minzoni-Deroche, 1988: 277; Harmankaya-Tanındı, 1996: Tıkalı.

⁶⁹ Mellaart, 1975: 18; Şenel, 1995: 71.

⁷⁰ Esin, 1979: 50; Esin, 1992: 63-64; Esin, 1994: 452-453; Özdoğan, 1982: 48; Özdoğan, 1983_a: 137; Özdoğan, 1984: 67; Özdoğan, 1985: 222; Özdoğan, 1986_a: 416; Gatsov- Özdoğan, 1994: 101-106; Harmankaya-Tanındı, 1996: Ağaçalı

⁷¹ Özdoğan, 1982: 48; Özdoğan, 1983_a: 137; Özdoğan, 1983_b: 411; Özdoğan, 1985: 221-232; Gatsov-Özdoğan, 1994: 106-107; Esin, 1992: 64; Esin 1994: 452; Harmankaya-Tanındı, 1996: Gümüşdere-Kilyos.

⁷² Bostancı, 1959: 131-140, 145-163; Bostancı, 1963_b: 253-262; Bostancı, 1964: 17-36; Bostancı, 1966: 21-24; Bostancı, 1967_b: 64-83; Bostancı, 1968: 51-54; Bostancı, 1975_a: 19; Bostancı, 1978_a: 133-141; Bostancı, 1978_b: 148-174; Kınal, 1962: 11-12; Anati, 1968: 27-29; Mellink 1968: 126; Mellink, 1970: 159; Mellink, 1977: 291; Mellaart, 1975: 42,78,92-93; Esin, 1981_a: 11-18; Harmankaya-Tanındı, 1996: Beldibi/Kumbucağı.

Direkli Mağarası⁷³, Van Kızların Mağarası⁷⁴ ve Antakya Merdivenli Mağara⁷⁵ yerleşimlerini sayabiliriz.

2.2.2. Mezolitik (Epipaleolitik) Çağ

Mezolitik çağda insanların taş aletler kullanarak avcılık ve toplayıcılıkta daha yoğun olarak faaliyet gösterdikleri gözlenmektedir.

Bu çağda tarıma ve yerleşik hayata geçişin ilk aşamaları görülmektedir. Birçok araştırmacı tarafından bu çağ, bir geçiş dönemi olarak kabul edilmekle birlikte Paleolitik çağın bir devamı olarak da sayılmaktadır. Bu nedenle Epipaleolitik adı verilmektedir.

Anadolu'da sıcaklık değerlerinin artmasıyla son buzul çağı sona ermiştir. İklim koşulları günümüz seviyesine ulaşmaya başlamış ve bu iklim koşullarına bağlı olarak doğal çevrede değişme meydana gelmiştir. İnsanlarda bu değişimin sonucunda günlük yaşamlarında kullandıkları aletleri de geliştirmişlerdir.

Anadolu'da Burdur yakınında Baladız/Baradız⁷⁶, Konya yakınında Dervişin Hanı⁷⁷, Samsun Tekeköy⁷⁸, Ankara Macunçay⁷⁹, Antalya Kumbucağı Kaya Sığınağı⁸⁰ ve Belbaşı Kaya Sığınağı⁸¹, Adıyaman Keçiler (Palanlı)⁸² Türkiye

⁷³ Kökten, 1959: 15; Kökten, 1960: 47-48; Mellink, 1964: 151; Hours et al, 1994: 151; Harmankaya-Tanıdı, 1996: Direkli Mağarası.

⁷⁴ Belli, 1975: 28-29; Belli, 1979: 19-27.

⁷⁵ Şenyürek-Bostancı, 1956: 81-83; Şenyürek-Bostancı, 1958_a: 147-156; Şenyürek-Bostancı, 1958_b: 171-184; Bostancı, 1967_a: 19-24; Bostancı, 1973_b: 30; Bostancı, 1975_a: 18; Mellink, 1959: 74; Kınal, 1962: 10; Alkım, 1968: 44-45; Harmankaya-Tanıdı, 1996: Merdivenli Mağara.

⁷⁶ Kansu, 1945_a: 278-282; Kansu, 1945_b: 155; Kökten, 1952_a: 201; Goetze, 1957: 16; Kınal, 1962: 12; Bostancı, 1967_b: 56-58; Cohen-Erol, 1969: 397; Erol, 1972: 16,18; Esin, 1979: 46; Esin, 1981_a: 7-8; Hours et al, 1994: 73; Harmankaya-Tanıdı, 1996: Baladız/Baradız.

⁷⁷ Cohen-Erol, 1969: 391, 393-394, 397; Cohen, 1970: 130; Erol, 1972: 25; Esin, 1979: 46; Esin, 1981: 7; Hours et al, 1994: 114; Harmankaya-Tanıdı, 1996: Dervişin Hanı.

⁷⁸ Kökten, 1941: 124; Kökten, 1944_a: 470; Kökten et al, 1945: 382-383; Kökten, 1947_c: 224; Kökten, 1951: 202; Kökten, 1952_a: 170-171; Kansu, 1944: 673, 677-682; İnan, 1947: 123; Bostancı, 1952: 140; Bostancı, 1967_b: 58-59; Goetze, 1957: 16; Kınal, 1962: 11; Yalçınkaya, 1981: 214; Yalçınkaya, 1985: 429; Harmankaya-Tanıdı, 1996: Tekeköy/Fındıcak.

⁷⁹ Kansu-Ozansoy, 1948: 387-390; Bostancı, 1967_b: 58; Esin, 1981_b: 6; Yalçınkaya, 1985: 427; Harmankaya-Tanıdı, 1996: Macunçay.

⁸⁰ Bostancı, 1959: 131-140, 145-163; Bostancı, 1963_b: 253-262; Bostancı, 1964: 17-36; Bostancı, 1966: 21-24; Bostancı, 1967_b: 64-83, res. I-VII; Bostancı, 1968: 51-54, res.1-5; Bostancı, 1975_a: 19; Bostancı, 1978_a: 133-141, res. I-V; Bostancı, 1978_b: 148-174, tab.1, şek.1-15, res.1-10, 12; Kınal, 1962: 11-12; Anati, 1968: 27-29; Mellink, 1968: 126; Mellink, 1970: 159; Mellink, 1977: 291; Mellaart, 1975: 42,78, 92-93; Esin, 1981_a: 11-18; Harmankaya-Tanıdı, 1996: Beldibi/Kumbucağı.

⁸¹ Bostancı, 1962: 233-251, 273-275, lev. I-XIV; Bostancı, 1963_b: 256, 258-260, lev. II; Bostancı, 1964: 26, 34, 35, lev. IV-V; Bostancı, 1967_b: 83-87, 89-90, lev. I-V; Bostancı, 1971_a: 1-3, 7-48; Bostancı, 1975_a: 19-20; Bostancı, 1975_c: 69-76, lev. I-III; Bostancı, 1975_d: 81-97, res. I-II, lev. I-V; Bostancı, 1978_a: 136; Bostancı, 1978_b: 148, 152, 163, 167; Esin, 1981_a: 15-18; Hours et al, 1994: 78; Harmankaya-Tanıdı, 1996: Belbaşı.

⁸² von der Osten, 1933: 131; Anati, 1968: 29-32; Bostancı, 1971_c: 47, 50-52; res. 2-6; Bostancı, 1973_a: 145; Hours et al, 1994: 267; Harmankaya-Tanıdı, 1996: Keçiler Mağarası.

Mezolitik Çağı'nı temsil eden buluntu yerleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu yerleşim yerlerinde mikrolit olarak kullanılan taş aletler çoğunluktadır.

2.2.3. Neolitik Çağ

Bu dönemde insanlar besin üretimine ve yerleşik hayata geçmeye başlamışlardır. Neolitik Çağ⁸³ adı verilen bu dönemde tarım, hayvan evcilleştirme, yerleşik yaşam ve çanak çömleğin var olduğu bilinmektedir.

Neolitik dönemde, insanoğlu sadece teknolojide önemli yenilikler yapmamış ayrıca toplumun yaşam biçimi, hayata bakışı ve düzeninde de köklü değişiklikler oluşmuştur. Bu dönemde insanoğlunun en önemli aşamalarından biri de ekolojik baskıları aşarak toprağa hakim bir konuma gelmesidir.

Yukarıda da denildiği gibi bu dönemde avcı-toplayıcı yaşam tarzından yerleşik köy yaşamına geçilmiştir. Bu aşama ilk olarak Yakın Doğu'da özellikle Kuzey Levant Bölgesi'nde meydana gelmiştir. Ancak bu aşamada Anadolu da aktif rol oynamıştır. Güneydoğu Anadolu'nun Kuzey Levant ile birlikte Neolitikleşme'deki⁸⁴ rolü son yıllardaki araştırmalarda daha fazla belirginleşmiştir.

Neolitik Çağ'da "kamu yapıları" olarak adlandırılabilenimiz ortak kullanıma yönelik özel bir yapı tarzı ortaya çıkmıştır⁸⁵. Ayrıca, mimarideki gelişmeye bağlı olarak ölü gömme adetlerinde de önemli yenilikler meydana gelmiştir. Ölüler, genellikle ev tabanlarının altına "hocker" durumunda gömülmüşlerdir. Ölülerinin yanlarına aşıboyası, eti olan bir kemik gibi armağanlar bırakmışlardır.

Bu çağda bilgi alışverişinin yanında bir de hammadde aktarımı da vardı. Bu hammadde aktarımının başında obsidyen gelmekteydi. Bingöl ile Tatvan arasında büyük obsidyen yataklarının bulunması bu ticareti şüphesiz kaçınılmaz kılmaktaydı.

⁸³ Neolitik Çağ; birçok araştırmacı tarafından ayrı şekilde tanımlanmaktadır. Bazı çalışmalarda "Neolitik Devrim", "Yeni Taş Devri" ya da "Cıvalı Taş Devri" olarak geçmektedir. Neolitik Çağ sınıflandırılırken bu çağı Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ ve Çanak Çömleklili Neolitik Çağ olarak ikiye ayıranlar da vardır. Çanak Çömleklili Neolitik Çağ ise İlk ve Son başlıklarıyla iki evre olarak incelenmiştir.

⁸⁴ Bu terim Neolitiğin ilk evresi için kullanılmaktadır.

⁸⁵ Batman yakınlarındaki Hallan Çemi ve Urfa'nın güneyindeki Göbekli Tepe'de bu yapıların en eski örneklerini görmek mümkündür. Bu yapıların ilk başlarda planı yuvarlaktır. Ancak, daha sonra kült amaçlı kullanılan ve tapınak olarak adlandırılabilenimiz yapı tipinin proto tipi olan bu yapılar geniş ve tek bir mekândan oluşur.

1960 öncesinde Türkiye’de bu çağ ile ilgili fazlaca araştırma mevcut değildi. Ancak sonraki yıllarda Coba Höyük⁸⁶, Mersin Yumuktepe⁸⁷ ve Gözlükule’de⁸⁸ Çanak Çömlekli Neolitik Çağ tabaklarına rastlanılmıştır. Daha sonra “Bereketli Hilal” adı verilen çekirdek bölgenin kuzeybatı uzantısında Toros Dağları üzerinde ilk tarımcı toplulukları aydınlatabilecek, Çayönü⁸⁹, Biris Mezarlığı⁹⁰, Göbekli Tepe⁹¹ gibi birçok yer tespit edilmiştir. Sonuçta Hacılar⁹² ve Çatalhöyük’te⁹³ yapılan kazılarla Anadolu’da bu çağın var olduğunu ispatlanmıştır.

Bu çağın önemli yerleşim yerleri arasında Suberde/Görüklük Tepe⁹⁴, Erbaba⁹⁵, Can Hasan I⁹⁶ ve Can Hasan III⁹⁷, Kuruçay⁹⁸, Nevali Çori⁹⁹, Hallan Çemi¹⁰⁰, Hocaçeşme¹⁰¹ ve Bademağacı¹⁰² gösterilebilir.

⁸⁶ Garstang, 1908: 114-117; Garstang, 1913: 68; Garstang, 1937: 132-134; Bittel, 1939: 100-101; Yakar, 1991: 87; Harmankaya-Tanıncı-Özbaşaran, 1997: Coba Höyük/Sakçagözü.

⁸⁷ Garstang, 1953; Mellaart, 1975: 56; Yakar, 1994: 31; Sevin-Caneva, 1995: 27-41; Sevin-Caneva, 1996: 71-86; Harmankaya-Tanıncı-Özbaşaran, 1997: Yumuktepe.

⁸⁸ Mellaart, 1954: 192; Mellaart, 1962: 43-47; Yakar, 1979: 55, 57, 61; Yakar, 1991: 135-136; Hours et al, 1994: 337; Harmankaya-Tanıncı-Özbaşaran, 1997: Gözlükule.

⁸⁹ Braidwood, 1964; Mellink, 1965: 138; Alkım (H), 1970: 2; Çambel, 1971: 25-39; Mellink, 1971: 159; Braidwood, 1972: 310-320; Çambel, 1981: 531-550; Çambel et al, 1983: 155-166; Çambel, 1987: 129-130; Özbek, 1989: 121-152; Özdoğan-Özdoğan, 1990: 387-396; Özdoğan et al, 1991: 71-86; Özdoğan et al, 1992: 97-125; Özdoğan et al, 1993: 81-106; Özdoğan et al, 1994: 103-122; Özdoğan, 1996: 25-26; Harmankaya-Tanıncı-Özbaşaran, 1997: Çayönü.

⁹⁰ Benedict, 1980: 136, 138-139, lev.23/1, 2, 4; Çambel-Braidwood, 1980: 12-13; Yakar, 1991: 57; Balkan-Atlı 1994_b: 99; Hours et al, 1994: 83; Harmankaya-Tanıncı-Özbaşaran, 1997: Biris Mezarlığı.

⁹¹ Benedict, 1980: 139-140; Braidwood-Braidwood, 1986: 8; Balkan-Atlı, 1994_b: 98-99; Hours et al., 1994: 144; Harmankaya-Tanıncı-Özbaşaran, 1997: Göbekli Tepe.

⁹² Mellaart, 1958_b: 134-151; Mellaart, 1960_b: 67; Mellink 1960: 62; Mellaart, 1961_a: 39-75; Mellink 1962: 75-76; Alkım 1968: 67-68; Mellaart, 1970_a; Erol 1972: 13-52; Esin 1981: 33-38; Harmankaya-Tanıncı-Özbaşaran 1997: Hacılar.

⁹³ Mellaart, 1961_b: 172-177; Esin, 1981: 47-59; Mellaart, 1982: 117-168; Arkeoloji ve Sanat, 1989: 14-21; Matthews, 1996_a: 73-77; ; Matthews, 1996_b: 79-99; Hodder, 1996: 359-366; Harmankaya-Tanıncı-Özbaşaran, 1997: Çatalhöyük.

⁹⁴ Bordaz, 1964; Bordaz, 1965: 30-32; Mellink, 1965: 134-135; Bordaz, 1966: 32-33; Alkım, 1967: 4-5; Bordaz, 1973: 282-288; Esin, 1981: 41-46; Yakar, 1991: 172; Harmankaya-Tanıncı-Özbaşaran, 1997: Suberde/Görüklük.

⁹⁵ Bordaz, 1969: 43-71; Mellink, 1970: 159; Bordaz, 1973: 282-288; Esin, 1981: 59-63; Yakar, 1991: 148-151; Harmankaya-Tanıncı-Özbaşaran, 1997: Erbaba.

⁹⁶ French, 1962: 36-37; French, 1964: 21-22; French, 1965: 27-31; French, 1967: 173-178; French, 1968: 89-93; Mellink, 1968: 127; Yakar, 1991: 196-200; Harmankaya-Tanıncı-Özbaşaran, 1997: Can Hasan I.

⁹⁷ French, 1970: 139-148; French, 1972: 181-190; Payne, 1972: 191-194; Mellaart, 1975: 96-98; Payne, 1979:8-9; Mellink, 1980: 503; Esin, 1981_a: 38-41; Ataman, 1987: 339-346; Harmankaya-Tanıncı-Özbaşaran, 1997: Can Hasan III.

⁹⁸ Özsait, 1977: 78-83; Özsait, 1979: 101-104; Duru, 1985: 202; Duru, 1986_a: 249-253; Duru, 1987_b: 305-313; Duru, 1988_a: 65-70; Duru, 1989_b: 57-60; Duru, 1990: 81-90; Duru, 1991: 1-6; Harmankaya-Tanıncı-Özbaşaran, 1997: Kuruçay.

⁹⁹ Hauptmann, 1984: 228; Mellink, 1984: 449; Hauptmann, 1987: 209-207; Hauptmann, 1988: 99-110; Hauptmann, 1993: 37-69; Harmankaya-Tanıncı-Özbaşaran, 1997: Nevali Çori.

¹⁰⁰ Rosenberg-Togul, 1991: 240-254; Mellink, 1992: 121-123; Rosenberg, 1992: 447-460; Mellink, 1993: 107; Rosenberg, 1993: 117-130; Rosenberg, 1994: 223-238; Yakar, 1994: 3-5; Rosenberg, 1995_a: 85-94; Rosenberg, 1995_b: 79-83; Harmankaya-Tanıncı-Özbaşaran, 1997: Hallan Çemi Tepesi.

2.2.4. Kalkolitik Çağ

Anadolu'da Kalkolitik Çağ¹⁰³ hakkındaki bilgilerimiz oldukça kısıtlıdır. Ayrıca İlk Kalkolitik Çağı Son Neolitikten, Son Kalkolitik Çağı İlk Tunç Çağı'ndan ayırmak ve bu dönemleri birbirinden ayıran özellikleri belirlemek güç olduğundan bu ayrımı bugünkü bilgilerimizle yapmak mümkün olmamaktadır¹⁰⁴.

Bakır bulguların bu çağda ortaya çıkması sonucu, bu çağa Kalkolitik adı verilmiştir. Eğer madenin Neolitik çağda kullanıldığı düşünülürse bu dönemin ilk maden kullanılmaya başlanan dönem olmadığı ortaya çıkar.

Bu dönemde duvar resimlerinde bereketlilik simgesi olarak kabul edilen kadın figürleri kullanılmıştır. Ayrıca kil, heykelcik yapımında kullanılmış ve pişmiş toprak kaplara resim sanatının uygulandığı görülmektedir. Hacılar¹⁰⁵ ve Erken Kalkolitik çağı keramiği, gerek biçim gerekse süsleme yönünden yüksek düzeydedir¹⁰⁶.

Orta Kalkolitik çağda Mersin Yümüktepe¹⁰⁷ ve Konya civarındaki Can Hasan¹⁰⁸ gibi yerleşmeler göze çarpmaktadır. Bu çağda keramikler çok renkli ve ince yapıdadır.

Geç Kalkolitik çağın özelliklerini Denizli'deki Büyük Menderes'in kaynağında bulunan Beycesultan yerleşmesi yansıtmaktadır¹⁰⁹. Mimari yapılar, içlerinde ocakları ve tahıl ambarları bulunan, dikdörtgen planlı, tek odalı kerpiç evler olarak görünmektedir. Batı Anadolu ve Ege'de megaron olarak adlandırılan yapılarda bu ev planı uygulanmıştır.

¹⁰¹ Erzen-Başaran, 1991: 159-160; Özdoğan et al., 1991: 81-82; Mellink, 1993: 110; Özdoğan, 1993: 182-186; Yakar, 1994: 52-53; Erzen, 1995: 456-457; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran, 1997: Hocaçeşme.

¹⁰² Mellaart, 1961_b: 159, 166-172; Duru, 1994_a; Yakar, 1994: 33; Duru, 1995_a: 69-77; Gates, 1995: 213; Duru, 1996_a: 87-59; Duru, 1996_b: 49-59; Gates, 1996: 285; Duru 1997: 3; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran, 1997: Bademağacı.

¹⁰³ Kalkolitik kelimesi, Hellence bakır anlamına gelen "khalkos" ile taş anlamına gelen "lithos"tan türetilmiş olup "Bakır-Taş Devri" olarak da isimlendirilmektedir. Kalkolitik Çağ, İlk, Orta ve Son Kalkolitik olmak üzere üç kısımda incelenmektedir. Bu ayrım, aynı zamanda Halaf, Obeyd ve Uruk olarak da bilinmektedir.

¹⁰⁴ Bingöl, 2003: 1 vdd

¹⁰⁵ Mellaart, 1958_a: 127-156; Mellaart, 1959_a: 51-65; Mellaart, 1960_a:83-104; Mellaart, 1970: Duru, 1996_b: 54-55; Yakar, 1997: 448-449; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran, 1998: Hacılar.

¹⁰⁶ Dinçol, 1982: 14

¹⁰⁷ Garstang, 1953; Şenyürek, 1954: 1-25; Yakar, 1985: 226; Sevin et al, 1997: 27-28; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran, 1998: Yumuktepe.

¹⁰⁸ French, 1962: 36-37; French, 1964: 21-22; French, 1965: 27-31; French, 1967: 173-178; French, 1968: 89-93; Mellink, 1968: 127; Yakar, 1991: 196-200; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran, 1998: Can Hasan I.

¹⁰⁹ Lloyd-Mellaart, 1955: 39; Lloyd-Mellaart, 1958: 113; Lloyd-Mellaart, 1959: 38-50; Lloyd-Mellaart, 1962: 5-26,71-115; Lloyd-Mellaart, 1962: 112; Yakar, 1985: 161-162; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran, 1998: Beycesultan.

Kalkolitik çağ yerleşmeleri arasında Alışar¹¹⁰, İkiztepe¹¹¹, Marmara Bölgesinde ki Kumtepe¹¹² ve Beşik-Sivritepe¹¹³ yerleşmeleri de sayılabilir.

Bu dönemde yerleşik hayatın iyice oturtulduğu ve sınıf olgusunun başladığı görülmektedir¹¹⁴.

Mezopotamya'da ortaya çıkan Halaf kültürü, Anadolu'da etkili olmaya başlamıştır. Bu kültür, Çukurova bölgesinden Zağros dağlarına kadar yoğun olarak Fırat nehrinden Zap'a, Muş ovasından Orta Mezopotamya'ya ulaşan bir alanda etkiliydi. Bu kültürü Silopi ovasındaki Takyantepe'de en iyi şekilde izlemek mümkündür¹¹⁵. Bu duruma Kahramanmaraş ovasındaki Domuztepe de örnek olarak gösterilebilir¹¹⁶.

Orta Kalkolitik çağda Mezopotamya'ya Ubeid kültürü egemen olmuştur. Bu kültür Doğu Akdeniz'den Doğu Anadolu'ya kadar hissedilebilmektedir. Bu kültürün Anadolu'daki en iyi örnekleri arasında Elazığ Tülintepe¹¹⁷, Norşuntepe¹¹⁸ ile Malatya Değirmentepe¹¹⁹ höyükleri sayılabilir.

Son Kalkolitik çağda ise Mezopotamya kökenli yeni bir kültür Doğu Anadolu'yu etkisi altına almıştır. Uruk olarak adlandırılan bu kültürün öğeleriyle yerel kültürün öğeleri kaynaşarak Anadolu'nun Son Kalkolitik çağını oluşturmuştur. Bu dönemde ilk defa bölgesel ilişkiler ortaya çıkmıştır. Buna örnek olarak Elazığ

¹¹⁰ Arık, 1933: 43-44; von der Osten, 1937: 1-96; Yakar, 1985: 198; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran, 1998: Alışar.

¹¹¹ Kökten et al, 1945: 395, lev. LXXIV, res. XII; Burney, 1956 179; Alkım et al, 1983; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran, 1998: İkiztepe.

¹¹² Koşay-Sperling, 1936: 29-50; Şenyürek, 1949: 295-304; Arık, 1953: 79; Arsebük, 1969; Sperling, 1976: 305-364; Yakar, 1985: 147-148; Korfmann et al, 1995: 212-289; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran, 1998: Kumtepe.

¹¹³ Arık, 1953: 31-35; Korfmann, 1986: 229-231; Korfmann, 1987: 5; Korfmann, 1989: 323-324; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran, 1998: Beşik-Sivritepe.

¹¹⁴ Bingöl, 2003: 1 vdd

¹¹⁵ Algaze, 1989: 247; Algaze et al, 1991: 195; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran, 1998: Takyantepe.

¹¹⁶ Çambel-Özdoğan, 1985: 259-272; Çambel, 1986_a: 38; Çambel, 1986_b: 277-278; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran, 1998: Domuztepe.

¹¹⁷ Burney, 1958: 194; Arsebük, 1974_a: 143-147; Esin-Arsebük, 1974_a: 63-78; Esin-Arsebük, 1974_b: 137-142; Arsebük-Korfmann, 1976: 134-144; Esin, 1976_a: 119-133; Esin, 1979_a: 115-119; Esin, 1979_b: 65-76; Arsebük, 1980; Dereli, 1983: 219-229; Özbal, 1983: 210-211; Esin, 1988: 79-85; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran, 1998: Tülintepe.

¹¹⁸ Hauptmann, 1974_a: 79-81; Hauptmann, 1976_a: 53-56; Hauptmann, 1976_b: 70; Hauptmann, 1979: 55-57; Hauptmann, 1982: 28-31; Yakar, 1985: 293-294; Arsebük, 1986_a: 67-68; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran, 1998: Norşuntepe.

¹¹⁹ Birgül, 1981: 21-22; Esin, 1982: 73-86; Esin et al, 1985: 50-59; Özbal, 1986: 101-113; Özbek, 1986_a: 107-130; Esin et al, 1987: 77-82; Esin, 1989: 135-141; Balkan- Athl, 1995: 127-148; Türkmenoğlu-Göktürk, 1996: 599-607; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran, 1998: Değirmentepe.

Tepecik'te¹²⁰ Uruk mallarının yanı sıra İç Anadolu ve Karaz türü çanakların çıkması gösterilebilir. Ayrıca anıtsal yapılarda da Uruk etkisini hissetmek mümkündür. Hassek¹²¹ ve Hacinebi¹²² yerleşmelerindeki anıtsal yapılar Uruk'un etkisini göstermesi bakımından önemlidir.

2.2.5. Tunç Çağı

Anadolu'da Kalkolitik çağdan sonra Tunç Çağı'nın yaşandığı görülmektedir. Genellikle M.Ö. III. bine yerleştirilen bu kültür evresi, İlk, Orta ve Son Tunç Çağı olmak üzere üç ana bölümde incelenmektedir. Tunç Çağının Orta evresi Asur Ticaret Kolonileri ve Eski Hitit Devleti dönemlerini, Son Tunç Çağı evresi Hitit İmparatorluğu dönemini içine almaktadır.

Tunç Çağı'yla birlikte maden kullanımı, insan yaşamının her alanında yer almaya başlamıştır. Maden kullanımının yaygınlaşması sonucu, kültürel, siyasi ve sosyal alanda gelişimler ve değişimler hız kazanmaya başlamıştır.

Bu dönemde büyük yerleşme yerlerinin hemen hepsi büyük sur duvarlarıyla çevrilerek korunma altına alınmıştır¹²³. Yerleşme birimleri örgütlenmiştir. Kasabaları idare edecek idari sınıflar ortaya çıkmıştır¹²⁴. Ayrıca bütün yerleşmelerde tapınak ya da tapınak benzeri işlev gören yapılar inşa edilmiştir¹²⁵.

Bu evrede mezar tipleri, toprak, küp ve sanduka olarak görülmektedir. Ölülerini *hocker* durumunda gömererek ölülerinin yanına armağanlar bırakmışlardır. Bu mezar armağanları bize ölü ve ailesinin ekonomik durumunu dolayısıyla mezar tiplerinin yapılması hakkında bilgi vermektedir. Mezarlar yerleşim yerlerinin dışına yapılmıştır¹²⁶.

İdoller, dönemin dinsel inançlarını yansıtan önemli bir diğer bulgulardır. İdoller, insanlara benzer biçimlerde yapılmıştır. Bu durum bize, insana yönelik bir tapınmanın olduğunu göstermektedir.

¹²⁰ Esin, 1974: 49-50; Esin, 1975_a: 46-47; Bıçakçı, 1982; Esin, 1982: 84-93; Özbal, 1983: 210-211; Yeğingil, 1983: 253-258; Esin, 1984: 68-76; Yakar, 1985: 289-290; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran, 1998: Tepecik/Makaraz Tepe.

¹²¹ Behm-Blancke, 1986: 87-101; Becker, 1987: 139-147; Göksu et al, 1992: 140-147; Weiner, 1992: 225-237; Weiner et al, 1992: 86-100; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran, 1998: Hassek Höyük.

¹²² Algaze et al, 1991: 202-203; Miller, 1996: 168-172; Stein-Mısır, 1994_a: 131-152; Stein-Mısır, 1994_b: 144-189; Stein-Mısır, 1995: 121-140; Stein-Mısır, 1996: 109-128; Stein et al, 1997: 111-171; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran, 1998: Hacinebi.

¹²³ Naumann, 1985: 496; Aktüre, 1994: 114 vd.

¹²⁴ Childe, 1996: 104: 151; Hout et al, 2000: 38.

¹²⁵ Dinçol, 1982: 16; Naumann, 1985; Childe, 1996: 106; Dolukhanov, 1998: 359.

¹²⁶ Harmankaya-Erdoğan, 2002: 11

Elde edilen siyasal ve sosyal veriler ışığında kentlerin bu çağda kurulduğunu söyleyebiliriz. Aslantepe ve Troya'yı buna birer örnek olarak gösterebilir.

Bu çağın yerleşmeleri arasında Marmara bölgesinde Hisarlık Tepe/Troya¹²⁷ başta gelmektedir. Troya'dan başka Höyücek¹²⁸, Beycesultan¹²⁹, Karataş/Semayük¹³⁰, Bademağacı¹³¹, Tarsus Gözlükule¹³², Gaziantep Tilmen Höyük¹³³, Amik Ovasındaki Tell el Cüdeyde¹³⁴, Alişar¹³⁵, Küllüoba¹³⁶, Düdartepe¹³⁷ ve Bafra'daki İkiztepe¹³⁸ bu çağın en iyi örnekleri arasında sayılabilir.

¹²⁷ Schliemann, 1881; Schliemann, 1884; Özgüç, 1945: 56-58; Arık, 1953; Mellaart, 1957: 69-78; Kınal, 1962: 21-22; Yakar, 1979_a: 51-67; Mellink, 1980: 505; Korfmann, 1989: 325-326; Korfmann, 1992: 423-446; Korfmann, 1993: 381-406; Korfmann, 1994: 327-329; Korfmann, 1995: 239-262; Korfmann, 1996: 284-287; Korfmann, 1997: 427-453; Korfmann, 1998: 19-26; Korfmann, 1999: 357-370; Korfmann, 2000: 287-298; Korfmann, 2001: 347-348; Harmankaya-Erdoğu, 2002: Hisarlık Tepe/Troya.

¹²⁸ Kökten, 1949: 815-816; Mellaart, 1954: 190; Korfmann et al, 1994: 130; Lambrianides et al, 1996: 174-180; Lambrianides-Spencer, 1998: 218; Harmankaya-Erdoğu, 2002: Kaymaktepe/Höyücek.

¹²⁹ Lloyd-Mellaart, 1955: 39; Lloyd-Mellaart, 1958: 113; Esin, 1969: 34, 148-148, 151-153, 158-162; Lloyd-Mellaart, 1962: 5-26, 71-115; Lloyd-Mellaart, 1965; Harmankaya-Erdoğu, 2002: Beycesultan.

¹³⁰ Lloyd-Mellaart, 1962: 133; Mellink, 1964_a: 156; Mellink, 1965: 140; Alkım, 1967: 10; Mellink, 1968: 132; 79-80; Alkım, 1970: 11-13; Duru, 1972: 126; Alkım, 1973: 7-9; Mellink, 1974: 351-359; Esin, 1976_b: 230-231; Bordaz, 1978: 10220; Mellink, 1981: 192; Mellink, 1990: 125-153; Mellink, 1993: 493-494; Yener et al, 1998: 553; Harmankaya-Erdoğu, 2002: Karataş/Semayük

¹³¹ Mellaart, 1961_b: 159, 180; Mellaart, 1962: 197; Duru, 1995_a: 69-77; Gates, 1995: 213; Duru, 1996_a: 87-59; Duru, 1996_b: 49-59; Duru, 1997: 3; Duru, 1998_a: 114-117; Duru, 1999_a: 115-121; Duru, 2000: 109-112; Duru, 2001: 98; Harmankaya-Erdoğu, 2002: Bademağacı.

¹³² Mellaart, 1954: 192; Mellaart, 1957: 64; Mellaart, 1962: 43-47; Yakar, 1979: 55, 57, 61; Yakar, 1984: 79-80; Yakar, 1991: 135-136; Hours et al, 1994: 337; Efe 1998_b: 296; Harmankaya-Erdoğu, 2002: Gözlükule.

¹³³ Alkım, 1960_b: 714-716; Mellink, 1961: 46-50; Alkım, 1962: 6; Alkım, 1963: 27-28; Alkım, 1964: 169-178; Alkım, 1965: 5-17; Esin, 1969: 38-39; Alkım, 1970: 490-494; Alkım, 1973; Alkım, 1978: 32-37; Korfmann et al, 1995: 210-211; Duru, 2000: 160-161; Harmankaya-Erdoğu, 2002: Tilmen Höyük.

¹³⁴ Braidwood, 1937: 37-38, 41-42; Braidwood-Braidwood, 1960: 5-12, 345-457; Mellaart, 1981: 131-275; Yakar, 1985: 357-358; Korfmann et al, 1994: 114; Yener et al, 1996: 67-70; Harmankaya-Erdoğu, 2002: Tell el Cüdeyde.

¹³⁵ Arık, 1933: 43-44; Bittel, 1934: 12-15; von der Osten, 1937: 1-96; Özgüç, 1945: 49-51; Mellaart, 1957: 89-126; Kınal, 1962: 42; Mellaart, 1962: 13,25; Duru, 1972; 126; Bilgi, 1975: 203; Yakar, 1985: 198; Korfmann et al, 1994: 30, 74; Harmankaya-Erdoğu, 2002: Alişar.

¹³⁶ Efe, 1998_a: 152-155; Efe, 1999: 165-170; Efe, 2000: 117-128; Efe-Ay, 2001: 43-78; Efe, 2001: 105-111; Harmankaya-Erdoğu, 2002: Küllüoba.

¹³⁷ Kökten, 1944_a: 365; Kökten et al, 1945: 365; Özgüç, 1948: 393-419; Mellaart, 1962: 25; Ortmann, 1963_a: 45-47; French, 1968: 92; Yakar, 1985_a: 244-245; Korfmann et al, 1994: 73; Harmankaya-Erdoğu, 2002: Düdartepe.

¹³⁸ Ortmann, 1963: 173-174; Alkım, 1972_b: 426; Alkım, 1974_a: 8-9; Alkım, 1975: 565-567; Alkım, 1976_a: 717-719; Mellink, 1976: 265-266; Alkım, 1980_b: 189; Alkım, 1981_a: 151-154; Birgül, 1981: 21-22; Özbakan, 1981: 95-99; Mellink, 1982: 560; Alkım, 1983_a: 29-42; Bilgi, 1984: 31-96; Bilgi, 1985: 55-64; Bilgi, 1986: 111-118; Bilgi, 1987: 149-156; Bilgi, 1988: 169-175; Bilgi, 1989: 201-209; Bilgi, 1989: 201-209; Bilgi, 1990: 211-220; Bilgi, 1991: 241-246; Bilgi, 1993: 199-212; Bilgi, 1994: 538-596; Bilgi, 1995: 141-160; Bilgi, 1996: 157-168; Bilgi, 1997: 145-161; Bilgi, 1998: 323-346; Bilgi, 1999: 485-492; Bilgi, 2000: 381-388; Bilgi, 2001: 315-319; Harmankaya-Erdoğu, 2002: İkiztepe.

Tunç Çağında Doğu Anadolu'nun kuzey kesiminde Erzincan ve Erzurum ovalarında, Ardahan yöresinde ve Muş Ovası'nda hâkim olduğu görülen Karaz Kültürü ortaya çıkmıştır. Bu kültüre aşağıda ayrıntılı olarak değinilecektir.

2.2.5.1. Karaz Kültürü

Karaz kültürü “Khirbet Kerak / Bet Yerah” olarak tanımlanmakta¹³⁹ ve terminolojisi hakkında -yakın geçmişte- birçok teklifin yapıldığı bilinmektedir. Dzhaparidze ve Chubinishvili gibi bilim adamları bu kültürü “Kura-Aras Kültürü”¹⁴⁰ olarak adlandırırken, Piotrovskii ve Krupnov ise, “Trans-Kafkasya'nın Eneolitik Kültürü”¹⁴¹ olarak adlandırmayı tercih etmekte. Kullanılan bir başka terimin ise “Trans-Kafkasya Bakır Çağı”¹⁴² veya “Doğu Anadolu'nun Bakır Çağı Keramiği”¹⁴³ şeklinde olduğu görülmektedir.

Dyson, Urmiye Gölünün doğusunda yer alan Yanık Tepenin mimari buluntular vermesini de dikkate alarak, “Yanık Kültürü”¹⁴⁴ gibi değişik bir terimle karşımıza çıkmaktadır. Fazla benimsenmeyen bu teklifin yanında bilim adamlarınca daha yaygın kullanılan, “Doğu Anadolu'nun Erken Bronz Çağı”¹⁴⁵ ve “Eski Trans-Kafkasya Kültürü”¹⁴⁶ gibi tanımlar ortaya konulmuştur. Ancak yukarıda bahsettiğimiz terminolojilerin Karaz Kültürü'nü tüm nitelikleriyle ve doğru bir şekilde ifade ettiğini söylememiz mümkün değildir.

Erzurum ili sınırlarında yer alan ve çevrede en erken kazıların yapıldığı Karaz Höyük'ün¹⁴⁷, daha sonraki kazı ve araştırmalar için ünük merkez durumunda olduğu görülmektedir. Bu bakımdan, bölgedeki diğer buluntu toplulukları için de “Karaz Keramiği-Karaz Türü Keramik” ya da “Karaz Kültürü” tabirleri

¹³⁹ İleride Karaz Kültürü olarak tanımlayacağımız bu kültürün Önasya da görüldüğü dönem, Radyo-karbon ve Tipoloji tarihlenmelerine göre, M.Ö. 3250-1750'lere yerleştirilir.

¹⁴⁰ Dzhaparidze, 1964: 4-9.

¹⁴¹ Piotrovskii, 1962: 7; Krupnov, 1964: 31-42; ayr.krş., Lang, 1970: 70.

¹⁴² Amiran, 1952: 96 vdd., Yazar, kültürün başlangıcını, Doğu Anadolu'nun Son Kalkolitik Çağına bağladığını ifade eder.; Bittel, 1945: 94-104; Lloyd, 1956: 49,66. Lloyd, daha sonra yayınlanan bir başka eserinde, “Doğu Anadolu'nun Koyu Renkli Keramiği” ve “Erken Tunç Çağı Kültürü”, tabirlerine yer verir., bk., Lloyd, 1967: 41 vd.

¹⁴³ Lang, 1970: 70; Burney-Lang, 1971: 45.

¹⁴⁴ Dyson, 1968: 14-16.

¹⁴⁵ Burney, 1958: 165 vdd.; Mellaart, 1958: 9-10.

¹⁴⁶ Burney-Lang, 1971: 43 vdd.; Burney, 1977: 118 vd.; Lang 1970: 71; krş., Koşay, 1974: 44'te: “[...]İngiliz bilgini Burney 1971, 43'te bu homojen kültüre (Early Trans-Caucasian and East Anatolian Culture): Eski Trans-Kafkasya ve Doğu Anadolu tabirini doğru olarak kullanırsa da, sonradan bu terimin uzun olduğunu söyleyerek yalnız “Early Trans-Caucasian Culture-Eski Trans-Kafkasya Kültürü ile yetinir. Bu kısaltma pek çok yanlış anlayışa sebep olacak niteliktedir[...]”, şeklindeki eleştirisiyle, konunun ciddiyetine bir kez daha dikkat çekmektedir.

¹⁴⁷ Karaz'daki çalışmalar, 22-29 Temmuz 1942 Sondajı ile başlamış, Kazı 17 Temmuz-8 Ekim 1944 tarihleri arasında tamamlanmıştır, bk., Koşay-Turfan, 1959: 349-413.

kullanılmıştır¹⁴⁸. Biz de mevcut verilere dayanarak çalışmamızın takip eden bölümünde, Son Kalkolitik ve İlk Tunç Çağı boyunca gelişen bu kültüre, Karaz Kültürü, onunla ilgili keramiğe ise Karaz Keramiği adını kullanmayı uygun buluyoruz.

Karaz Kültürünün kökeni problemi de terminoloji gibi bilim adamlarının sorguladığı bir konudur. Bu iki kavram birbirini tamamlayan unsurlar olması bakımından “Köken-Etnik Köken” konusunu incelerken, söz konusu kültürün terminolojisi hakkındaki görüşleri, tekrar değerlendirerek daha sağlıklı bir sonuca varma imkânını bulmuş olacağız¹⁴⁹.

Doğu Anadolu ve TransKafkasya’da, Suriye ve Filistin’deki bazı höyüklerde karşılaşılan Karaz Kültürüne ait buluntu topluluklarının tespit edilmesi bu kültürün orijin bölgesinin araştırılmasını zorunlu kılmıştı¹⁵⁰. Karaz’daki ilk çalışmaları takip eden yıllarda form ve teknik açıdan ancak Karaz Keramiği ile karşılaştırılabilen keramik parçaları Bayburt, Erzincan ve Kars civarında yer alan birçok prehistorik höyükte bulunmuştu¹⁵¹. Aynı dönemde, K. Bittel tarafından Filistin ve Suriye’nin Tarih Öncesi çağlarıyla ilgili bir eser yayınlanmıştır. Bittel, Hama’nın stratigrafisi hakkında bilgi verirken, “[...]Bu tabakanın daha sonraki yığıntılarında ise, Filistin’de görüle gelip de, Khirbet Kerak tipi diye adlandırdığımız cinsten bol çanak çömleğe rastlanır. Onlar burada da hiç yoktan apansızın çıkagelmişlerdir ve yerli bir gelişimin malı olmadıkları besbellidir[...].”¹⁵² şeklindeki ifadesiyle çalışma alanındaki farklı bir keramik türüne dikkatleri çekmektedir.

Bittel, Beyt-Şan, Eriha, Gezer, Ras Şamra, Biblos ve Tel Cudeyde’de dahi gördüğünü belirterek bu yeni unsur için, “[...]Bu tip keramik, el yapımı oluşu, koyu kırmızı veya siyah cilalı bir astarla kaplı bulunuşu, gerek şekil, gerek tezyinatça, arada çok yakın bir bağlantının varlığını akla getirmemeyi müşkül kılacak derecede, Orta ve Doğu Anadolu Bakır Çağı keramik tipine benzeyişi ile vasıflanır[...].”¹⁵³ diyerek Karaz Keramiğinin kökeni hakkındaki tekliflerden birini ortaya koymaktadır.

¹⁴⁸ Ayrıntılı bibliyografya için bk., Arsebük, 1974: 11 vdd.; Burney-Lang, 1971: 43 vdd.

¹⁴⁹ Bingöl, 2003: 1 vdd

¹⁵⁰ Amiran, 1952: 89 vdd.; ayr.bk., Burney-Lang, 1971: 14 vdd.; Lamb, 1954: 24 vdd.

¹⁵¹ Kökten, 1945: 482 vd.; Kökten, 1947: 465, 466-467.

¹⁵² Bittel, 1945: 104.

¹⁵³ Bittel, 1945: 94.

Schaffer, bu keramiğin bir halk hareketi sonunda bölgeye yayıldığını belirterek¹⁵⁴ Doğu ve Orta Anadolu keramiği ile benzerlik gösterdiğini ön görmektedir¹⁵⁵.

Karaz Kültürünün yayılım alanındaki merkezlerde yapılan kazılara bağlı olarak bu kültürün orijini hakkında farklı görüşler ortaya atılmıştır. Mesela, Hood, bu kültürün orijin bölgesi olarak Kafkasların güneyini, Kura-Aras havzasını kabul etmektedir¹⁵⁶. Ayrıca Childe, Karaz Kültürü'nün anavatanı olarak Gürcistan'ı işaret etmesine karşılık¹⁵⁷ Hanfmann, bu kültürün Filistin'e gelmesini Asyanik göçlere-istilalara bağlamaktadır¹⁵⁸. Orthmann¹⁵⁹ ve Braidwood'lar daha çok keramiğin şekli ve yapısıyla ilgilenmişlerdir. Bu homojen kültürün çıkışını, Kuzey Suriye, Amuk (H)'a kadar yayılışını az ya da çok sayıdaki savaşlar sonunda meydana gelen göçlerle açıklamaktadırlar. Ancak, aralarında yine görüş ayrılığı söz konusudur. Orthmann Kuzey Suriye ve Amuk (H) buluntularının, Doğu Anadolu Prehistorik keramiğiyle ilgili olduğunu belirtirmesine rağmen¹⁶⁰, Braidwood'lar, keramiğin kökenini Güney Kafkaslar, Kura-Aras ovalarında aramak gerektiğini söylemektedirler¹⁶¹.

Mellaart, bu kültürün kökeninin tartışma konusu olduğunu belirtmek suretiyle, bu kültürün en azından büyük bir Doğu Anadolu Ailesinin üyelerinden biri olduğunu¹⁶², Malatya-Arslantepe, Erzurum ovasında Karaz ve Pulus da dahil olmak üzere 500 millik coğrafi alana yayıldığını ifade eder. Mellink de bu kültür ve keramiğin Doğu Anadolu kökenli olduğunu¹⁶³ öne sürmektedir. Ancak bu kültürün zamanla Elazığ ovasını istila ederek Fırat nehrini takiple Amuk (H)'a gelen topluluklarca güneye doğru taşındığını bildirmektedir¹⁶⁴. Türk bilim adamları ise Karaz Kültürünün kökeni konusunda Erzurum çevresini göstermektedirler¹⁶⁵.

¹⁵⁴ Schaffer, 1948: 34, dipnot 1, 544.

¹⁵⁵ Schaffer, 1948: 544-545.

¹⁵⁶ Hood, 1951: 117 vd.-140.

¹⁵⁷ Childe, 1952: 219.

¹⁵⁸ Hanfmann, 1951: 360.

¹⁵⁹ Orthmann, 1963: 83 vd.; Braidwood, 1960: 518., dipnot 120.

¹⁶⁰ Orthmann, 1963: 84.

¹⁶¹ Yazarlar, Karaz Kültürünün terminolojisi ve kökeni hakkında hüküm vermekten sürekli olarak kaçınıp, Karaz Keramiğini, "Red-Black Burnished Ware" şeklindeki tanımlamaya itina gösterirler. Ancak eserlerinde bir kez, Hood ve Wolley'i referans göstererek söz konusu kültürün kökeniyle ilgili görüşlerini belirtirler., bk., Braidwood 1960: 518, dipnot 120.

¹⁶² Mellart, 1958: 9 vd.; Bölgede yeni araştırmalarda bulunmaktadır. Bunlardan biri benimde üyesi bulunduğum Doğu Anadolu Yüzyü Araştırmaları Projesidir. Bu çalışmalarla yeni verilere ulaşılmaktadır. Bk., Ceylan, 1999:181 vdd.; Ceylan, 2000:29 vd.; Ceylan, 2001:71 vd.; Ceylan, 2002.

¹⁶³ Mellink, 1961: 197; krş., Amiran, 1952: 96 vd.; Amiran, Karaz Keramiğini, Doğu Anadolu'nun "Son Kalkolitik (M.Ö. 3000 civarı) ve Bakır Çağına" yerleştirmektedir.

¹⁶⁴ Mellink, 1971: 171; krş., Hood, 1951: 117; Bittel, 1945: 94 vd.

¹⁶⁵ Koşay, 1943: 167 vd.; Koşay, 1959: 359 vd.; Koşay, 1967: 15; Koşay-Vary, 1964: 25 vd.; Koşay, 1974: 43-44; Kökten, 1945: 482; Kökten, 1947: 465 vd.; Esin, 1969: 25; Arsebük, 1979: 82.

Aynı zamanda bu kültürün “Anavatanı” olarak, Amuk Ovası, Suriye-Filistin ve Kuzeybatı İran’ı kabul etmenin anlamsız olduğu belirtilmektedir¹⁶⁶. Kültürle ilgili ilk yerleşmelerin Güney Kafkasya’da meydana geldiği konusunda bilim adamları arasında önemli bir fikir ayrılığı bulunmamaktadır.

Sovyet tarihçileri, bu kültürün kökeni hususunda Kura-Aras havzası üzerinde durmaktalar. Ancak buradaki en eski yerleşmelerin Neolitik Çağa tarihlenen buluntular vermemiştir. Böylece bu bölgenin Anavatan olamayacağı ortaya konulmuştur. Köken konusunda geride sadece tek alternatif olarak Doğu Anadolu bölgesi kalmaktadır. Biz, Batı ve Güney Anadolu’dan gelen etkilere açık olması bakımından Elazığ-Malatya civarının, orijinal bir kültüre sahip olamayacağı kanısındayız.

Erzurum ve çevresindeki ovalar, Karaz Kültürünün en eski buluntu topluluklarına sahip olması ve çağdaş kültürlerle kapalı olması nedeniyle söz konusu kültürün anavatanını teşkil etmiş olmalıdır.

Karaz Kültürünün etnik kökeni hakkındaki birçok görüşe rağmen bu konu yapılan araştırmalarla artık kesinlik kazanmış durumdadır. Mevcut arkeolojik ve tarihi veriler bu kültürün Hurrilerle olan ilişkisini ortaya koymaktadır¹⁶⁷.

Bilindiği üzere Hurriler, M.Ö. III. binlerde Doğu Anadolu’nun büyük bir bölümüne hâkim konumdaydılar. Bölgede tek unsur olarak¹⁶⁸ tarım ve hayvancılıkla hayatlarını sürdürmekteydiler. Hurriler, İlk Tunç Çağı II sonlarına doğru, Fırat kıyısını takip ederek Amik Ovası üzerinden Kuzey Suriye ve Filistin’e kadar yayılmışlardır¹⁶⁹. Bu yayılışın sebebi olarak konar-göçer hayat tarzı ve otlakların hayvanlarını besleyecek düzeyde olmaması gösterilebilir. Bu göçlerin büyük gruplar halinde belirli aralıklarla tekrarlandığı bilinmektedir. Son göçlerin (M.Ö. 2000 sonrası) ise Anadolu ile Mezopotamya arasındaki Asur ticaret faaliyetini -kesin olmasa bile- kuvvetli bir olasılıkla kesintiye uğrattığı söylenebilir¹⁷⁰.

¹⁶⁶ Toplu bilgi için bk., Burney-Lang, 1971: 53 vd.; Erzen, 1979: 14-15.

¹⁶⁷ Ayrıntılı bilgi için bk., Burney-Lang, 1971: 45 vd., 49 vdd.; Erzen, 1979: 15-16.

¹⁶⁸ İlk Hurri vatani, Mezopotamya kaynaklarında Hurri ülkesiyle ilgili kayıtlar ve Hurrilerin Subarlar yada Subartu ülkesiyle uzak-yakın ilişkileri hakkında bk., Goetze, 1936: 38 vd., 117 vdd.; Gelb: 1944, 5 vdd., 88 vdd.; Goetze, 1946: 165-168; Speiser, 1948: 1-13; Tosun, 1956: 3 vd., 37 vdd.; Goetze, 1957: 62.

¹⁶⁹ Hurri göçlerinin, Karaz Kültürünü Amuk, Kuzey Suriye ve Filistin’e kadar ulaştırdığı hakkında bk., Hanfmann, 1951: 360; Hood, 1951: 117 vdd.; Amiran, 1952: 96 vdd.; Mellaart, 1958: 9 vd.; Amiran, 1965:166; Burney-Lang 1971: 45; Göç yolu için krş., Mellaart, 1971: 401; Mellink, 1961, 171; Orthmann, 1963: 83-84.; Hurrilerin ilk yurtları ve Karaz Kültürüyle ilişkileri için ayrıca bk., Koşay, 1959: 354.; Koşay, 1974: 57.

¹⁷⁰ Assur koloni çağı ve merkezi Anadolu’da kurulan Karum’lar hakkında toplu bilgi için bk., Baydur, 1970: 37 vdd.

III. BÖLÜM

3. URARTU

3.1. Urartu Araştırmalarının Tarihi

Antik kaynaklar ve Ortaçağ tarihçileri, Tevrat'taki ismi "Ararat" olan Urartu Devleti hakkında Asur devletine bağlı bir devletmiş gibi bilgi vermişlerdir. Buna örnek olarak Khroneli Movses¹⁷¹'ta, Tuşpa kentinin Asur Kraliçesi Semiramis¹⁷² (ya da Şamiram) tarafından yaptırıldığı yazılmaktadır¹⁷³.

1655 yılında Van'a gelen Evliya Çelebi, Movses'ten sonra bölge hakkında en ayrıntılı ve doğru bilgiyi vermektedir. Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Van Kalesi hakkında şunları yazmaktadır.

...Van kayasının içinde kat kat altı yüz adet büyük mağaralar vardır ki, her biri bir kervansaray gibidir. Bu mağaraların nicesinin içinde dokuma yerleri vardır ki, çarklar ile ustalar ibrişim, iplik ve topurganları bükerek. Yüzlerce mağaraya top güllesi yığılmıştır ki, hesabını Allah bilir. Nicesi de siyah barut ile doludur. Bazılarında da ok, yay, zemberek, tüfek, kılış', kalkan, balta, kazma, külek, kürek, kamira, çark-ı felek paçarazlar, domuzayakları, mancınıklar, yuvarlak taşlar ve diğer çeşitli cephaneler vardır. Hatta özel olarak yüz adet mağarada arpa, buğday, çeşitli pirinç, darı, bakla, mercimek, nohut ve diğer ürünler vardır. Bir mağarada da, bütün bütün hayvan kemikleri yığılmıştır. Birinde de, bu kadar bin yıldan beri papuç, çarık ve bu gibi diril, ziril şeyler doludur. Bir mağaranın sarnıçlarından birinde bezir yağı, birinde şırılğan yağı, birinde don yağı, birinde sarı yağ, birinde kattan, birinde zift ve diğer çeşitli yağlar vardır. Yedi adet havuz içinde, sığır derisinin yünlerini, camış derisinin kıllarını kazıyıp, dilim dilim,

¹⁷¹ Movses, 1978:

¹⁷² Movses'in belirttiği Şamiran; Asur Kralı V.Şamsi-Adad'ın (M.Ö.823-811) karısı Babil Kraliçesi Sammuramat'tır. V.Şamsi-Adad'ın ölümü üzerine oğlu III. Adadnirari'nin (M.Ö.823-783) vasisi olarak beş yıl kadar bir süre Asur'u Sammuramat yönetmiştir. Sammuramat'ın bu beş yıllık iktidarı süresince Babil kültürü etkili olmuştur ve daha çok imar işleri yapılmıştır.

¹⁷³ Çilingiroğlu, 1982: 18 vdd; Belli, 1982: 140-148; Belli, 2004: 13-44

kısım kısım edip doldurmuşlar, üzerlerine ağızlarına kadar bal dökmüşler, sığır ve camış deriliğinden iz kalmayıp, bir çeşit güzel reçel olmuş ki, insan yemeye doyamaz. Bir mağarada tuzlanmış balık, bir mağarada tuzlanmış sığır, camış, koyun ve keçi etleri, üç mağarada tuz, kırk adet mağarada pişmiş darı ekmeği ve peksimet, un, bulgur dolu ki, hesabını Allah bilir. Nice havuzlarda sirke, bal, peynir, zeytinyağı, hatta şarap vardır ki, bundan ilaç için veya kalede savaş sırasında kuşatılmış olan Hıristiyanlar için verilir. Mağaranın birinde Allah'ın emri ile petrol yağı madeni çıkar ki, kayadan çıkarak büyük bir havuza dökülür. Havuz dolunca, devlet tarafından Van defterdarı vasıtasıyla tüccarlara satılır. Bu mağara gece gündüz kapalıdır. Bir tarafına tepe tepe toprak yığılmıştır. Allah göstermesin, nefte ateş düştüğünde, toprak döküp söndürürler. Hâsılı bu...

...Van kayasının içerisinde, altı yüz kadar mağara vardır ki, hiç birisi boş değildir. Hepsi cephane, mühimmat ve askeri malzemeler ile doludur. Süleyman Han sözünü ettiğimiz mağaraların nicesine, kalyon karınları gibi top delikleri açıp, her bir mağaraya birer top çıkarmış ki, insan görünce dehşette kalır. Bu balyemez topları bir sıra böyle kirpi gibi dizmiş, gülle ve mühimmatlarını hazırlayıp her topun yanına koydurmuş. Bunlardan bir kat aşağıdaki mağaraları da delip, birer kat içine insan sığar ve taş gülle atar şayka topları dizmiş.¹⁷⁴

Evliya Çelebi'nin vermiş olduğu bilgiler Movses'in bilgileri ile örtüşmektedir. Bu bilgiler 17.yüzyılda kalenin durumu hakkında önemli bir kaynak oluşturmaktadır. Movses'in çalışmaları Avrupa'da doğubilimcilerinin ilgisini çekmiştir. Bunun sonucunda 1668 yılında Poulllet, 1739 yılında da C.Texier bölgeye gelerek Van Kalesi'nin gravürlerini çizmiştir. 1827 yılında Fransız arkeolog F. E.Schulz'un bölgeye gelerek bir rapor hazırlaması bölgeye ilgiyi daha da artmıştır. Fransız arkeolog Schulz'un, bölgede detaylı çalışmalar yapması sonucu Şamram kanalı boyunca bulunan yazıtlar kopyaları ile birlikte ilk kez bilim âlemine tanıtılmıştır. Schulz, Movses gibi bölgeyi "Semiramis'in kenti" olarak tanımlamıştır. Schulz ortaya çıkarmış olduğu 42 çivi yazılı yazıt kopyasını ve kalelerin tanımlarını kapsayan raporunu 1828'de Paris'e göndermiştir. Ancak Schulz'un Hakkâri yakınlarında

¹⁷⁴ E. Çelebi, 1970

öldürülmesi nedeniyle bu raporlar 1840'larda yayınlanabilmiştir. Bu yazıların çözülmesi Asur yazısının çözülmesinden sonra mümkün olabildiği. Geçen bu süre zarfında Urartu'ya ait birçok eser farklı yollarla müzeye ve koleksiyonculara gelmiştir. Fransız bilim adamı P. de Longperier, bu eserler üzerinde incelemeler yaparak, bu eserlerin bir kısmının Babil sanatında bulunduğunu fark etmiştir. Böylece P. de Longperier, bu eserlerin büyük bir olasılıkla Asur yazıtlarında sıklıkla varlığından bahsedilen Urartulara ait olduğunu ilk kez ileri sürmüştür. Ancak bölgede yapılacak sistemli arkeolojik çalışmalara kadar bu eserler tekrar Asur eseri olarak kabul görüp Asur eserleri ile birlikte sergilenmiştir. 19. yüzyılda Urartu eserleri müzelerde ve koleksiyoncuların arşivlerinde fazlasıyla yer almaya başlamıştır. Bu eserlerin sayılarının artması daha sonraları Van bölgesinde sistematik arkeolojik araştırmaların başlamasına sebep olacaktır¹⁷⁵.

1879–1880 yıllarında, Asur saraylarının tanıtılmasında önemli başarılarından dolayı arkeolog H. Layard ve asistanı H. Rassam British Museum tarafından C. Claytan başkanlığında Amerikalı misyoner Reynolds'la birlikte Van'a gönderilmiştir. Kazı çalışmalarına ilk olarak Van-Toprakkale'de başlayan heyet, bu kaleyi Asur kültür çevresi içinde önemsiz bir kale kazısı olarak değerlendirmişlerdir.

R. D. Barnett, bu ilk arkeolojik çalışmadan 70 yıl sonra, Toprakkale buluntularını dikkatli bir biçimde inceleyerek yayımlamıştır. C.F. Lehmann-Haupt ve W. Belck başkanlığında Alman Arkeoloji Heyeti 1898'de Toprakkale'de ikinci kuşak kazılara başlamışsa da onlarda Urartu eserleri bulamayarak hayal kırıklığına uğramışlardır. Bulunan kayda değer eserlerde Berlin Müzesinde atıl bir şekilde sergilenmiştir. Toprakkale kazılarında 50 yıl sonra C. R. Meyer, H. Hoffmann ve J. Friedrich bulunan malzemeleri incelerken bir şamdanın sap bölümünde, II. Rusa'nın (M.Ö. 685-645)¹⁷⁶ ismini taşıyan bir çivi yazısı fark etmişlerdir. C. F. Lehmann Haupt tespit ettiği kaleler, kaya mezarları ve yazıtlardan ziyade W. Belck ile yaptığı yüzey araştırmaları Urartu tarihi bakımından önemli bir yer tutmaktadır. Araştırmalar sırasında, Asur-Urartu sınırında buldukları ve I. Rusa (M.Ö. 735-714) dönemine ait olan çift dilli Topzava Steli Urartu araştırmaları açısından önemlidir¹⁷⁷.

Yapılan arkeolojik kazılardan sonra uzun bir süre arkeologların ilgisinden uzak olan Van Bölgesi'nde 1911–1912 yılında Rus bilim adamı I. A. Orbeli ve daha

¹⁷⁵ Belli, 1982: 140-148; Belli, 2004: 13-44

¹⁷⁶ Batmaz, 2003

¹⁷⁷ Belli, 1982: 140-148; Belli, 2004: 13-44

sonra 1916'da N. J. Mart'ın arkeolojik çalışmalar yaptıkları görülmektedir. I.Dünya Savaşı'ndan sonra Amerikalı K. Lake'nin tarihlemeye yönelik çalışmaları beklediği sonucu vermemesi nedeniyle arkeologların ilgisi Güney Mezopotamya'ya yönelmiştir.

Urartu'nun kuzey sınırı olan Transkafkasya Bölgesi'nde, bölgenin o dönemdeki siyasi yapısının da etkisiyle kazı çalışmaları başlamıştır. Aras Irmağı'nın kuzeyinde, Sevan Gölü bölgesinde ve Armavir çevresinde çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalar ile birçok yeni merkez ve çok sayıda çiviyazılı yazıt tespit edilmiştir. Rus bilim adamı B. B. Piotrovskii 1930'larda Erivan yakınlarında yer alan Karmir-Blur'u kazmıştır. Kazılar sırasında Arğişti oğlu I. Rusa'nın adının geçtiği yazıt ile kent Teişebahinili olduğunu ortaya çıkarmıştır. Bu çalışmaları daha sonra, K. Ogenesjan tarafından 1950 yılında Erivan yakınlarındaki İşpuini'ye adanan ve Urartu'nun Transkafkasya'daki önemli bir askeri yönetim merkezi olarak görülen Arin-Berd kazıları ve B. Arakeljan ile A. A. Martirosjan tarafından 1964'de kazılan Armavir yakınında bulunan Armavir-Blur ile Arğiştihinili (Davida) kazıları takip etmiştir¹⁷⁸.

Urartu araştırmaları, Alman ve Amerikalı arkeologların 1991 yılında yapmış oldukları yüzey araştırmaları ile Horum'daki kazı çalışmaları, 1968'de W. Kleiss tarafından başlanan kuzeybatı İran Bölgesi'ndeki kazı ve araştırmalarının¹⁷⁹ sonuçlarıyla önem kazanmaya başlamıştır. Fakat 1980'den sonra İran'daki rejim değişikliği ile W.Kleiss'in İran bölgesinde başlatmış olduğu çalışmaları sekteye uğratarak, çalışmaların sonuçlanmasına olanak tanımamıştır. R. M. Boehmer'in Irak'ın kuzeydoğusunda kutsal Ardini (Muşaşir) Tapınağı'nı bulmak için yaptığı çalışmaları İran-Irak savaşının çıkmasıyla sonuçlanamadan yarım kalmıştır. C.A. Burney ve arkadaşı G. R. J. Lawson 1956 yılında bölgede birçok Urartu kalesinin planını çizmişlerdir. 1966 yılında ise II. Sarduri dönemine tarihlendirilen Kayalidere Kalesi'nde¹⁸⁰ arkeolojik kazı çalışması yapmışlardır. P. Hulin ve M. Salvini'nin, bölgedeki yazıtlar üzerine yaptıkları çalışmalarla Urartu bölgesindeki arkeolojik araştırmaların artmasına neden olmuştur.

Türk bilim adamlarının çalışmaları 1959 ve 1963 yıllarından sonra Urartu araştırmalarında dikkat çekmeye başlamıştır. İlk olarak T.Özgüç, I. Rusa'nın oğlu II. Arğişti (M.Ö. 714–685) dönemine tarihlendirilen Erzincan Altıntepe'de kazı

¹⁷⁸ San, 1994

¹⁷⁹ Kleis'in bu çalışmaları ile Urartu'nun yayılım haritası biraz daha netleşmiştir. Kleis, 1970: 7-65; Kleis, 1972: 7-68; Kleiss, 1978: 46-54

¹⁸⁰ Kayalidere; Muş ili Varto İlçesi 24 km. güneydoğusundaki Kayalidere Köyü'nde yer almaktadır.

çalışmalarına başlamıştır. Bu kazı çalışmalarıyla Urartu'nun kuzey sınırında, Urartu başkentinde bulunan mezarlar gün ışığına çıkarılmıştır.

Türk bilim adamlarının gerçekleştirdiği, 1959–62 yılları arasında Erken Demir Çağı'na ait Ernis-Evditepe Nekropolundeki kazılar, Toprakkale'nin tekrar incelenmesi, Adilcevaz Kabartması, 1961 yılında E. Bilgiç ve B. Ögün tarafından yapılan Kef Kalesi kazıları ve aynı yılda A. Erzen tarafından başlanan Van-Çavuştepe Kalesi kazıları önem arz etmektedir. 1967 yılında A. Erzen "Van Bölgesi Tarih ve Arkeoloji Araştırma Merkezi"ni kurmuştur. Kurulan bu araştırma merkezi Urartu'nun güney yayılımı, Urartu sulama sistemleri, Urartu ulaşım ağı, Erken Demir Çağı Kültürü, M.Ö. II. bin Doğu Anadolu boya bezemeli çanak-çömlek kültürü, Urartu taş ocakları ve atölyelerinin belirlenmesi, Doğu Anadolu'da madencilik ve maden atölyelerinin tespiti gibi önemli çalışmaların odak noktası olmuştur.

1974 yılında A. Erzen, V. Sevin ve O. Belli tarafından Giyimli (Hırkanis) kazıları, K. Balkan tarafından ise Giriktepe ile Anzavurtepe kazıları gerçekleştirilmiştir. A.M. Dinçol ve B. Dinçol 1975 yılından itibaren yazıtlar üzerine çalışmalar yapmışlardır. 1980–1986 yıllarında Keban Barajı kapsamında Elazığ-Malatya Bölgesi kazı ve araştırmaları olarak V. Sevin ve O. Belli tarafından dönemlik kazı ve yüzey araştırmaları yapılmıştır.

M. T. Tarhan tarafından 1986–1991 yılları arasında Van Kalesi ve Van Kalesi Höyüğü kazıları gerçekleştirilmiştir. A. Çilingiroğlu, Dilkaya Höyüğü¹⁸¹ ve 1989'da Ayanis Kalesi¹⁸² kazılarına başlamıştır. V. Sevin tarafından Karagündüz Höyüğü ve Nekropolu Kazıları, Hakkâri kazıları ve O. Belli tarafından Aşağı ve Yukarı Anzaf Kaleleri Kazıları ile Yoncatepe Kalesi ve Nekropolu kazıları yapılmıştır. Daha sonra O. Belli başkanlığındaki bir ekip tarafından Nahçıvan Yüzey Araştırmaları ve Urartu Sulama Sistemleri araştırılmıştır.

Alpaslan Ceylan başkanlığındaki ekip tarafından Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır illeri yüzey araştırmaları, K. Köroğlu tarafından Ardahan-Artvin illeri yüzey araştırmaları, A. Özfirat tarafından Ağrı Dağı yüzey araştırmaları gerçekleştirilmiştir.

¹⁸¹ Geniş bilgi için bak. Çilingiroğlu, 1985_a; Çilingiroğlu, 1985_b; Çilingiroğlu, 1986; Çilingiroğlu, 1987_a; Çilingiroğlu, 1988; Çilingiroğlu, 1989; Çilingiroğlu, 1990_a; Çilingiroğlu, 1990_b; Çilingiroğlu, 1990_c; Çilingiroğlu, 1991; Çilingiroğlu-Derin, 1992; Çilingiroğlu, 1993; Sağlamtemur, 1994.

¹⁸² Geniş bilgi için bak. Çilingiroğlu, 1990_a; Çilingiroğlu, 1993_b; Çilingiroğlu, 1993_c; Çilingiroğlu, 1994_a; Çilingiroğlu, 1994_b; Çilingiroğlu-Salvini, 1995; Çilingiroğlu, 1996_a; Çilingiroğlu, 1997_a; Çilingiroğlu, 1997_c; Çilingiroğlu, 1998_a; Çilingiroğlu-Salvini, 1999; Çilingiroğlu-Sağlamtemur, 1999; Çilingiroğlu-Derin 2000; Çilingiroğlu, 2009

Yapılan araştırmalar ve kazı alışmaları Urartu araştırmaları için önem arz etmektedir.

Urartu Devleti hakkındaki bilgilerimizin temel noktasını, ilk başta yabancı bilim adamları tarafından başkentte bulunan Van Kalesi ve Toprakkale'de yapılan çalışmalar ile Transkafkasya Bölgesi'ndeki kazı ve yüzey araştırmaları oluşturmaktadır. Seyyahların ve Türk bilim adamlarının alışmaları, Urartu kültürünün çok daha geniş bir alana yayılarak çevredeki kültürleri ve kendisinden sonra Doğu'da kurulan uygarlıkları etkilediğini ortaya ıkarmıřtır¹⁸³.

Urartu siyasi tarihini iki ana döneme ayırmak mümkündür. Bunlardan ilki M..13–9. yzyıllarını kapsayan “Urartu'nun Proto Tarihi” veya “Urartu'nun Arkaik ağı”dır. İkinci dönem ise feodal beyliklerin M.9–6. yüzyıllarda Van Gölü çevresinde birleşerek oluşturdukları Urartu devleti veya Urartu Krallık dnemidir¹⁸⁴.

3.2. Urartu Siyasi Tarihi

Doğu Anadolu'da bulunan Hurri kökenli boylar ve bu boylarla ilişkili olan budunlar M. . II. binyıl başlarından itibaren, bölgenin coğrafı Őartlarından dolayı yarı-göçebe bir hayat tarzı sürdürmekteydiler. Bu boy ve bodunların hayat tarzı onları beylikler etrafında toplanmaya yöneltmiştir. Böylece dağınık halde yaşayan bu gruplar, M. . XIII-IX. yüzyıllar arasında bir araya gelerek “Uriatri ve Nairi Konfederasyonu”nu oluşturmuşlardır. Oluşturulan bu konfederasyon dönemi ileri dönemlerde, “Urartu'nun Proto Tarihi” ya da “Urartu'nun Arkaik ağı” olarak adlandırılacaktır¹⁸⁵.

Assur kralı Salmanassar I (M. . 1274–1245) döneminde “Urartu” adına ilk defa rastlanılmıştır. Salmanassar I, Assur tapınağını yeniden inşası esnasında yazdırmış olduğu bir kitabede “Urartu” adından, sekiz kabile/ülke'den (Himme, Utkun, Bargun, Salva, Halila, Lula, Nilipahri, Zingun) oluşan “Uruatri” olarak bahsetmektedir¹⁸⁶.

¹⁸³ Belli, 1982: 140-148; Belli, 2004: 13-44

¹⁸⁴ Tarhan, 1982: 70 vd; ilingiroğlu, 1994c; ilingiroğlu, 1997b; ilingiroğlu, 1998b; Zimansky, 2004: 75-83; Belli, 2004c: 45-73; Yermukhamedova, 2005; Başgelen, 2005; Doğu Anadolu'nun genel Demir ağı için bak; Ceylan-Topaloğlu, 2008: 31-36

¹⁸⁵ Belli, 2004a: 45; Belli, 2004b: 45-73

¹⁸⁶ Tarhan, 1982: 69-114

“...Rahipliğimin başlangıcında Uruatri ülkesi ayaklandı (benden yabancılaştı ve düşmanlık yarattı) ve Assur’a ve yüce tanrılara ellerimi yukarıya kaldırarak dua ettim, ordumu harekete geçirdim ve güçlü dağ kalelerine doğru sefere çıktım. Himme, Utkun, Bargun, Salva, Halila, Lula, Nilipahri ve Zingun’u zapt ettim. (Sekiz) Ülke ve 51 şehri zapt ettim, yaktım-yıktım. Ganimet olarak mallarına el koydum. Bütün Uruatri ülkesini üç günde itaat altına aldım. Genç adamlarını seçtim ve benden korkmaları ve bana hizmet vermeleri için alıkoydum...”¹⁸⁷.

Asur kralı Salmanassar I dönemine ait olan bu yazıtta, Urartu isminden ilk defa söz edilmektedir. Ayrıca yazıtta geçen “benden uzaklaştı ve düşmanlık yarattı” ifadelerinin geçmesi Urartu’nun daha önceki Asur kralları tarafından bilindiğini göstermektedir. Yazıtta geçen Uruatri ülkesinin, sekiz önemli bölgeden ve ellibir kentten oluştuğunu öğrenebilmekteyiz. Aynı zamanda Van Gölü ve çevresinde şekillenen, çeşitli bölge ve kentlerden meydana gelen siyasi bir oluşumun ilk adımlarını görmek mümkündür.

Asur kralı I. Salmanassar’dan sonra I. Tikulti Ninurta (M.Ö.1244–1208)¹⁸⁸ tarafından Uruatri adı yerine bölge "Nairi"¹⁸⁹ olarak adlandırılmaktadır. Yazıtta göre bölgede 43 kralın var olduğu görülmektedir. Ancak farklı kaynaklarda bu kral sayısının 40 olduğu görülmektedir¹⁹⁰.

“Nairi Ülkelerinin 43 kralı (savaşmak için) yerlerini aldılar. Onlarla savaştım ve mağlup ettim. Onların kanları ile dağların çaylarını ve derelerini sel haline getirdim.”¹⁹¹

Yazıtlardaki ifadelerden anlaşıldığı gibi, “Uruatri” kelimesi dağlık bölge anlamına gelen coğrafi bir ifade olarak anlam kazanırken, "Nairi" kelimesi ise Asurlular için düşman olan halk anlamını taşımaktaydı. Asur devleti hammadde

¹⁸⁷ Tarhan, 1978: 91 vdd.; Çilingiroğlu, 1994: 5; Pehlivan, 1984: 77; Pehlivan, 1991: 23-24; Ceylan, 1994: 176

¹⁸⁸ Belli, 1982: 149; Saggs, 1984: 51-55

¹⁸⁹ Piotrovskii, 1966: 58-62; Salvini, 1967: 14-17; Piotrovskii, 1969: 43-46; Diakonoff-Kaskkai, 1981: 26, 60; Belli, 1982: 150; Çilingiroğlu, 1984: 39-40; Çilingiroğlu, 1994: 6 vdd.

¹⁹⁰ Belli, 1982: 150; Pehlivan, 1984: 77-78; Pehlivan, 1991: 23-24; Çilingiroğlu, 1994: 6.

¹⁹¹ Payne, 2006

sıkıntısı çekmekteydi. Bundan dolayı maden bakımından zengin olan bu bölgeye sıklıkla sefer düzenleyerek beyliklerden maden, demir, bronz eşyalar ve at gibi haraç almaktaydı. Asur devletinin seferler düzenleyerek beyliklerden haraç ve esir olarak erkek çocukları alması, beyliklerin Asur'a karşı Nairi veya Uruatri adı altında konfederasyonlar halinde birleşmesinde büyük rol oynamıştır¹⁹². Van Gölü Havzası'nda, merkezi bir otoriteye bağlı olmaksızın içlerinden seçtikleri bir beyin yönetiminde olan bu beylikler, Urartu'nun krallık dönemine kadar bölgede siyasi ve askeri açıdan en büyük örgütlenmiş siyasi oluşumdur. M.Ö. 1274–858 yılları arasındaki bu dönem, Urartu siyasi tarihinde “Urartu Beylikler Dönemi” olarak bilinen safhadır¹⁹³.

Uruatri ve Nairi olarak adlandırılan bu beyliklerin coğrafi konumları hakkında değişik görüşler mevcuttur. Ancak genel anlamda günümüzde Tatvan, Muş, Bingöl Dağları, Malazgirt, Bulanık gibi kent ve ilçeleri kapsayan bölge Uruatri, Van Gölü'nün güney ve güneybatısında yer alan Kırhi, Hubuşkia ve Diyarbakır etrafındaki Tumme'den kuzeydeki Dayaeni / Diauehi topraklarına kadar olan bölge ise Nairi ülkesi olarak adlandırılmaktadır¹⁹⁴.

Asur kralları I. Tiglatplaser ve II. Aurnasirpal zamanında yani M.Ö. X. Yüzyılın ortalarında bu beylikler, Asur Devleti'nin baskıları sonucu bir devlet yapısına kavuşmuştur¹⁹⁵. Urartu'nun kuruluş dönemi hakkında bilgi veren kaynaklar Asur yazılı belgelerine dayanmaktadır. Bundan dolayı kaynaklarda, günümüzde yeri tam olarak bilinmeyen "Sugunia" Urartu'nun ilk başkenti ve “Aramu” Urartu'nun ilk kralı olarak geçmektedir. Asur kralı olan I.Salmanassar tarafından M.Ö. 858'de Sugunia yok edilmiştir. Sugunia'nın yok edilmesinden dolayı başkent Arzaşkun'a taşınmış ancak burası da M.Ö. 855'te yıkılmıştır¹⁹⁶. Bu iki şehrin yıkılmasından sonra ortalama 15 yıl sonra Urartu tahtına Lutipri oğlu Sarduri (M.Ö.840–830) geçmiştir. Ancak kaynaklarda Sarduri'nin, ilk kral Aramu'nun soyundan olmayıp başka bir sülaleden geldiği anlaşılmaktadır¹⁹⁷.

¹⁹² Erzen, 1978: 24 vd.

¹⁹³ Çilingiroğlu, 1994c: 24

¹⁹⁴ Çilingiroğlu, 1994c: 5-20; San, 2000

¹⁹⁵ Urartu Devletinin Kuruluşu ile ilgili geniş bilgi için; Tarhan, 1978; Tarhan 1982: 69–114; Bilgiç, 1984: 39; Erzen, 1984: 24-27; Tarhan, 1986b: 285-301; Çilingiroğlu, 1994c; Çilingiroğlu, 1997b

¹⁹⁶ Asur Kralının yazdırdığı Balawat Kapısı levhalarından Sugunia ve Arzaşkun'un yakılıp yıkılışı anlaşılmaktadır.

¹⁹⁷ Belli, 2004: 50, 51

Asur-Urartu ilişkilerinin ve konunun daha iyi anlaşılması için karşılıklı olarak Urartu-Asur kral listesinin verilmesinin uygun olacağı düşüncesindeyiz.

Urartu Kralları		Assur Kralları	
Aramu	(M.Ö. -840)	-	
I. Sarduri	(M.Ö. 840- 830)	III. Salmaneser	(M.Ö. 858-824)
İşpuini	(M.Ö. 830- 810)	V. Şamsi-Adad	(M.Ö. 823-811)
Menua	(M.Ö. 810-786/80)	III. Adad-Nerari	(M.Ö. 810-783)
I.Argiştı	(M.Ö. 786/80-764)	IV. Salmaneser	(M.Ö. 782-773)
		III. Assur-dan	(M.Ö. 772-755)
		V. Assur-nerari	(M.Ö. 754-745)
II. Sarduri	(M.Ö. 764-735)	III. Tiglat-Pileser	(M.Ö. 744-727)
I. Rusa	(M.Ö. 735-714/3)	V. Salmaneser	(M.Ö. 726-722)
		II. Sargon	(M.Ö. 721-705)
II. Argiştı	(M.Ö. 714/3-685)	-	
-		Sanhêrib	(M.Ö. 704-681)
II. Rusa ¹⁹⁸	(M.Ö. 685-645)	Esar-Haddôn	(M.Ö. 680-669)
Erimena		-	
III. Rusa		Assurbanipal	(M.Ö. 668-627)
III. Sarduri		Assur-Etelli-ilani	(M.Ö. 626-624)
IV. Sarduri		Sîn-sarra-işkun	(M.Ö. 623-612)
-		II.Assur-uballit	(M.Ö. 611-609)

Asur kayıtlarında “Urartu” olarak bilinen ve kendilerine “Biani”¹⁹⁹ adını veren bu devlet Sarduri ile toparlanma sürecine girmiştir. Başkent Tuşpa’da bulunan Madır Burcu (Bahadır Burcu) yazıtında I.Sarduri hakkında en detaylı bilgi bulunmaktadır. Altı adet olan yazıt Doğu Anadolu’nun ve Urartu’nun ilk yazılı belgesidir. Bu altı adet yazıtta şu ifadeler yer almaktadır.

"Büyük Kral, Lutipri'nin oğlu, kudretli kral, evrenin kralı, Nairi Ülkesi'nin kralı, eşi bulunmaz kral, savaşımdan korkmayan, beğeni uyandıran çoban, kendine boyun eğmeyenleri kendine uyruk kılan Sarduri'nin yazıtı. Ben Lutipri'nin oğlu krallar kralı, bütün krallardan haraç alan Sardur'um. Lutipri'nin oğlu Sardur şöyle söyler: Ben bu taş bloklarını Alniunu²⁰⁰ kentinden getirdim. Bu duvarı ben inşa ettim”²⁰¹

I. Sarduri'den sonra yerine oğlu İşpuini (M.Ö. 830-810) geçmiştir. İşpuini döneminde, Tuşpa’nın kuzeyinde, doğusunda ve güneyinde bir savunma hattı

¹⁹⁸ Batmaz, 2003

¹⁹⁹ Bugünkü Van şehrinin isminin “V” ile “B” harflerinin zamanla değişerek Bian’dan Van haline geldiği söylenmektedir.

²⁰⁰ “Alniuni” olarak geçen yer, Van Kalesi’nin 17 km. güneyinde bugünkü Edremit’in doğusunda yer alan ve döneminin en önemli taşocağı ve atölyesi olarak bilinen yerdir.

²⁰¹ Payne, 2006

oluşturulmak amacıyla Kalecik, Anzaf ve Zivistan gibi savunma kaleleri inşa edilmiş ve Tuşpa Kalesi'nin güvenliği sağlanmaya çalışılmıştır. İşpuini başkenti koruma altına aldıktan sonra daha ileri noktalara seferler düzenlemeye başlamıştır. Bu amaçla İşpuini kuzeydeki Ağrı, Eleşkirt ve Patnos bölgelerine askeri seferler düzenlemiştir. Seferler sonucunda bu yerler Urartu topraklarına katılmıştır.

İşpuini iktidarının son on yılını oğlu Menua ile birlikte paylaşmıştır. Bu son dönemde İşpuini, güneydoğuya yönelmiş ve Urmiye Gölü'nün güneyinde yer aldığı anlaşılan “Parsua” Ülkesini ele geçirmiş, İran-Irak sınırında olduğu düşünülen Rowanduz Bölgesi'ndeki Muşaşir/Ardini²⁰² Tapınağı'na sefer düzenlemiştir²⁰³.

Urartu tahtına geçen Menua (M.Ö. 810–786/80) döneminde devlet hızla genişlemeye ve yükselmeye başlamıştır. Menua başa geçtikten sonra imar faaliyetlerine girişmiştir. Bu amaçla kurak toprakları sulı tarıma açmış, üzüm bağları ve meyve bahçeleri yapmıştır. Sarıkamış, Patnos, Pasinler, İğdır Ovası ve Urmiye Gölü'nün güneyinde kaleler kurarak, kuzey ve kuzeybatıya yapılacak olan seferlere hazırlık yapmıştır. Menua'dan sonra iktidara oğlu I. Argiştı (M.Ö. 786–764) geçmiştir. I. Argiştı döneminde de devletin genişlemesi devam etmiştir. Van Kalesi'nin güneybatısında I. Argiştı'ye ait olan mezar odasının çevresinde I. Argiştı dönemine tarihlenen bir yazıt bulunmaktadır. Bu yazıtta, Urartu Krallarının en uzun saltanat bilgileri, I. Argiştı'nin yapmış olduğu askeri seferler, ülkeye katılan yeni topraklar ve imar faaliyetleri hakkında detaylı bilgiler bulunmaktadır. Horhor Yazıtı olarak bilinen yazıtta şu ifadeler yer almaktadır.

I. Sütun: . Argiştı der ki: . Argiştı der ki: (Onların) ilahi büyüklüğünden (yardım) istediğim için efendi tanrı Haldi'ye, tanrı Teiseba'ya, ve tanrı Sivini'ye, yalvardım. Aynı yıl (içinde) yine savaşçılar topladım ve Diauehi (Ülkesi'ne) karşı ve Diauehi'nin Kralı Mannudubi'ye karşı sefere çıktım. Şeriaze Ülkesi'ni ele geçirdim, şehirleri yaktım ve kaleleri yerle bir ettim. Pute Şehri'nin güneyindeki(?), Biani Ülkesi'ne ve Huşa Ülkesi' ne kadar ilerledim. Tariu Bölgesi'ni(?) bıraktım, Zabahae Ülkesi'ne karşı sefere çıktım ve Zabahae Ülkesi'ni ele geçirdim [[...]] Uzinabitama Şehri'ne ve Büyük Şirimu Dağı'na kadar ilerledim. İğani

²⁰² Urartu'da Tapınak önemli bir merkezdi. Urartuların Ardini olarak söyledikleri tapınak Asur kaynaklarında Muşaşir olarak geçmektedir.

²⁰³ Sefer hakkındaki bilgiler Asur ve Urartu'ca yazılan Kelişin Stelinde yer almaktadır. Bu tapınak, Orta Anadolu'dan, Kuzeybatı İran ve Mezopotamya'ya kadar uzanan çok geniş bir coğrafi bölgedeki krallıkların ulusları tarafından kutsal sayılmaktaydı. Geniş bilgi için, Ceylan, 1994.

Ülkesi'nin Maqaltu Şehri'nin bölgesini bıraktım ve Eriahe Ülkesi'ne vardım. Apuni Ülkesi'ne karşı sefere çıktım ve Ureiu Şehri'ni ve kralî şehir Uiteruhi'yi ele geçirdim. 19.255 delikanlı, 10.140 canlı savaşçı ve 23.280 kadın olmak üzere toplam 52.675 kişi, (o) yıl(in esir sayısıdır). Kimilerini öldürdüm ve kimilerini de canlı götürdüm. 1.104 at, 35.015 büyükbaş hayvan ve 100 bin, X on bin 1.829 küçükbaş hayvan sürdürdüm. Argişti der ki: Tanrı Haldi uğruna bu kahramanlıkları bir yıl (içinde) yaptım. Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı. Abiliane Ülkesi'ni, Anişterga Ülkesi'ni, Quarza1 ve Ultuzša Ülkesi'ni ele geçirdi ve (onlar) Argişti önünde yere çaldı. Tanrı Haldi güçlü ve Tanrı Haldi'nin mızrağı da güçlüdür. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Minua oğlu Argişti sefere çıktı. Tanrı Haldi önden gitti. Argişti der ki: Etiuhe Ülkesi'ni ele geçirdim. [lue Ülkesi'ne ve Uduri Etiuhe Ülkesi'ne kadar ilerledim. Erkek ve kadınlar sürgün ettim. Argişti der ki: (Onlann) ilahi büyüklüğünden (yardım) istediğim için efendi Tanrı Haldi'ye, Tanrı Teiseba'ya ve Tanrı Sivini'ye, yalvardım. Aynı yıl Umelu Ülkesi'ne karşı sefere çıktım. Uria Ülkesi'ni ve Tertubi Ülkesi'ni ele geçirdim. Muruzu[Iboyunu yendim. Güç kullanarak kayalıktaki tahkimatlı kaleyi aldım. Erkek ve kadınlar sürgün ettim. Kralî şehir Ubarugildu'yu ele geçirdim [[...]] Ku[lrupira Ülkesi'ne ve Tarra[1 Ülkesi'ne kadar ilerledim. İd[lku[launedede Şehri'ne karşı sefere çıktım [..]. Erkek ve kadınlar sürgün ettim ... İrkiuni Ülkesi'ni ele geçirdim ... kadar ilerledim [...] Artarmu [Ülkesi'ne karşı sefere çıktım [...] güç kullanarak [...] (Onları) dışarıya attım [...] Şehirler [...] kadar ilerledim [...] kadar ... 3(?) [...] 11.000 [...] kadın [...] toplam 20.279 kişi, (o) yıl(in esir sayısıdır). Kimilerini öldürdüm ve kimilerini de canlı götürdüm.

II. Sütun: 1.280 [...] at, [...] büyükbaş hayvan ve 126.000 küçükbaş hayvan sürüp çıkardım. Argişti der ki: Tanrı Haldi uğruna bu kahramanlıkları bir yıl (içinde) yaptım. Argişti güçlü kral, büyük kral ve Tuşpa Şehri'nin kahramanıdır. Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı, Hatti Ülkesi'ni ele geçirdi ve (kral) Hilaruada'nın Ülkesi'ni de ele geçirdi. (Onları) Argişti önünde yere çaldı. Tanrı Haldi güçlü ve tanrı Haldi'nin mızrağı da güçlüdür. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Minua oğlu Argişti der ki: (onların) ilahi büyüklüğünden (yardım) istediğim için

efendi tanrı Haldi'ye, tanrı Teiseba'ya, tanrı Sivini'ye ve Biainili Ülkesi'nin (bütün) tanrularına yalvardım. Tanrılar bana kulak verdiler. Minua oğlu Argiști der ki: Tanrı Haldi ordunun önünden gitti. Hatti Ülkesi'ne karşı sefere çıktım. Niriba Ülkesi'nin vadisini(?) ele geçirdim, . Ülkesi'nin tahkimatlı [lurmani Şehri'ni güç kullanarak aldım. Krali şehir [ladani'yi ele geçirdim. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Hatti Ülkesi'ne karşı sefere çıktım. Tuatehi boyunun bölgesini ve Melitea Şehri'nin güney(?) (tarafını) bıraktım ve Melia Irmağı'nın havzası(?) ... altındaki Piteira Şehri'ne, Mannua Ülkesi'ne ve Qal lani Ülkesi'ne kadar ilerledim. Erkek ve kadınlar götürdüm. Kaleleri yerle bir ettim ve şehirleri yaktım. 2.539 delikanlı, 8.698 canlı erkek ve 18.047 kadın götürdüm, toplam 29.284 kişi (o) yıl(in esir sayısıdır). Kimilerini öldürdüm ve kimilerini de canlı götürdüm [...] at, 17.962 büyükbaş hayvan ve [...] küçükbaş hayvan sürüp çıkardım. Minua oğlu Argiști der ki: Tanrı Haldi uğruna bu kahramanlıkları bir yıl (içinde) yaptım. Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı. Etiuni Ülkesi'ni ele geçirdi ve Qehu Şehri'nin ülkesini ele geçirdi. (Onları) Argiști önünde yere çaldı. Tanrı Haldi güçlü ve tanrı Haldi'nin mızrağı da güçlüdür. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Minua oğlu Argiști sefere çıktı, Tanrı Haldi önden gitti. Argiști der ki: Gölün kıyılarında(?) bulunan Qehu Şehri'nin ülkesini ele geçirdim ve Alistu Ülkesi'ne kadar ilerledim. Erkek ve kadınları götürdüm. Tanrı Haldi'nin buyruğuyla Minua oğlu Argiști der ki: Biainili Ülkesi'nin güçlendirilmesi ve düşman ülkesinin bastırılması için, İrpuni Şehri'ni kurdum. Yer kır idi, orada hiçbir şey yapılmamıştı. Orada büyük işler yaptım. Oraya Hati Ülkesi'nin ve Supa Bölgesi'nin 6(?).600 savaşçısını iskân ettirdim. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle, Minua oğlu Argiști der ki: (Onların) ilahi büyüklüğünden(yardım) istediğim için efendi tanrı Haldi'ye, tanrı Sivini'ye ve Biainili Ülkesi'nin (bütün) tanrularına yalvardım. Tanrılar bana kulak verdiler. Aynı yıl Uburda Ülkesi'ne karşı sefere çıktım. Uburdalhi Ülkesi'nin Kralı İsl Uburani'den(?) Ülkesi'ni aldım. Krali şehir İrdua'yı ve [...] Uisusi Ülkesi'ni ele geçirdim. Oradan erkek ve kadınlar götürdüm. Oradan Hahi Ülkesi'ne karşı sefere çıktım. Kaleleri yerle bir ettim ve şehirleri yaktım. Bil IŞehri'nin halkını da yaktım. 8.648 delikanlı, 2.655 canlı erkek ve 8.497 kadın olmak üzere toplam 19.790

kişi (o) yıl(ın esir sayısıdır). Kimilerini öldürdüm ve kimilerini de canlı götürdüm. 232 at, X bin 803 büyükbaş hayvan ve 11.626(?) küçükbaş hayvan sürüp çıkardım. Argiști der ki: Tanrı Haldi uğruna bu kahramanlıkları yaptım. Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı. Asur ordularını yendi ve 'Arsitani Ülkesi'ni ele geçirdi. (Onları) Argiști önünde yere çaldı. Minua oğlu Argiști der ki: Asur orduları için2

III. Sütun: ülkem. Savaşçılar topladım. (Onların) ilahi büyüklüğünden(yardım) istediğim için tanrı Haldi'ye, tanrı Teiseba'ya, tanrı Sivini'ye ve Biainili Ülkesi'nin (bütün) tanrılarına yalvardım. Tanrılar bana kulak verdiler. Argiști der ki: Tanrı Haldi güçlü ve tanrı Haldi'nin mızrağı da güçlüdür. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Dadi boyunun (ülkesi) önünde [...] Kulasi Dağı [...] 20.000 ... 11.439 erkek orada öldürdüm. Savaşçılar topladım ve kendi ülkemden götürdüm. Aynı yıl, Menabsuni Şehri'ne ve Duqama Şehri'ne karşı sefere çıktım ve Ülkenin Kralî şehir... ele geçirdim Buštu Ülkesi'nin Sarara Şehri'ni ele geçirdim Babilu Şehri'nin ülkesine karşı [...] Baruata Ülkesi'ne ve Barşua Ülkesi'ne karşı sefere çıktım, Barşua Ülkesi'ni yok ettim ve şehirler yaktım... 5(?)040 kişi (o) yıl(ın esir sayısıdır). Kimilerini öldürdüm ve kimilerini de canlı götürdüm [...] at, ... 9(?)87 büyükbaş hayvan ve 11.5 [...] küçükbaş hayvan (da sürüp çıkardım). Argiști der ki: Tanrı Haldi uğruna bu kahramanlıkları bir yıl (içinde) yaptım. Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı, Asur ordularını yendi ve Buštu Ülkesi'ni ve Tariu Ülkesi'ni ele geçirdi. (Onları) Argiști önünde yere çaldı. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Argiști der ki: Kaleler yaptırdım ve Surisilini ülkesini geliştirdim(?). Ahur ordularına ülkem [...] (Onların) ilahi büyüklüğünden(yardım) istediğim için efendi tanrı Haldi'ye, tanrı Teiseba'ya, tanrı Sivini'ye ve Biainili Ülkesi'nin (bütün) tanrılarına yalvardım. Tanrılar bana kulak verdiler. Minua oğlu Argiști der ki: Tanrı Haldi güçlü ve tanrı Haldi'nin mızrağı da güçlüdür. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle komutanları sefere yolladım(?). Assur (ordularını) kovaladım ... yaptım. Bana ait olan Dada boyundan komutan. Aynı yıl [...] Ülkesi'ne ve ... Ülkesi'ne karşı sefere çıktım. Arha Ülkesi'nin orada. Kralî şehir. ve 60 (daha) şehirden erkek ve kadınlar esir aldım(?). Buštu Ülkesi'ne karşı sefere çıktım [...] Aburza Şehri'ni, Şehri'ni ve Qaduqaniu

Şehri'ni ele geçirdim Ülkesi'ni ele geçirdim. Arğişti der ki: . dağlık Mana Ülkesi'ne kadar ilerledim. 18.827 kiři (o) yıl(in esir sayısıdır). Kimilerini öldürdüm ve kimilerini de canlı götürdüm. 606 at, 184 deve, 6.257 büyükbaş hayvan ve 33.203 küçükbaş hayvan (da sürüp çıkardım). Minua ođlu Arğişti der ki: Tanrı Haldi uğruna bu kahramanlıkları bir yıl içinde yaptım. Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı, İani Ülkesi'ni ele geçirdi ve Mana Ülkesi'ni ve Buštu Ülkesi'ni ele geçirdi. (Onları) Arğişti önünde yere çaldı. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Arğişti der ki: ... savaşçılar topladım. (Onların) ilahi büyüklüğünden (yardım) istediğim için efendi tanrı Haldi'ye, tanrı Teiseba'ya, tanrı Sivini'ye ve Biainili Ülkesi'nin (bütün) tanrularına yalvardım. Kral Minua ođlu Arğişti der ki: Tanrı Haldi güçlü ve tanrı Haldi'nin mızrağı da güçlüdür. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle İani Ülkesi'ne karşı sefere çıktım. Ülkeyi ele geçirdim, kaleleri yerle bir ettim ve şehirleri yaktım. Eratele Şehri'ni (ve başka bir) Eratele Şehri'ni ele geçirdim. Oradan erkek ve kadınlar götürdüm. Aynı yıl, Mana Ülkesi'ne karşı ... (ve) Buštu Ülkesi'ne karşı sefere çıktım. Tura[1 ırmağı [...] kayalıktaki tahkimatlı kaleyi güç kullanarak aldım. Oradan erkek ve kadınlar götürdüm ... kadar ilerledim.

IV. Sütun: *18.243 kişi (o) yıl(in esir sayısıdır). Kimilerini öldürdüm ve kimilerini de canlı götürdüm. 790. at, 100 deve, 22.529 büyükbaş hayvan ve 86.830 küçükbaş hayvan (da sürüp çıkardım). Arğişti der ki: Tanrı Haldi uğruna bu kahramanlıkları bir yıl içinde yaptım. Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı ve Mana Ülkesi'ni ve İrkiuni Ülkesi'ni ele geçirdi. (Onları) Arğişti önünde yere çaldı. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Arğişti der ki: (Onların) ilahi büyüklüğünden (yardım) istediğim için efendi tanrı Haldi'ye, tanrı Teiseba'ya, tanrı Sivini'ye ve Biainili Ülkesi'nin (bütün) tanrularına yalvardım. Tanrılar bana kulak verdiler. Minua oğlu Arğişti der ki: Tanrı Haldi güçlü ve tanrı Haldi'nin mızrağı da güçlüdür. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Mana Ülkesi'ne karşı sefere çıktım. İrkiuni Ülkesi'ni ele geçirdim ve Asur dağlarına(?) kadar ilerledim. 6.471 kişi (o) yıl(in esir sayısıdır). Kimilerini öldürdüm ve kimilerini de canlı götürdüm. 286 at, 2.251 büyükbaş hayvan ve 8.205 küçükbaş hayvan (da sürüp çıkardım). Arğişti*

der ki: Tanrı Haldi uğruna bu kahramanlıkları bir yıl içinde yaptım. Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı, Mana Ülkesi'ni ele geçirdi ve Buštu Ülkesi'ni ele geçirdi. (Onları) Argiști önünde yere çaldı. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Argiști der ki: (Onların) ilahi büyüklüğünden (yardım) istediğim için efendi tanrı Haldi'ye, tanrı Teiseba'ya, tanrı Sivini'ye ve Biainili Ülkesi'nin (bütün) tanrılarına yalvardım. Tanrılar bana kulak verdiler. Minua oğlu Argiști der ki: Tanrı Haldi güçlü ve tanrı Haldi'nin mızrağı da güçlüdür. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Buštu Ülkesi'ne karşı sefere çıktım. Aşqaii Vadisi'ni ve Ugiști Ülkesi'nin Satiraraga Bölgesi'ni ele geçirdim. Uuşini Ülkesi'nin güney(?) (tarafını) bıraktım ve dağlık Alate Bölgesi'ne kadar ilerledim. Ülkeyi yaktım ve şehirleri yerle bir ettim. Oradan erkek ve kadınlar sürgün ettim. 7.873 kişi (o) yıl(in esir sayısıdır). Kimilerini öldürdüm ve kimilerini de canlı götürdüm. 290(?) at, 101 deve, 4.909 büyükbaş hayvan ve 19.550 küçükbaş hayvan da sürüp çıkardım. Argiști der ki: Tanrı Haldi uğruna bu kahramanlıkları bir yıl içinde yaptım. Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı ve Mana Ülkesi'nin ordularını yendi. (Onları) Argiști önünde yere çaldı. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Minua oğlu Argiști der ki: . Argiştihinili Şehri'ni yaptım ve Muna Irmağı'ndan 'Aza Ülkesi'ne kadar bir kanal açtım [...] (Onların) ilahi büyüklüğünden (yardım) istediğim için efendi tanrı Haldi'ye, tanrı Teiseba'ya, tanrı Sivini'ye ve Biainili Ülkesi'nin (bütün) tanrılarına yalvardım. Tanrılar bana kulak verdiler. Argiști der ki: [...] ordumun bir bölümü(?) . Mana Ülkesi'ne geldi. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle ...

V. Sütun: *. Argiști der ki: kovaladım ve kaleler ele geçirdim. O yerden Ülkesi'ni harap ettim ve şehirleri yaktım. 3.270 kişi (o yılın esir sayısıdır). Kimilerini öldürdüm ve kimilerini de canlı götürdüm. 170 at, 62 deve, 2.411 büyükbaş hayvan ve 6.140 küçükbaş hayvan da sürüp çıkardım. Argiști der ki: Tanrı Haldi uğruna bu kahramanlıkları bir yıl içinde yaptım. Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı, Tuarasi Ülkesi'nin vadisine(?) ve Gurqu Ülkesi'ne kadar ele geçirdi ve Mana Ülkesi'nin ordularını yendi. (Onları) Argiști önünde yere çaldı. Argiști der ki: Tanrı Haldi bana hem [...] hem de savaş bağışladı(?) [...] Adı "Dainala" olan kanalı açtım. Surili Ülkesi'ne bolluk*

getirdim. Minua oğlu Argiști der ki: (Onların) ilahi büyüklüğünden(yardım) istediğim için efendi tanrı Haldi'ye, tanrı Teiseba'ya, tanrı Sivini'ye ve Biainili Ülkesi'nin (bütün) tanrılarına yalvardım. Tanrılar bana kulak verdiler. Savaşçılar topladım ve Mana Ülkesi'ne karşı sefere çıktım. Ülkeyi harap ettim ve şehirleri yaktım. Buštu Ülkesi'nin Uihika Şehri'ne kadar ilerledim. Oradan erkek ve kadınlar sürgün ettim. 13.979 kişi (o) yıl(ın esir sayısıdır). Kimilerini öldürdüm ve kimilerini de canlı götürdüm. 308 at, 8 bin X yüz 21 büyükbaş hayvan ve 32.538 küçükbaş hayvan sürüp çıkardım. Argiști der ki: Tanrı Haldi uğruna bu kahramanlıkları bir yıl içinde yaptım. Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı, Mana Ülkesi'ni ele geçirdi ve Etiuni Ülkesi'ni ele geçirdi. (Onları) Argiști önünde yere çaldı. Tanrı Haldi güçlüdür. Tanrı Haldi büyüklüğüyle Minua oğlu Argiști der ki: Mana Ülkesi'ne karşı sefere çıktım, ülkeyi harap ettim ve şehirleri yaktım. Tahkimatlı, Kralî şehir Simerihadiri'yi güç kullanarak ele geçirdim. Oradan erkek ve kadınlar sürgün ettim. Argiști der ki: . Etiuni Ülkesi'nin Ardini Şehri'nden [...] duydum. Aynı yıl yine ordular topladım. Minua oğlu Argiști der ki: (Onların) ilahi büyüklüğünden(yardım) istediğim için efendi tanrı Haldi'ye, tanrı Teiseba'ya, tanrı Sivini'ye ve Biainili Ülkesi'nin (bütün) tanrılarına yalvardım. Tanrılar bana kulak verdiler. Etiuni Ülkesi'ne karşı sefere çıktım, Eriahi Ülkesi'ni ve Katarza Ülkesi'ni ele geçirdim ve İşqigulu Ülkesi'ne kadar ilerledim. Oradan Biainili Ülkesi'ne erkek ve kadınlar götürdüm. Argiști der ki: Tanrı Haldi büyüklüğüyle Uiteruhi Ülkesi'ne karşı sefere çıktım ve Uiteruhi Ülkesi'ni ele geçirdim, ülkeyi harap ettim ve şehirleri yaktım... Amegu[] Şehri'ni [...] Uiteruhi Ülkesi'ni yazıt diktirdim [...] Kralî(?) [...] geri vererek(?) altında(?) . Kimilerini öldürdüm ve kimilerini de canlı götürdüm. 1 bin 2 yüz X on X at, 29.504 büyükbaş hayvan ve 60 bin [...] küçükbaş hayvan sürüp çıkardım. Argiști der ki: Tanrı Haldi uğruna bu kahramanlıkları bir yıl içinde yaptım. Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı, dağlık Tariu Ülkesi'ni ele geçirdi ve [...] ele geçirdi. (Onları) Argiști önünde yere çaldı. Tanrı Haldi güçlüdür. Tanrı Haldi büyüklüğüyle Argiști der ki: Tariu Ülkesi'ne karşı sefere çıktım ve güç kullanarak tahkimatlı on bir kaleyi ele geçirdim. Tanrı Haldi'ye [...] orada [...] Minua oğlu Argiști

der ki: Tanrı Haldi bana hem [...] hemde savaş bağısladı(?) Birçok yapı ve kale yakıp yıktım. Orada bir yazıt diktirdim. Oradan erkek ve kadınlar sürgün ettim. Argiști der ki: Aynı yıl

VI. Sütun: üçüncü kez savaşçılar topladım. (Onların) ilahi büyüklüğünden (yardım) istediğim için efendi tanrı Haldi'ye, tanrı Teiseba'ya, tanrı Sivini'ye ve Biainili Ülkesi'nin (bütün) tanrılarına yalvardım. Tanrılar bana kulak verdiler. Urme Ülkesi'ne karşı sefere çıktım, Urme Ülkesi'ni ele geçirdim ve ülkeyi harap ettim. . Ülkesi'ne kadar ilerledim ve şehirleri yaktım. Oradan Biainili Ülkesi'ne erkek ve kadınlar götürdüm. Toplam 24(?) .813 kişi (o) yıl(ın esir sayısıdır). Kimilerini öldürdüm ve kimilerini de canlı götürdüm... 25 at, X bin 744 büyükbaş hayvan ve 48.825 küçükbaş hayvan sürüp çıkardım. Minua oğlu Argiști der ki: Tanrı Haldi uğruna bu kahramanlıkları bir yıl içinde yaptım. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Argiști der ki: Tahta çıktığım zaman tanrı Haldi'nin verdiği [...] 7.566 büyükbaş hayvan ve 51.878 küçükbaş hayvan (idi). Argiști der ki: Bunu her yıl [...] Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Argiști der ki: Bihurani Şehri'ni [...] ettiğim zaman[...] Bihurani Şehri ... Bamni Dağı'nın güneyine ... Bamni Dağı'nı tahrip ettim ve Bihurani Şehri'ni ele geçirdim.

VII. Sütun: Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Minua oğlu Argiști der ki: . Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı.

VIII. Sütun: Minua oğlu Argiști der ki: Her kim bu yazıtı tahrip ederse, her kim suç işlerse, her kim bir başkasına bunları yaptırıp "Gel, boz!" derse, her kim değişik bir şey (yani) "Ben yaptım" derse veya her kim bu yerden bir şey götürüp, bir yerde saklarsa, tanrı Haldi, tanrı Teişaba, tanrı Sivini (ve bütün) tanrılar, onu, ailesini(?) ve soyunu güneş ışığından yoksun etsinler .²⁰⁴

I. Argiști Urartu topraklarını genişletme çabalarına girişmiştir. Günümüzde Sarıkamış, Kağızman, Kars, Ardahan illerini kapsayan ve o dönemde "Dauehi" olarak bilinen bölgeye yaptığı seferler neticesinde bölgeyi hâkimiyeti altına almıştır. Buradaki gücünü daimi kılmak için Arin-Berd (Erebuni), Argiştihinili (Armavir-Blur) gibi önemli şehir ve kaleler kurmuştur. Ayrıca I. Argiști bölgedeki ticaretin Urartu devleti için önemini bilmekteydi. Bu amaçla ticaret yollarını güvence altına

²⁰⁴ Payne, 2006: 150-176

almak için çeşitli seferler düzenleyerek devletin sınırlarını Transkafkasya'ya doğru genişletmiştir.

Argišti'den sonra iktidara geçen II. Sarduri (M.Ö. 764-735) döneminde Urartu sınırları Suriye içlerine kadar uzanmıştır. II. Sarduri Asur'a karşı Arpad, Melid (Malatya), Gurgum (Maraş) ve Kummuh (Kommagene) gibi Geç Hitit Beylikleri'nin yer aldığı bir koalisyon oluşturmuştur. II. Sarduri'nin bu koalisyonunu M.Ö. 743'de Gölbaşı bölgesinde büyük bir yenilgiye uğratan Asur Kralı Tiglatplaser, Geç Hitit Beyliklerini tekrar itaati altına almıştır²⁰⁵.

Van Kalesi'nin kuzeydoğusunda yer alan ve halk tarafından “Analı Kız” veya “Hazine Kapı” olarak bilinen iki büyük kaya nişi içindeki yazıtlardan II. Sarduri ile ilgili bilgilerin önemli bir kısmını öğrenebilmekteyiz. Bu yazıtlarda;

Nişin doğu (sol) duvarı: *Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı ve Mana Ülkesi'ni ele geçirdi. Argišti oğlu Sarduri'nin önünde yere çaldı. Tanrı Haldi güçlü ve tanrı Haldi'nin mızrağı da güçlüdür. Argišti oğlu Sarduri sefere çıktı. Sarduri der ki: Babilu Ülkesi'ne karşı sefere çıktım, Babilu Ülkesi'ni ele geçirdim. Baruata Ülkesi'ne kadar ilerledim. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Sarduri der ki: Üç tahkimatlı kaleyi ele geçirdim. (Onu) güç kullanarak ele geçirdim. Bir gün içinde de 23 şehir ele geçirdim. Kaleleri yerle bir ettim, şehirleri yaktım ve ülkeyi tahrip ettim. Oradan erkek ve kadınlar sürgün ettim. 8.135 erkek, 25.000 kadın ve 6.000 savaşçı götürdüm. 2.500 at, 12.300 büyükbaş hayvan ve 32.100 küçükbaş hayvan sürüp çıkardım. Bu(nlar) krala yeterdi fakat ülkeyi terk ettiğim zaman savaşçılar kendi aldıklarını ayrı götürdüler. Aynı yıl ikinci kere sefere çıktım: Etiuni Ülkesi'ne ve Liqiu Ülkesi'ne karşı. Abia (boyunun) tahkimatlı kralî şehir Edia'yı güç kullanarak ele geçirdim. Irkua (boyunun) tahkimatlı kralî şehir İruia'yı güç kullanarak ele geçirdim. Ueirda (boyunun) tahkimatlı kralî şehir İrdua'yı güç kullanarak ele geçirdim. Puinia Şehri'nin kralını esir ettim. Haraç (ödemesi koşulu) ile Sarduri'ye haraç vermesiyle hayatını bağışladım. Ülkedeki bu dört kaleyi ele geçirdim. Oradan erkek ve kadınlar sürgün ettim. 3.500 delikanlı, 15(?) .000 kadın ve 4.000 savaşçı sürgün ettim. 8.525 büyükbaş hayvan sürüp çıkardım ve 18.000 küçükbaş hayvan da sürüp çıkardım. Aynı yıl üçüncü kere sefere çıktım: Urme*

²⁰⁵ Ceylan, 1994.

Ülkesi'ne karşı. On bir kale yenip yerle bir ettim. Erkek ve kadınlar sürgün ettim. 1.100 delikanlı, 6.500 kadın, 2.000 erkek, 2.538 büyükbaş hayvan ve 8.000 küçükbaş hayvan götürdüm. ArgiHi oğlu Sarduri der ki: Üç ülkede bir yıl içinde böyle kahramanlıkları yaptım. Toplam 12.735 erkek götürdüm, 12.000 savaşçı sürgün ettim, 2.500 at sürüp çıkardım ve 23.335 büyükbaş hayvan ve 58.100 küçükbaş hayvan da sürüp çıkardım. Argiști oğlu Sarduri bu kahramanlıkları tanrı Haldi'nin uğruna bir yıl içinde yaptı.

Stelin önyüzü: . Qulha Ülkesi'ne karşı sefere çıktım. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Huşa Ülkesi'nin Kralı Hahani'yi ve halk(ın)ı orada esir aldım, (onları) sürgün ettim ve benim ülkeme yerleştirdim. Sarduri der ki: Aynı yıl ordular(ım) Abiliani Ülkesi'ne karşı sefere çıktılar. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle bir gün içinde ülkeyi ele geçirdim. Kaleleri yerle bir ettim, şehirleri yaktım ve ülkeyi tahrip ettim. Oradan erkek ve kadınlar sürgün ettim. Sarduri der ki: Orada böyle kahramanlıkları tanrı Haldi'nin uğruna yaptım. X bin 810 delikanlı, 3.496 canlı erkek, ve 6(?) .408 kadın götürdüm. Toplam 9.904 kişi sürgün ettim. Kimilerini öldürdüm ve kimilerini de canlı aldım. (Ayrıca) 65 at, X bin 090 büyükbaş hayvan ve 10.897 küçükbaş hayvan sürüp çıkardım. Sarduri der ki: Bu kahramanlıkları, bir yıl içinde, tanrı Haldi'nin uğruna yaptım. Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı. Eriahi Ülkesi'nin kralını yendi. Abiliani Ülkesi'ni ele geçirdi. Argiști oğlu Sarduri'nin önünde yere çaldı. Tanrı Haldi güçlü ve tanrı Haldi'nin mızrağı da güçlüdür. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Argiști oğlu Sarduri sefere çıktı. Sarduri der ki: Eriahi Ülkesi'ne karşı sefere çıktım, Eriahi Ülkesi'ni ele geçirdim. (Onu) bir gün içinde ele geçirdim. Baba(sı ve) büyük baba(sı)nın yaptırdıkları(ve Biainili) kralları hiç el koymasınlar diye gizli zengin depolar vardı. Tanrı Haldi'nin tanrısal büyüklüğüyle ben 1(?)50 gizli depoya el koydum. Erkek ve kadınlar esir ettim ve oradan bir sürü(?)sığır getirdim. Şehirleri yaktım ve ülkeyi tahrip ettim. Biainili Ülkesi'ne erkek ve kadınlar sürgün ettim. Sarduri der ki: Geri dönerken Abiliani Ülkesi'ne karşı sefere çıktım. Şehirleri yaktım ve ülkeyi tahrip ettim. Abiliani'nin Kralı Murini geldi. Sarduri'nin ayaklarına sarıldı ve yere kapandı. Merhamet ettim, yerine yerleştirdim ve haraç (ödemesi

koşulu) ile hayatını bağışladım. Argiştî oğlu Sarduri der ki: Orada, bu kahramanlıkları, tanrı Haldi'nin uğruna yaptım. 7.150 kişi o yıl(ın esir sayısıdır). Kimilerini öldürdüm ve kimilerini de canlı aldım. (Ayrıca) 500 at, 8.560 büyükbaş hayvan ve 25.170 küçükbaş hayvan sürüp çıkardım. Bu krala yeterdi fakat ülkeyi terk ettiğim zaman, savaşçılar kendi aldıklarını ayrı götürdüler. Sarduri der ki: Bu kahramanlıkları, bir yıl içinde, tanrı Haldi'nin uğruna yaptım. Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı, Ruisia Ülkesi'nin Kralı Rashuni'yi yendi ve Etiuhi Ülkesi'nin . Kralı Diusini'yi yendi. Argiştî oğlu Sarduri'nin önünde yere çaldı. Sarduri der ki .

Stelin arka yüzü: . orayı ziyaret(?)et(me)di. Argiştî oğlu Sarduri der ki: (Onların) ilahi büyüklüğünden düşman ülkelerinde (yardım) istediğim için efendi tanrı Haldi'ye, tanrı Teiseba'ya, tanrı Sivini'ye ve Biainili Ülkesi'nin (bütün) tanrılarına, yalvardım. Tanrılar bana kulak verdiler ve yol gösterdiler. Yola koyuldum ve Puluadi Ülkesi'ne karşı sefere çıktım. (Düşman ordusu) savaş için önüme geçti. (Onları) geri attım ve Libliuni Şehri'ne kadar kovaladım(?). Tahkimatlı kralî şehir Libliuni'yi güç kullanarak ele geçirdim. Orada bir yazıt diktirdim. Şehirleri yaktım ve ülkeyi tahrip ettim. Oradan erkek ve kadınlar sürgün ettim. Biainili Ülkesi'nin güçlendirilmesi ve düşman ülkesinin bastırılması (?)için orada kaleler yaptırđım. Ülkeyi benim ülkeme ekledim. Sarduri der ki: Aynı yıl üçüncü kere sefere çıktım: Eriahi Ülkesi'ne karşı. Ülkeyi ele geçirdim. Şehirleri yakıp yıktım ve ülkeyi tahrip ettim. Biainili Ülkesi'ne erkek ve kadınlar sürgün ettim. Kaleler yaptırđım. Ülkeyi benim ülkeme ekledim. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Sarduri der ki: Orada böyle kahramanlıklar yaptım. Oradan 6.436 delikanlı aldım ve 15.553 kadın sürgün ettim, toplam 21.989 kişidir. Kimilerini öldürdüm ve kimilerini de canlı götürdüm. (Ayrıca) 1.613 at, 115 deve, 16.529 büyükbaş hayvan ve 37.685 küçükbaş hayvan sürüp çıkardım. Sarduri der ki: Bu kahramanlıkları bir yıl içinde tanrı Haldi'nin uğruna yaptım. Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı, Qumaha Ülkesi'ni ele geçirdi ve Argiştî oğlu Sarduri'nin önünde yere çaldı. Tanrı Haldi güçlü ve tanrı Haldi'nin mızrağı da güçlüdür. Argiştî oğlu Sarduri sefere çıktı. Sarduri der ki: Qumaha Ülkesi'nin Kralı

Kuštaspili bağımsızdı(?). Hiçbir (Biainili?) kralı orayı ziyaret(?) etmemişti. Arğişti oğlu Sarduri der ki: (Onların) ilahi büyüklüğünden düşman ülkelerinde (yardım) istediğim için efendi tanrı Haldi'ye, tanrı Teiseba'ya, tanrı Sivini'ye ve Biainili Ülkesi'nin (bütün) tanrılarına yalvardım. Tanrılar (bana) kulak verdiler ve bana yol gösterdiler. Qumaha Ülkesi'ne karşı sefere çıktım. Tahkimatlı kralî şehir Uita'yı güç kullanarak ele geçirdim, göl (bölgesin)deki kralî şehir Halpa'yı da ele geçirdim ve Kralî şehir Parala'yı aldım. O (Kuštaspili) huzuruma çıktı ve yere kapandı. (Onu) kaldırdım. Bana haraç verdi: 40 mina saf(?) altın, 800 mina gümüş, 3.000 giysi, 2.000 bakır kalkan ve 1.535 bakır kase ...

Stelin sol yüzü: *Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı, . Ülkesi'ni ele geçirdi ve Arğişti oğlu Sarduri'nin önünde yere çaldı. Tanrı Haldi güçlü ve tanrı Haldi'nin mızrağı da güçlüdür. Arğişti oğlu Sarduri sefere çıktı. Sarduri der ki: Yola koyuldum ve Mana Ülkesi'ne karşı sefere çıktım ve ülkeyi ele geçirdim, şehirleri yakıp yerle bir ettim. Ülkeyi tahrip ettim. Biainili Ülkesi'ne erkek ve kadınlar sürgün ettim. Tahkimatlı Darbani Şehri'nin kalesini güç kullanarak ele geçirdim. . adamları orada bıraktım ve ülkeyi benim ülkeme ekledim. Aynı yıl üçüncü kere savaşçılar yolladım: Eriahi Ülkesi'ne karşı. Ülkeyi ele geçirdiler, şehirleri yakıp yerle bir ettiler ve ülkeyi tahrip ettiler. Biainili Ülkesi'ne erkek ve kadınlar sürgün ettiler. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Sarduri der ki: Orada böyle kahramanlıklar yaptım. 3.225 delikanlı ve 4.928 kadın götürdüm, toplam 8.153 kişi. Kimilerini öldürdüm ve kimilerini de canlı aldım. (Ayrıca) 412 at, 6.665 büyükbaş hayvan ve 25.735 küçükbaş hayvan (sürüp çıkardım). Arğişti oğlu Sarduri der ki: Bu kahramanlıkları, bir yıl içinde, tanrı Haldi'nin uğruna yaptım. Arğişti oğlu Sarduri der ki ...*

Stelin sağ yüzü: *. Sarduri der ki: Qulha Ülkesi'ne karşı sefere çıktım ve ülkeyi... Qulha Ülkesi'nin tahkimatlı kralî şehir İldamusa'yı güç kullanarak ele geçirdim ve halkını yaktım. Qulha Ülkesi'nin (sadece) orada bulunan ... adamlarını öldürdüm. Demir bir mühür hazırlattım. İldamusa Şehri'nde bir yazıt diktirdim. Şehirleri yakıp yıktım ve ülkeyi tahrip ettim. Erkek ve kadınlar sürgün ettim. Sarduri der*

ki: Aynı yıl üçüncü kere sefere çıktım: Uitiruhi Ülkesi'ne karşı. Üç vali çağırıldı. Üç yerde savaş açtım. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle ülkeyi kuşattım(?) ve ülkeyi tek bir gün içinde ele geçirdim ve tahrip ettim. Erkek ve kadınlar sürgün ettim. Uraia Şehri'nde bir kale yaptırdım ve orada [...] adamı bıraktım. Uitiruhi Ülkesi'nin ... adamını oraya yerleştirdim. Sarduri der ki: Böyle kahramanlıklar yaptım. 8.100 delikanlı götürdüm ve 9.100 kadın sürgün ettim, toplam 17.200 kişi. Kimilerini öldürdüm ve kimilerini de canlı aldım. (Ayrıca) 1.500 at, 17.300 büyükbaş hayvan ve 31.600 küçükbaş hayvan sürüp çıkardım. Sarduri der ki: Bu kahramanlıkları, bir yıl içinde, tanrı Haldi'nin uğruna yaptım. Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı ve Ueduri- Etiuni Ülkesi'nde 4 kralı yendi: Arquqiu boyunun kralı, Kamaniu boyunun kralı, Lueruniu boyunun kralı ...

Stel kaidesinin önyüzü: Tanrı Haldi'nin kudretiyle Argiştı oğlu Sarduri der ki: ... savaşçılar topladım. (Onların) ilahi büyüklüğünden düşman ülkesinde (yardım) istediğim için efendi tanrı Haldi'ye, tanrı Teiseba'ya, tanrı Sivini'ye ve Biainili Ülkesi'nin (bütün) tanrılarına yalvardım Tanrılar (bana) kulak verdiler. Sarduri der ki: Etiuni Ülkesi'ne doğru yola koyuldum. Etiuni Ülkesi'ne doğru çıktığım(?) zaman(?) Eriahi Bölgesi'nin güneyindeki(?) Quriani Ülkesi'ni ellemedim. İgani Ülkesi'ne karşı sefere çıktım. Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı. İgani Ülkesi'nin Kralı Qaparuni'yi yendi. Tanrı Haldi güçlü ve Tanrı Haldi'nin mızrağı da güçlüdür. Sarduri sefere çıktı. Sarduri der ki: Bir gün içinde 35 kale ve 200 şehir ele geçirdim. Kaleleri yerle bir ettim şehirleri yaktım ve ülkeyi tahrip ettim. Biainili Ülkesi'ne erkek ve kadınlar sürgün ettim. Sarduri der ki: Aynı yıl Puzunia Ülkesi'ne, Alqania Şehri'ne ve Sudala Şehri'ne karşı sefere çıktım. Kaleleri yerle bir ettim, şehirleri yaktım ve ülkeyi tahrip ettim. Geri dönüşümde Eriahi Ülkesi'ne karşı sefere çıktım, Şehirleri yaktım. Oradan erkek ve kadınlar götürdüm. Oradan geri döndüm ve İstelua Ülkesi'ne, Qadiaini Ülkesi'ne, Apuni Ülkesi'ne ve Abiliane Ülkesi'ne karşı sefere çıktım. Sarduri der ki: Ben ordular yolladım(?). Hiçbir valiyi çağırmadan(?) tek bir bölükle(?) Uelikuni Ülkesi'ne karşı sefere çıktım ve Uelikuni Ülkesi'ni ele geçirdim. Güç kullanarak 22 tahkimatlı kale ele geçirdim (ve bu) kaleleri yerle bir

ettim. Şehirleri yaktım ve ülkeyi tahrip ettim. Biainili Ülkesi'ne erkek ve kadınlar götürdüm. Sarduri der ki: Uelikuhi Ülkesi'nin Kralı Nidini huzuruma çıktı ve yere kapandı. (Onu) esir ettim ve haraç (ödemesi koşulu) ile, Sarduri'ye haraç vermesiyle, hayatını bağışladım. Sarduri der ki: Aynı yıl üçüncü kere sefere çıktım: Arquqiu boyunun ülkesine karşı. Arquqiu boyunun ülkesini, Adahu boyunun ülkesini, Luipruni boyunun ülkesini, Esumua boyunun ülkesini, Kamniu boyunun ülkesini, Qu'albani Ülkesi'ni, Uhuni Ülkesi'ni ve Teriani Ülkesi'ni ele geçirdim. Güç kullanarak 20 tahkimatlı kale ele geçirdim ve bir gün içinde 120 şehir ele geçirdim. Kaleleri yerle bir ettim, şehirleri yaktım ve ülkeyi tahrip ettim. Erkek ve kadınlar sürgün ettim. Sarduri der ki: Silahımın(?) önünden kaçan(?)ve Uskia Dağı'nı(?) ve Bamni Dağı'nı(?) işgal(?) eden o halkı çevirdim ve öldürdüm. Diğer kaçanları da tanrı Teiseba yaktı. Sarduri der ki: Savaşçılara, kendileri için, erkek ve kadınlar geri verdim. Sarduri der ki: Orada böyle kahramanlıklar yaptım. 10.000 erkek aldım, 4.600 canlı erkek ve 23.200 kadın sürgün ettim, toplam 37.800 kişi. Kimilerini öldürdüm ve kimilerini de canlı götürdüm. 3.500 at sürüp çıkardım, 40.353 büyükbaş hayvan ve 214.700 küçükbaş hayvan (sürüp çıkardım). Sarduri der ki: Bu kahramanlıkları, bir yıl içinde, tanrı Haldi'nin uğruna yaptım.

Nişin güney (arka) duvarı: Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Argiştı oğlu Sarduri der ki: Tanrı Haldi bana krallığı verdiği ve atalarımın ait krallık tahtına çıktığım zaman, bu kurbanı(?). Surili Ülkesi için; 92 savaş arabası, 3.600 binek ve 352.011 savaşçı -hem süvari hem de piyade sunup yok ettim. Bu kurbanı (?) ordular için 2; 121 kişi; 10.408 at; 132 katır; 12.321 inek ve 9.036 boğa -toplam 21.357 büyükbaş hayvan; 35.467 küçükbaş hayvan; 2.114 savaş silahı; 1.332 yay; 47.970 ok; 1.022.133 kapi (ölçüsü) arpa; 111 aqarqi (hacmi) şarap; 86 aqarqi 7 terusi (hacmi) ... tereyağı ve 7.079 mina bakır sunup yok ettim. Her ne ... ise (onu) bertaraf ettim... halkı için3 336 esir yok ettim. Argiştı oğlu Sarduri, güçlü kral, büyük kral, Surili Ülkesi'nin kralı, Biainili Ülkesi'nin

kralı, kralların kralı ve Tuşpa Şehri'nin kahramanıdır" ifadeleri yer almaktadır²⁰⁶.

Urartu tahtına, II. Sarduri'den sonra I. Rusa (M.Ö. 735-714/3) geçmiştir. I. Rusa döneminde Urartu'nun düşmanlarının sayısı artmıştır. Ancak asıl tehlike Kafkaslardan Anadolu'ya giren Kimmerler'dir. İskitlerin baskısıyla Anadolu'ya gelerek kuzeydeki Urartu kale ve yerleşim merkezlerini yakıp yıkan Kimmerler Urartu'ya büyük hasar vermiştir. Bu Kimmer saldırılarını iyi değerlendiren Asur Kralı II. Sargon, M.Ö. 714 yılında Urartu üzerine sefere çıkarak Urmiye Gölü civarında Urartu ordusunu büyük bir bozguna uğratmıştır. Bu sefer sırasında Asur ordusu, kutsal sayılan Muşaşir/Ardini Tapınağı ile Sarayı'nı yağmalamıştır²⁰⁷.

Urartu Krallığı'nın odak noktası ve dönemin en büyük tapınağı olarak bilinen Muşaşir/Ardini Tapınağı'nın yağmalanmasından sonra Urartu'da büyük bir karışıklık çıktığı anlaşılmaktadır. Bu olaylardan sonra I. Rusa ölmüştür. I. Rusa'nın yerine Urartu tahtına II. Arğişti geçmiştir²⁰⁸. I. Rusa'nın ölümü hakkında farklı bilgiler yer almaktadır²⁰⁹.

II. Arğişti (M.Ö. 714/3-685) Kimmer-İskit saldırıları karşısında devletin sınırlarını koruma yoluna gitmiştir. Bu amaçla mevcut kaleleri sağlamlaştırıp yeni kaleler inşa ettirmiştir²¹⁰. Ayrıca halkın refah içinde yaşamasını sağlayarak sulama sistemleri oluşturup üretimi artırmaya çalışmıştır²¹¹. II. Arğişti artan Kimmer tehdidi karşısında Kimmerlerle anlaşarak Kimmer tehdidini Urartu topraklarından uzaklaştırıp Anadolu'nun içlerine yönlendirmiştir. Bu anlaşma Urartu-Kimmer ilişkilerini geliştirmiş ve ortak düşmana karşı askeri faaliyetlere zemin hazırlamıştır²¹².

II. Arğişti'den sonra II. Rusa (M.Ö. 685-645) Urartu tahtına geçmiştir. II. Rusa ile Urartu Devleti hızla toparlanmaya devam etmiştir. Bu toparlanma sürecinde II. Rusa ilk olarak maden kaynaklarının zenginliğiyle bilinen kuzey ve kuzeydoğu

²⁰⁶ Payne, 2006: 208-231

²⁰⁷ Çilingiroğlu, 1976-77

²⁰⁸ Belli, 2004: 67

²⁰⁹ Muşaşir / Ardini tapınağının Asur tarafından yağmalanması I. Rusa'yı çok derinden etkilemiş ve I. Rusa'nın çok üzüлüp hastalanarak öldüğü sanılmaktadır. Fakat Muşaşir/Ardini Tapınağı'nın yağmalanması ve Tanrı Haldi heykelinin Asur'a götürülmesini duyan I. Rusa'nın, üzüntüsünden kendisini yerlere attığını, saçlarını yolduğunu ve bu acıya daha fazla dayanamayarak demir hançerini kalbine saplayıp intihar ettiğini yazmaktadır.

²¹⁰ Sağlamtemir, 2001

²¹¹ Gözet, 1992

²¹² Tarhan, 1969: 147-170; Tarhan, 1972; Tarhan, 1976: 355-369; Tarhan, 1986: 109-120; Tarhan, 2002: 597-610

bölgelerinde faaliyetlere başlamıştır. Bu amaçla, yeni ekonomik ve yönetim merkezleri, kaleler ve sulama tesisleri kurmuştur. II. Rusa döneminde kurulan önemli merkezler arasında, Kuzeybatı İran'da Rusahinili (Bastam), Transkafkasya'da Aza Ülkesi'nde kurulan Teişebahinili (Karmir-Blur), Van Ovası içinde Rusahinili (Toprakkale), Rusahinili (Ayanis), Van Gölü'nün batısında bulunan Ziquini Bölgesi'nde Adilcevaz Kef Kalesi gibi merkezler gösterilebilir.

II. Rusa döneminde yapılan bu imar faaliyetleri Urartu halkının yaşam seviyesini yükseltmiş ancak II. Rusa'dan sonra Urartu'nun gerilemesini durduramamıştır.

Urartu'daki bu gibi siyasi gelişmeler olurken Mezopotamya'da da yeni siyasi oluşumlar meydana gelmiştir. Urartu'nun düşmanı olan Asur Devleti'nin M.Ö. 650 yıllarından itibaren gittikçe güç kaybetmesine karşılık Medler güç kazanmaya başlamıştır. Bu durum Asur üzerindeki Med baskısını arttırmıştır. Med, İskit ve Babil güçlerinden oluşan koalisyon M.Ö. 612'de Asur'un başkenti Ninive'yi ele geçirmiştir. Ninive'nin düşüşünden sonra Asurabalid, Harran'a çekilmiş ve M.Ö. 609'a kadar burada kalmıştır. Ancak M.Ö. 605'de Karkamış'ın düşmesiyle Asur İmparatorluğu tarih sahnesinden silinmiştir. Asur'un yıkılışı Ön Asya'daki siyasi dengeleri değiştirmiş ve başta İskitler ve Babilliler olmak üzere tarih sahnesine yeni politik güçleri ortaya çıkarmıştır.

Urartu kralı II. Rusa'nın ölümüyle Urartu devleti eski gücünü kaybetmiştir. Urartu tahtına geçen III. Sarduri'nin siyasi etkinliği bulunmamaktadır. Med ve İskit tehlikesine karşı Asur kralı Asurbanipal'e elçiler göndermek suretiyle iki devletin savaşlarla güçlerini yitirmemesini istemiştir. Asur devletine gönderilen elçilerle ilgili Asur metinlerinde şu bilgiler verilmektedir:

“...o zaman İştarduri (Sarduri) tanrıların bana bahşettiği yüce gücü duydu...bana haberciler gönderdi...bana haber yolladı (ve) dedi ki: “Efendimi, kralımı kutlarım...”

Urartu ve Asur devleti arasındaki bu işbirliğine nadir olarak rastlanılmaktadır. İki devleti bu işbirliğine zorlayan olay ise Med ve İskit tehlikesidir.

Urartuların adına son olarak M.Ö. 609 yılındaki Babil kroniklerinde rastlanılmaktadır²¹³. Kimmerleri takip ederek Anadolu'ya gelen İskitler, Urartu topraklarında büyük bir yıkıma başlamışlardır²¹⁴ ve İskitlerin, Urartu yerleşim

²¹³ Çilingiroğlu, 1994c: 111

²¹⁴ Türker, 2001

merkezleri ve kalelerini yıkmasından sonra yerli halk engebeli yüksek dağlara çekilerek saklanmıştır. Sonuçta geniş bir coğrafyaya yayılmayı başarmış olan Urartu devleti M.Ö. 585’de yıkılmıştır²¹⁵.

Urartuların İskitler tarafından yıkılmasından sonra, Urartu toprakları M.Ö. 6.yüzyılın başında Med ve Lidya arasında mücadele konusu olmuş ve Medler Kızılırmak’a kadar olan Doğu Anadolu topraklarını egemenlikleri altına almışlardır²¹⁶.

3.2.1. Urartu-İskit İlişkileri

Urartu Devleti’nin kurulduğu coğrafya jeostratejik öneme sahip bir konumdaydı. Bu konum, Urartuları birçok devletle siyasi ilişkiler kurmak zorunda bırakmıştır. Bu coğrafyada Kafkaslardan Ön Asya’ya açılan geçitlerin bulunması Urartu Devleti’ni Kafkaslardan inen göçebe kavimlerle de önemli bir ilişki içerisine girmeye yöneltmiştir. Kuzeydeki bu göçebe kavimler, Kimmerler ve onları takip ederek Anadolu’ya gelen İskitlerdir. Urartu kralı II. Rusa (M.Ö. 685-645) akıllıca bir politika izleyerek İskitlerle bir anlaşma yapmıştır²¹⁷. Ancak bu anlaşma uzun sürmemiş ve 7. yüzyılın sonları ve 6. yüzyılın başlarında İskitler Urartu topraklarına saldırmaya başlamıştır²¹⁸. Urartu kralı II. Rusa tarafından inşa ettirilen Teişebahinili (Teişebai kenti) M.Ö. 7. yüzyılın sonlarına doğru İskitler tarafından tahrip edilmiştir. B.B.Piotrovskii tarafından 1930 yılında yapılan kazı çalışmaları sırasında burada çeltikli İskit ok uçları ve Teişebai kentini savunmaya çalıştıkları anlaşılan Urartu askerlerinin iskeletleri tespit edilmiştir²¹⁹. Karmir-Blur’da ki gibi Urartu kalelerin büyük bir kısmında görülen İskitlerin çeltikli ok uçları²²⁰ yoğun olarak Urartuların ikinci başkenti sayılan Toprakkale’de de görülmektedir. İngiliz arkeologlar Clayton, Rassam ve Reynolds tarafından 1879-1880 yıllarında kazılarına başlanan Toprakkale kazıları ışığında Urartu’nun ikinci başkentinde İskit saldırısından sonra, Toprakkale’de yeni bir yerleşme olmadığı anlaşılmıştır²²¹. İskit saldırıları, Urartu’nun diğer önemli bir kralî kenti olan Çavuştepe’yi de hedef almıştır²²². Urartu devleti kurulduktan sonra Asur, İskit ve Kimmer gibi düşmanlarıyla uzun savaşlara

²¹⁵ Çilingiroğlu, 1994c: 111-112; Çilingiroğlu, 1997b

²¹⁶ Erzen, 1984: 31-41

²¹⁷ Tarhan, 1984: 113

²¹⁸ Schmökel, 1961: 639

²¹⁹ Schmökel, 1961: 639

²²⁰ Memiş, 1987; Biber, 2005

²²¹ Belli, 1982: 175

²²² Erzen, 1978

girmiştir. M.Ö. 7. yüzyılın sonlarında ve 6. yüzyılın başlarında gerçekleşen bu saldırılarla Urartu'nun yaklaşık olarak M.Ö. 585 yıllarında yıkılmasında İskit ve Kimmer saldırıları önemli bir etken olarak karşımıza çıkmaktadır. Urartu Devleti'nin yıkılması sonucu İskit-Urartu ilişkileri son bulmuştur²²³. Urartuların yıkılmasından sonra İskitlerin bu bölgeye yerleşmeyecek güneye doğru yani Suriye ve Mısır'a indikleri gözlenmektedir²²⁴.

3.2.2. Urartu -Kimmer İlişkileri

Kimmerlerin de İskitlerle aynı güzergâhı kullanarak Anadolu'ya geldikleri görülmektedir. M.Ö. 8. yy. ortalarında Urartuların sınırlarını genişleterek güçlendiği görülmektedir. Ancak Asur kralı II. Sargon ve sonraki Asur krallarının durumu ve Kimmerlerin Kafkaslara açılan geçitlerde gittikçe güçlenmesi bu geçit bölgelerinde Asur etkisinin zayıflamasına neden olmuştur. Böylelikle Kafkas geçitlerini aşan Kimmerlerin doğrudan Urartularla karşı karşıya kaldığı görülmektedir. Kuzeye bir sefer düzenlemek için II. Arğişti'nin (M.Ö. 714–685) kuzeyde Erzincan Altın-tepe gibi birçok kale inşa ettirmesine²²⁵ rağmen Urartular Kimmer akınlarını önleyememişlerdir. Yapılan bütün bu hazırlıklara rağmen M.Ö. 707'de Kimmer akınları Urartular için ağır bir yenilgiyle sonuçlanmıştır.

II. Rusa (M.Ö. 685–645) ise bu atlı bozkır göçebeleriyle anlaşma yoluna gitmiştir. Bu anlaşmayla II. Rusa sürekli var olan Asur tehdidini de bertaraf edebilecekti. Ancak Kimmerlerin arkasından gelen İskit baskısı Kimmerlerin batıya doğru yönelmelerini sağlamıştır²²⁶. II. Arğişti'den sonra Kimmerlerle barış ortamının sağlanmasına rağmen arkeolojik buluntular, Kimmerlerin bazı Urartu yerleşim merkezlerine saldırdıklarını ve bu merkezleri yağmaladıklarını göstermektedir²²⁷.

3.3. Urartu Kültür ve Medeniyeti

3.3.1. Mimari

Urartu Krallığı'ndan önce Doğu Anadolu toprakları beylikler halinde yönetilmekteydi. Ancak Urartu Krallığı'nın ortaya çıkışıyla birlikte bu coğrafyada merkezî bir yönetim sisteminin başladığı görülmektedir. Bölgenin coğrafi yapısı

²²³ Memiş, 1987; Durmuş, 1993: 65-66

²²⁴ Geniş bilgi için bak. Erzen, 1984: 31-41; Memiş, 1987; Memiş, 1996; Sevin, 1999: 162-163; Memiş, 2002

²²⁵ Belli, 1982: 172; Durmuş, 1997: 273-286

²²⁶ Tarhan, 1984: 111; Durmuş, 1993: 65-66

²²⁷ Tarhan, 1972; Tarhan, 1979: 44-55; Tarhan, 1984: 109-120

ile sert iklim koşulları ülkenin eyaletlere bölünerek yönetilmesine imkân tanımaktaydı. Nitekim Urartular da ülkelerini eyaletlere bölerek valiler aracılığıyla yönetmişlerdir²²⁸. Urartu topraklarının tamamında merkezi bir güç bulunmamaktaydı. Bu amaçla Urartular eyaletlere savunma ve idari amaçlı kaleler yaparak bölgede egemenlik kurmayı amaçlamıştır. Bu doğrultuda Urartu Devleti, ülkenin her tarafında kaleler, kentler, su yapıları, su kanalları, karayolları ve kaya anıtları yaparak büyük bir bayındırlık faaliyetlerine girişerek kurulan büyük kaleler ve kentlerde yaşayacak tarımcı bir toplum oluşturmayı amaçlamıştır.

Urartuların askeri mimarisinin hemen hemen tamamını kaleler oluşturmaktadır. Ancak bölgenin durumuna göre inşa edilen kalelerden anlaşıldığına göre bu kalelerin belirli bir standardının olmadığı görülmektedir. Kurulan bu kaleler sadece askeri amaçla kullanılmamıştır. Aynı zamanda çevresinde yaşayan halk için bir sığınak, asker ve yöneticilerin yaşamlarını sürdürdüğü bir ev ve Urartu'nun bölgedeki gücünü temsil eden bir idare merkezi olma özelliğini de taşımaktadır.

Urartu mimarisinin şekillenmesinde birçok temel faktör bulunmaktadır. Bu faktörler arasında Doğu Anadolu'nun sert iklim koşulları, toprak yapısı ve bölgesel malzeme ile Asur tehdidini sayabiliriz²²⁹. Urartu mimarisinin belli bir yapım standardı yoktu. Urartu mimarisi daha çok ihtiyaçlara yönelik yapılmıştır²³⁰.

Urartu kalelerinin yapılacağı yerlerin seçiminde izlenen, bazı temel kurallar mevcuttu. Öncelikle kalelerin düşman tarafından kolaylıkla ele geçirilmemesi temel amaç olduğundan, inşa edilecek kalenin dağların ovalara uzanan burunları üzerine inşa edilmeleri yaygın bir kuraldı. Bununla birlikte ticari, askeri ve maden yollarını korumak amacıyla bazı kaleler yapılmıştır. Yine bu kaleler yüksek dağ burunları üzerine inşa edilmekteydi. Fakat korumakla yükümlü oldukları yolların kıyısındaki alçak tepelere kurulan kaleler de bulunmaktaydı. Buna örnek olarak, Aşağı Anzaf ve Bingöl dağlarındaki Zulüm Tepe kaleleri verilebilir²³¹.

Urartu kalelerinin topografik ve coğrafik konumlarını göz önünde bulundurduğumuzda bu kaleleri Yönetim Merkezi, Garnizonlar, Sığınma ve Savunma olmak üzere dört gruba ayırmamız mümkündür.

Urartu'nun yönetim merkezleri arasında bulunan Van, Toprakkale, Çavuştepe, Bastam, Karmir Blur, Arinberd, Kalatgah, Altıntepe gibi kalelerden

²²⁸ Sevin, 1999: 166-168.

²²⁹ Erzen, 1978: 12-13.

²³⁰ Erzen, 1978: 12.

²³¹ Çilingiroğlu, 1997: 50; Salvini, 2006: 144 vd.

anlaşıldığına göre yönetim merkezlerinin belirli bir yapım ölçüsü bulunmaktadır. Urartular daha çok kolay savunabilecekleri kayalık tepeler üzerine kaleler yapmayı tercih etmişlerdir.

Garnizonlar yalnızca askeri amaçlara hizmet için yapılmışlardır. Güvenliği kolayca sağlayabilmek için bazen bir bazen de çift sıra surla sahiptir²³². Sığınma kaleleri bir sivil yerleşim merkezinin yakınında bulunmaktadır ve herhangi bir tehlike anında halkın sığınabileceği şekilde yapılmışlardır.

Savunma amaçlı yapılan kaleleri genellikle ulaşım noktalarını kontrol altında tutanlar, su yapılarının güvenliğini sağlayanlar, gözetleme amaçlı yapılanlar ve haberleşme işlevi taşıyanlar olmak üzere dört bölümde sıralamak mümkündür.

Urartu kaleleri buldukları bölgenin idaresini sağlamaktadır. Ayrıca bölgenin zenginliklerinin toplanıp saklandığı yer olarak da kullanılmaktaydı. İçinde yönetim binaları, dini yapılar ve yöneticilerin oturdukları sarayların bulunduğu büyük kalelerin birçoğunda Urartu kral veya krallarına ait yazıtlar da yer almaktaydı.

Urartu askeri mimarisinin temel yapı malzemesi bazalt, kalker ve andezit gibi taş malzemeden oluşmaktadır. Urartular, ana kayaya açılan surların temelleri üzerine 2-3 m.lik taş temeller ve bu taş temellerin üzerine de yaklaşık 120 kerpiç sırası inşa ederek kaleleri oluşturmuşlardır²³³.

Urartuların inşa ettikleri kalelerdeki duvar örgü sisteminin belirli bir standardı olmamakla birlikte genelde Urartu kalelerinde kiklopik²³⁴, poligonal²³⁵, trapezoidal²³⁶ ve düzgün dörtgen taşlarla oluşturulmuş duvar örgü yapısının daha çok kullanıldığı görülmektedir. Kiklopik duvar örgüsü, Urartu'da M.Ö. 9.yy.dan başlayarak 7.yüzyıla kadar kullanılan en yaygın duvar örgü sistemi olarak görülmektedir. Poligonal duvar örgüsünde taşın daha çok değerlendirilerek duvarın bir bütün halinde inşasında kolaylık gösterdiği anlaşılmaktadır. Trapezoidal duvar örgüsünün ise daha çok estetik kaygılar sonucu olduğu anlaşılmaktadır ve

²³² Gündüz, 1994.

²³³ Çilingiroğlu, 1983: 28-37

²³⁴ Kiklopik: Kaba belirli bir formu olmayan büyük taşların arada herhangi bir birleştirici unsur olmadan (harçsız) yapılan duvar örgü sistemidir.

²³⁵ Poligonal: Belirli bir şekli olmayan çeşitli boyutlardaki taşların birbirlerine uydurulması sonucu oluşturulan duvarlardır. Genellikle teras ve su yapılarının duvarlarında görülen bu örgü sistemi sabırlı bir işçiliğin sonucudur.

²³⁶ Trapezoidal: üst veya alt köşeleri düz diğer köşeleri içe doğru olan taşlardan ters-düz şekilde oluşturulmuş duvarlardır.

Çavuştepe, Ayanis, Kef kaleleri gibi M.Ö. 8-7. yy. kaleleri dışında yaygın olarak kullanılmıştır²³⁷.

Kalelerde bir ya da çift sıra surlar olabilirdi. Urartu surlarını düz duvarlı, bastiyonlu olanlar, iç ve dışta çıkıntıları bulunanlar ve yalnızca dış yüzünde belirli aralıklarla çıkıntıların bulunduğu surlar olarak dört bölüme ayırabiliriz. Bu surlar genellikle tepenin üstüne yakın bir yere yapılmaktaydı. Bazen de kalenin bulunduğu tepenin eteğine yakın yerlere de yapılmaktaydı. Urartular kaleleri genellikle yüksek tepelere yapmaktaydılar. Ancak, yolları ve maden yataklarını kontrol altında tutmak amacıyla çok daha alçak yerlere de kaleler inşa edilmiştir²³⁸.

Urartu'da halkın evlerin temellerini basit moloz taşlardan yaptığı ve döşemede ise sıkıştırılmış kili kullandığı görülmektedir. Urartu'da evler şu şekilde oluşturulmaktaydı. İlk önce temeldeki taş duvarın üzerine çamurla karıştırılan küçük taşlardan oluşan bir duvar örülürdü. Daha sonra bu duvarın üzerine önce ahşaptan örülmüş ardından da çamurla sıvanmış dam örtüsü yerleştirilirdi. Evler genellikle bitişik yapılmakta ve ortak bir avluya açılmaktaydı. Bunun sebebi olarak güvenliği ve ısı tasarrufunu sağlamak düşünülebilir. Evler genellikle iki odalıdır. Evlerin içinde ocaklar, tandırlar, depolama çukuru ve dini inanışın sonucu küçük bir ev sunağı bulunmaktaydı. Urartu'nun zamanla kentleşmesiyle birlikte kerpiç tuğlalardan inşa edilen evler görülmeye başlanmıştır²³⁹.

Urartu'da sivil mimari, bölgenin fiziksel yapısı nedeniyle belli bir biçime sahip olmadan gelişme göstermiştir. Urartu mimarisinde, düzensiz ve biçim kaygısının olmadığı evler çoğunluktadır. Ancak Karmir-Bulur ve Zernaki tepe gibi düzgün planlı, birbiriyle kesişen cadde ve sokakları bulunan bir sivil mimariyi de görmek mümkündür²⁴⁰.

Sonuç olarak, sivil yapılar ya düzensiz yada devlet müdahalesi ile oluşmuş düzenli planlara sahiptir. Izgara planlı düzenli yapıların varlığı Urartu krallarının uyguladığı politikanın sonucu olmakla birlikte özellikle bu düzenli yapıların devletin müdahaleleriyle yeni bir kentin kurulmasında veya zorunlu göç ettirmeler sonucu meydana geldiği anlaşılmaktadır²⁴¹.

²³⁷ Tarhan-Sevin, 1976: 273

²³⁸ Sevin, 1999: 168

²³⁹ Tarhan-Sevin, 1976: 295

²⁴⁰ Tarhan-Sevin, 1976: 296

²⁴¹ Çilingiroğlu, 1983_a: 319 vd.; Tarhan,-Sevin, 1976: 297; Konakçı, 2006

3.3.2. Ulaşım

Doğu Anadolu'nun dağlık ve engebeli fiziki yapısı merkezi bir devletin varlığı için düzenli ve hızlı bir ulaşım ağının varlığını gerekli kılmaktadır. Urartu Devleti de bu gerekliliğin farkına vararak önemli bir ulaşım şebekesi kurmuştur. Urartu hem kara hem de deniz ulaşımına yönelik faaliyetlerde bulunmuştur. Urartu'nun bu faaliyetleri kurulduğu Van Gölü'nün ve daha sonra yayıldığı diğer göllerin etkisiyle oluşmuştur. Doğu Anadolu'da belki de ilk düzenli yollar M.Ö. 9.-6. yy. arasında Urartu tarafından yapılmıştır. Çünkü Urartu idarecilerinin önemli imar faaliyetlerinin başında, yolların yapımı-onarımı, korunması ve bu yollar aracılığıyla yapılan ticaretin güvenliğinin sağlanması gelmekteydi. Dolayısıyla bu yollarla Doğu Anadolu'nun ekonomik, sosyal ve kültürel yapısı büyük bir gelişme göstermiştir.

Urartu ulaşım ağının merkezini oluşturan başkent Tuşpa, Transkafkasya, kuzeybatı İran ve Doğu Anadolu bölgesine açılan bütün yolların merkezinde yer almaktaydı²⁴². Böylelikle başkent Tuşpa hem güvenliği hem de ticareti elinde tutmaktaydı.

Urartular bu yollar sayesinde orduyu daha hızlı hareket ettirmiş, ticareti elinde tutmuş ve savaş ganimetlerini hızlı ve güvenli bir şekilde başkente getirebilmiştir. Urartu inşa ettirdiği diğer yapılarda uyguladığı gibi yollar üzerine de, çivi yazılı stel ve inşa yazıtları dikmiştir.

Urartular oluşturdukları yollara konaklama merkezleri de inşa ettirmişlerdir. Bu konaklama merkezlerine Solhan ilçesinden başlayıp Harput'a kadar uzanan yol üzerindeki Zulümtepe, Bahçecik, Norşuntepe örnek olarak gösterilebilir²⁴³.

Urartu yolları oluşturulurken bölgenin yapısı dikkate alınmıştı ve arazinin en uygun yerlerinden geçirilmiştir. Yolların genişliği 4 ile 6 m arasında değişmekteydi. Urartu yol şebekesi genellikle akarsuların oluşturduğu vadiler boyunca ilerlemektedir. Bu yol şebekesi bazen de yer yer kayaların oyulması ile açılan dar ve alçak tünellerle uzatılmıştır. Bu tünellerden günümüze kadar ulaşmış olanlar "Sakaltutan" ve "Semiramis" Tünelleridir²⁴⁴.

Kaynaklardan edindiğimiz bilgilere göre ilk Urartu yolları İşpuini ve oğlu Menua döneminde yapılmıştır. Bu dönemde yapılan ve uzunluğu yaklaşık olarak 300

²⁴² Belli, 1977

²⁴³ Sevin, 1989: 49-50

²⁴⁴ Belli, 2000

km.yi bulan “Ordu Yolu”yla Menua planladığı seferleri gerçekleştirebilmiştir. Urartu dönemine ait yol ağlarını genel anlamda üç ana yol ağı olarak sıralayabiliriz.

Urartu başkenti Van'dan başlayarak devam eden bu üç ayrı yoldan birincisi Erciş-Patnos-Tahir Geçidi-Horasan-Hasankale-Erzurum-Erzincan'a ulaşan yoldur. İkinci yol ağı, Muradiye-Çaldıran-Doğubayazıt-Iğdır ve Gökçe Gölü'ne kadar uzanan yoldur. Üçüncü yol ağı ise Erçek-Özalp-Saray-Kontur Vadisi üzerinden Kuzeybatı İran içlerine açılan yoldur.

Sonuç olarak Urartular Doğu Anadolu'da kurmuş oldukları yol şebekesiyle ülkeyi daha fazla merkezîyetçi bir görünüme ulaştırmış, haberleşmeyi ve ticareti kolaylaştırarak halkın ekonomik gücünü artırmışlardır²⁴⁵.

3.3.3. Din

Urartu toplum yapısının farklılığı ve toplumu oluşturan nüfusun etkisi Urartu dininin oluşmasında etken bir rol oynamaktaydı. Ayrıca Urartu'nun yaşam tarzı da dinin üzerinde etkili olmuştur. Öyle ki konfederasyonlar döneminde toplumların savaşıla uzak ilişkisi inandıkları tanrı/tanrıça kavramının da savaşıla uzak olmasına sebep olmuştur. Urartu'yu oluşturacak olan bu topluklardan Hurrilerin baş tanrısı olan Teşup'un (Teişeba) savaşıla olan ilişkisi bu topluluklarda fazlaca etkili olmadığı görülmektedir²⁴⁶. Muhtemelen doğa ve tarıma dayalı bereketle ilişkili bir din anlayışı bu dönemde ağırlık kazanmıştır. Daha sonraları Urartu'nun panteonunu oluşturan tanrıların simgeleri arasında aslan, boğa, kartal, yılan, at, fantastik hayvanlar ile “Dağ Tanrısı”, “Mağara Tanrısı”, “Gök Tanrısı” gibi ifadeler yer almıştır. Bu durum doğa olaylarının ve doğadaki varlıkların dinin temel belirleyicisi olduğunun göstergesidir.

Doğu Anadolu'da bağımsız olarak yaşayan bu halkların birleşerek Urartu Devleti'ni kurmasıyla dini inanışlarda köklü değişiklikler meydana gelmiştir. Urartu'nun ilk kralı olan Aramu döneminde Urartu'nun baş tanrısının kim olduğunun bilinmemesine rağmen I. Sarduri döneminde tek bir baş tanrıya bağlılık, dini inanışın sağlam temellere oturtulması yönünden önemli bir aşama olduğu söylenebilir. Ancak Urartu'yu oluşturan temel topluluk olan Hurrilerin Teşup (Teişeba) isimli baş tanrıları bulunmasına rağmen Urartu'da baş tanrı olarak benimsenmemiş olacak ki Urartu'da yeni bir baş tanrı olarak Haldi seçilmiştir.

²⁴⁵ Belli, 2000: 410; Baştürk, 2006

²⁴⁶ Çilingiroğlu, 2005: 114

Urartu, ülkeyi sağlam temeller üzerine oturtmak istemiştir. Bu amaçla Beylikler dönemindeki geleneklerini koruyarak ortak bir dil, halka yönelik ekonomi ve bütün halklar tarafından benimsenecek ortak bir tanrılar listesi oluşturmayı amaçlamıştır. Bu amaçladır ki kral Ispuini döneminde tüm halkların tanrılarını bünyesinde barındıran bir tanrılar listesi oluşturulmuş ve bu liste Meher kapı²⁴⁷ ile bütün halka duyurulmuştur. Kral Ispuini döneminde yazılan Meher kapıda 79 tanrı ve tanrısal kavramın olduğu anlaşılmaktadır. İlk olarak erkek tanrılarının ve ardından da kadın tanrıçaların yer aldığı listenin ilk sıralarını tanrı Haldi, Teişeba, Şiuni, Hutuini, Turani, Ua, Nalaini, Şebuti ve kadın tanrıçalardan Arubani, Huba, Tuşpea oluşturmaktadır.

Görüldüğü üzere, Urartu bünyesindeki tüm toplulukların tanrılarını Tanrı Haldi başkanlığında kutsamıştır. Bu durum tüm krallık döneminde ele geçirilen toplulukların tanrılarını için de söz konusudur. Urartular bütün Tanrıların önemine göre kurban ve adaklar adanmışlardır. Dini inanış din adamlarının kontrolüyle şekillendirilmiştir. Ancak bu durum ülkenin çeşitli bölgelerinde farklı ölü gömme geleneklerinin görülmesine engel olamamış ve bu bölgesel olarak farklı dini geleneklerin halen devam ettiğini söyleyebiliriz²⁴⁸.

3.3.4. Madencilik

Urartu Devleti, eskiçağ dünyasında madeni ustalıkla kullanarak komşularına üstünlük sağlayan bir devlettir. Bu üstünlükte Urartu'nun kurulmuş olduğu coğrafyanın etkisi önemli bir rol oynamıştır. Doğu Anadolu Bölgesinde zengin olarak bulunan altın, gümüş, kurşun, bakır ve demir yatakları Eskiçağ'da ilk kez Urartu Krallığı döneminde çok büyük oranda işletilmiştir.

Bugüne kadar yapılmış olan arkeolojik kazılar sonucu elde edilen metal eşyalar, silahlar, at koşum takımları, iş aletleri ve yazıtlar Urartu Devleti'nin madenciliği hakkında bize bilgi vermektedir. Özellikle Van Gölü civarındaki Karagündüz ve Ernis'teki mezarlarda yapılmış olan arkeolojik kazılar sonucu bulunan çok sayıda demirden yapılmış ziynet eşyaları ile törensel amaçlı silahlar

²⁴⁷ Meher Kapı, Tanrılar panteonunun yer aldığı bir yapıdır. Kral Ispuini zamanında Van yakınlarında inşa ettirilmiştir. Bu yazıt, kaya nişi içine Urartu çivi yazısıyla yazılmıştır.

²⁴⁸ Urartu Dini hakkında geniş bilgi için; Piotrovskii, 1965: 37-49; Tarhan-Sevin, 1975: 389-499; Taşyürek, 1978: 940-955; Belli, 1979: 29-41; Çilingiroğlu, 1997: 153-161; Çilingiroğlu, 2005: 114-115

Urartu maden tekniğini göstermesi yönünden önemlidir²⁴⁹. Ayrıca Asur krallarından II. Sargon'un Urartu üzerine yapmış olduğu sekizinci seferi (M.Ö 714) sonucunda Muşasir/Ardini tapınağını yağmalayarak Asur'a götürdüğü 1 ton altın, 10 ton gümüş ve 109 ton bronzdan yapılmış çeşitli eşya, heykel ve silah Urartu madenciliğinin ulaştığı seviyeyi göstermesi bakımından oldukça önem arz etmektedir²⁵⁰.

Urartular, maden ihtiyaçlarını üç bölgeden temin etmekteydiler. Birinci bölge altın, gümüş, bakır ve demir elde ettikleri Adıyaman-Malatya-Elazığ ve Tunceli'dir. İkinci bölge Erzincan-Erzurum-Bayburt-Gümüşhane-Artvin Kağızman'dır. Buradan ise gümüş, kurşun ve bakır elde etmekteydiler. Üçüncü bölgeyi ise altın, gümüş, gümüşlü kurşun, bakır ve demir madenleri bakımından zengin olan Siirt-Bitlis-Van-Hakkâri Bölgesi oluşturmaktadır²⁵¹.

Urartu çıkarılan madenleri başkente taşıyarak zaman kaybetmek istemediğinden olacak ki bu madenleri ergitmek için bölgesel atölyeler oluşturmuştur. Bu ergitme merkezlerinin başında Maden Köy, Balaban, Pürmeşe Ergitme Merkezlerini sıralayabiliriz.

Urartu Devleti, maden işlemedeki ustalığıyla M.Ö. I. bin yılın başlarından itibaren bölgedeki gücüne güç katmıştır²⁵². Urartu madenciliğinin gelişmesinde, Urartuların inşa ettikleri mimari yapıların etkisi göz ardı edilemez. Çünkü bu mimari yapıların inşasında kullanılan taşlar çeşitli metal aletlerle kesilerek elde edilmiş, düzgün planlı mezar odaları, anıtsal kaya kapıları, su sarnıçları, uzun ve geniş kaya hendeklerinin yapımı yine bu metal aletlerle mümkün olmuştur. Kazılar sonucu bulunan demirden yapılmış murç, keski ve kaldıraçlar bunun birer örnekleri olarak gösterilebilir²⁵³.

Urartu'nun taş işleminde de uzman olduğu görülmektedir. Urartu Devleti yayıldığı geniş coğrafyada bölgeye özgü taşlar ve bulduğu taş ocaklarını işleterek büyük görkemli yapılar inşa etmiştir. Urartu bölgenin taş yapısıyla paralel olarak kalker, andezit ve kum taşı olmak üzere üç farklı taş türünü yaygın olarak kullandığı görülmektedir. Urartu'nun kullandığı başlıca taş ocağı ve atölyeler arasında

²⁴⁹ Belli, 2003: 60-64

²⁵⁰ Belli, 2000: 371; Biber, 2005; Şener et al 2007; Ayaz, 2006.

²⁵¹ Ryan, 1960: 17 vd; Belli, 1985: 372; Slattery, 1987; Belli, 1991: 44-49; Belli, 2000: 379; Ceylan, 2008: 33-47.

²⁵² Belli, 1985: 372.

²⁵³ Belli, 2000,415; Çevik, 2000; Köroğlu, 2008.

Yoncatepe, Pagazik, Zımsım Dağı, Kurubaş Gediği, Harapköytepe, Alniunu, Edremit, Zivistan ve Koroğlutepesi Taş Ocaklarını saymak mümkündür²⁵⁴.

3.3.5. Sulama Sistemi

Urartu Kralları ülkede tarımı canlı tutarak ticareti ve yerleşik hayatı sağlam temellere oturtmayı amaçlamışlardır. Bu amaç doğrultusunda Urartu Kralları Doğu Anadolu Bölgesinde ilk sulama tesislerini inşa ettirmişlerdir. Bunların başında baraj, gölet ve sulama kanalları gelmektedir. Su tesislerinin inşa edilmesiyle hayvancılığı ön planda tutan halk, tarımsal faaliyetlere yönelmiş ve tarımı ön plana çıkarmıştır²⁵⁵.

Yapılan su kanallarının erken dönemde Urartu Kralı Menua tarafından yapıldığı ve sonraki krallar tarafından da bu yapıların inşasına büyük önem verildiği anlaşılmaktadır²⁵⁶. Çünkü birçok doğa olayına rağmen Urartu döneminde yapılan su yapılarından birçoğu halen halk tarafından kullanılmaktadır. Urartu'nun bu başarının temelinde hiç şüphesiz ki madencilikteki ilerleyişinin etkisi büyüktür. Metal aletlerin yardımıyla bu su yapılarında kullanılan taşların çıkarılıp işlenmesi ve su yapısının oluşturulacağı alanın kazılması kolaylaşmıştır. Bundan dolayı Urartu Anadolu'da kendilerinden sonraki toplumlarda sulamaya dayalı tarımın yaygınlaşmasında ve barajların gelişmesinde çok önemli bir köprü görevini üstlenerek Anadolu'da tarımsal ticaretin gelişmesine ve toplumların yerleşik hayata geçmesine imkân sağlamıştır²⁵⁷.

Bölgede yapılmış olan Bakraçlı ve Harabe Barajları Urartu barajlarının proto tipini yansıtmaları ve bölgedeki en eski baraj olmaları bakımından önemlidir. Erken Demir Çağı'na tarihlenen bu iki barajdan Harabe Barajı günümüze kadar ulaşmayı başarmıştır. Urartular yapay göller de oluşturmuşlardır. İlk Urartu göletini, İşpuni döneminde Zivistan Köyü yakınlarında inşa edilen Azap Göleti oluşturmaktadır.

Yukarıda da bahsettiğimiz gibi Urartu Devlet'i sulama tesisleriyle birçok yerde tarım faaliyetlerinin başlamasına olanak sağlayıp buraları yerleşmeye uygun hale getirmeyi amaçlamıştır. Urartu Devlet'i baraj ve sulama kanalları yapımında hiçbir zorluk karşısında boyun eğmemiş ve günümüzde bile sulamanın yapılamadığı bölgelerde sulamalı tarımın yapılmasını gerçekleştirmiştir. Örnek olarak, Van

²⁵⁴ Belli, 2000: 415.

²⁵⁵ Belli, 2000: 394.

²⁵⁶ Melikishvili, 1960: 43-44, 52-54

²⁵⁷ Belli, 1985: 395-396.

Ovasının güney bölümünde yapılan su yapılarının ihtiyacı karşılayamaması üzerine 51 km. uzunluğunda olan Menua (Semiramis/ Şamram) Kanalı²⁵⁸ gösterilebilir²⁵⁹.

3.3.6. Yazı

Urartu yazısı çift dilli yazıtlar arasında Asurca ile birlikte değerlendirilmiştir. Daha sonra Urartu yazısının çözülmesiyle yapısı üzerine çalışmalar yapılmıştır. Hurrilerle Urartular benzer bir dili kullanmışlardır. Urartu dili ile Hurri dili arasında benzer birçok kelime yer almaktadır.

<u>Hurricce</u>	<u>Urartuca</u>
İbri/ewri: Kral	Evri: Efendi, Kral
Hurati: Savaşçı	Haradi: Savaşçı
Taze: Armağan	Tase: Armağan
Ar: Vermek	Ar(u) : Vermek
Umini: Ülke	Ebani: Ülke
Sawala: Yıl	Sale: Yıl
Taze: Armağan	Tase: Armağan
Teae: Çok	Teae: Çok ²⁶⁰

Urartu dilinde bütün fiiller ya edilgen ya da geçişsiz yapıdadır.

Urartuların kullandıkları yazı çivi yazısıdır. Ancak bunun yanı sıra daha az gelişmiş bir hiyeroglif yazısını da kullandıkları bilinmektedir. Ancak bu hiyeroglif yazısını resmi ve hesap işlerinde damga veya işaret olarak kullandıkları sanılmaktadır. Urartu'nun gelişmesiyle bu hiyeroglif yazısı yerini çivi yazısına bırakmıştır. Urartu dilindeki en eski yazıt İşpuini dönemine aittir (M.Ö. 830-810). Bulunan Urartu yazılı belgeler genellikle taş ve kayalara, tunç eserler üzerine, büyük küpler ve kil tabletlere yazılmıştır. Taş üzerine yazılan yazıtlarda askeri hareketlere, dinsel ve mimari faaliyetlere yer verilmiştir. Hiyeroglif yazılarının da kullanıldığı büyük küpler üzerine ve tunç eserler üzerine yazılan yazılar ise genellikle bir satırı geçmeyip, kabın ölçüsünü veya işlevini belirtmektedir. Hiyeroglifler kabın içerisine ne konulacağını veya ne kadar konulacağını ifade ediyordu.

Urartular güçlü oldukları dönemlerde kullandığı çivi yazısını kullanmışlardır. Nitekim Urartu'nun zayıflamasıyla birlikte çivi yazısı yerini ilk dönemlerde

²⁵⁸ Ögün, 1970.

²⁵⁹ Urartu sulama yapıları inşa kitabeleri için bak., Kalaç, 1956; Hulin 1958; Hulin, 1959; Hulin, 1960; Ögün,1970; Payne, 2006.

²⁶⁰ Belli, 1982: 196

kullanılan hiyegrolif yazısına bırakmıştır. Bu durum, yazının gelişmesinin ve kullanılmasının devletin gücüne bağlı olduğunu veya ekonomi ile paralel bir seyir izlediğini göstermektedir²⁶¹.

3.3.7. Seramik

Urartular çeşitli formlarda seramik yapmışlardır. Bu nedenle Urartu seramiğini standart bir kalıp içerisinde incelemek mümkün değildir. M.Ö. II. Binde bölgede farklı tarzlarda yapılmış keramikler görülmeye başlanmış ve Erken Demir Çağında daha farklı bir toplumsal örgütlenme sonucuyla farklı bir keramik gözlenmeye başlanmıştır. Seramikler, ya çömlekçi çarkında yada elde yapılmaya başlanmış. Ayrıca pembemsi, açık kahve ve kiremit renkli seramikler de görülmektedir. Keramiklerin üzeri bezemelerle süslenmekteydi. Bu bezemeler genellikle yaş hamur üzerine kazıma çizgiler ve yivlerle yapılmıştır. Bunun yanında kaplara da sık olarak küçük yumru (emzik) ve ip delikli tutamaklar görülmektedir.

Van Gölü bölgesinde, Erken Demir Çağı'nın ilerleyen zamanlarında (EDÇ-II) keramiklerde farklı üsluplar görülmeye başlanmıştır. M.Ö.1000'li yıllarda başladığı anlaşılan bu üslup çerçevesinde parlak kırmızı, cilalı ve maden kaplara benzetilmeye çalışılan omurgalı kaplar oluşturulmaya başlanmıştır.

Urartu, devletin her kademesinde bir standart oluşturmaya çalışmıştır. Bu durum keramik içinde söz konusu olmuştur. Önceleri bölgesel atölyelerde kaplar üretilmeye başlanmış ve üretilen kaplar bölgesel özellik taşımaktaydı. Ancak, bu kaplar daha sonraları, yani Urartu'nun gelişerek merkezileşmesi sonucu kurulmuş olan kale ve şehirlerdeki devlet atölyelerinde belirli bir kurala göre üretilmeye başlanmıştır. Bu atölyelerde üretilen keramikler Urartu'da sosyal sınıf farklılığını da temsil etmekteydi. Çünkü hızlı dönen turnetlerde üretimi yapılan bu keramikler Urartu'da sosyal sınıfa göre farklılıklar göstermektedir.

Saray için yapıldığı anlaşılan bu keramikler yüksek kaliteli bir işçiliğin ürünüdür. Bu keramikler, parlak kırmızı ve cilalı olmasıyla birlikte bu kaplarda genellikle şişkin karınlı, yuvarlak veya yonca ağızlı, halka dipli küçük testiler, dar boyunlu ve şişkin karınlı vazolar, yüksek ayaklı kadehler ve tabak formlar yoğun olarak kullanılmıştır. Saray için yapılan bu kaplar, Bianili keramiği olarak

²⁶¹ Urartu Yazısı hakkında geniş bilgi için; Melikişvili, 1960; König, 1965; Diakonoff, 1971; Melikişvili, 1971; Klein, 1974; Barnett, 1974; Dinçol-Kavaklı, 1978; Belli, 1982: 196-197; Kuşçu, 2005; Varol, 2005

adlandırılmıştır. Ancak, Urartu krallığına özgü olan Bianili keramiği Urartu'nun yıkılışıyla tamamen terk edilmiştir. Bu durum, Bianili keramiğinin halk tarafından benimsenmemiş olduğu göstermektedir.

Halk için yapıldığı anlaşılan keramikler ise daha basit üretilmiştir. Bu keramiklerin genellikle tümü pembe veya devetüyü olmak üzere tek renkli ve sanatsal kaygı taşımamaktadır. Halkın gündelik yaşamda kullandığı bir eşya olarak yapılmıştır.

Urartular, depolama amaçlı büyük pithoslar da yapmışlardır. Bu kapların boyun kısımlarına keramik yaşken hiyeroglif veya çivi yazısıyla kapasiteleri yazılmıştır. Ayrıca dinsel amaçlı üretilen kaplar da bulunmaktaydı. Bunların arasında ritonlar, hayvan motifli tutamaklı kaplar, ayakkabı formlarını sayabiliriz²⁶².

Sonuç olarak şunu diyebiliriz ki, başkent Tuşpa'dan uzaklaştıkça keramik yapımında farklılıklar gözlenmektedir. Bu farklılıklar küçük atölyelerde üretilen keramiklerde daha belirgin bir şekilde görülmektedir. Farklıkların en belirgin özelliği olarak fırınlama ve kullanılan kilin kalitesizliği ön planda görülmektedir. M.Ö. I. Binin başlarında bölgedeki keramikler renklerine göre farklılık göstermektedir. Tuşpa ve yakın çevresinde ağırlıklı olarak "kırmızı renkli cilalı" keramikler görülürken Van Gölü'nün doğusunda Urmiye Gölü civarlarında, günümüzdeki İran'ın kuzey topraklarında "gri renkli" keramikler görülmekteydi. Ancak Urartu'nun kuzeyinde kalan bölgedeki keramik rengi ve formu henüz bilinmemektedir²⁶³.

3.3.8. Ölü Gömme Gelenekleri

Eskiçağ insanların yaşam ve ölüm üzerine düşünceleri karmaşık detaylarla doludur. Bu düşünce her toplumda farklılık göstererek toplumların ölü gömme gelenekleri geliştirmiştir²⁶⁴.

Urartu Devleti'nde ise bu durum farklı bir görünüm kazanmıştır. Urartu Devleti ele geçirdiği her yeni bölgede yaşayan halkın adetlerini, geleneklerini, dini inanışlarını ve sanatını kendine özgü bir biçimde geliştirerek bir kültür oluşturmuştur. Ancak Urartu'daki bu toplumsal farklılıklara rağmen ortak bir sanat

²⁶² Sevin, 2005: 104-105

²⁶³ Urartu keramiği hakkında; Sümer, 1961-62; Kutlu, 1969: 279-298; Tarhan,-Sevin, 1976-77; Sevin, 1977: 227-233; Taşyürek, 1977: 175-180; Turan, 1979; Sivas, 1998.

²⁶⁴ Otten, 1940; Saggs, 1953; Ünal, 1975-76; Çevik, 2000: 7.

anlayışı ve dini inancın varlığı da söz konusudur. Urartu toplumunu oluşturan Hurri, Nairi ve Uruatri gibi topluluklarda bu bütünlüğü görmek mümkündür²⁶⁵.

Urartular ölen kişinin hatyattaki konumuna göre farklı yapı türlerine gömmüşlerdir. Bu yapı türleri, yer altı oda mezarları (Oyma, Örme, Oyma-Örme), Taş-Sandık Mezarlar, Toprak mezarlar, urneler, küp mezarlar ve kaya mezarlarıdır.

Yer altı Oda Mezarlarını yapı malzemeleri bakımından Oyma, Örme ve her ikisinin birlikte kullanıldığı Oyma-Örme mezarlar olmak üzere üç bölüme ayırmak mümkündür. Bu mezarlar tek veya çok odalıdır. Ayrıca mezarlarda dromos, takalar, çukurlar ve sekiler bulunmaktadır. Bu yönüyle yer altı oda mezarları, kaya mezarlarıyla benzerlik göstermektedir. Yeraltı oyma mezarlar daha çok Ağrı İli'nin güneyi ile Van Gölünün kuzeyinde görülmektedir. Yer altı oyma mezarlar yumuşak veya sert kayalara oyularak yapılmakta ve yapıldığı bölgenin özelliğini taşımaktadır. Bu mezarların en karakteristik özelliği tamamında görülen üstten girişlerdir. Bu mezar türü yapılaş yerlerine göre zengin ve sıradan halk için farklılık göstermektedir. Sert kayaya yapılanların işçilikleriyle paralel olarak daha zengin ve soylulara, yumuşak ve işlenmesi daha kolay olan kayalara açılan mezarlar ise sıradan halka ait olduğu görülmektedir. Bu mezar türü Urartu coğrafyasında yoğun olarak tercih edilmiştir. Bunun sebebi ise pratik ve güvenli bir mezar türü olmasıdır.

Yeraltı örme mezarlar yer altı oda mezarlarının aksine, toprağın eşilerek açılmasından sonra taşlarla içinin örülmesi sonucu oluşturulan mezar türüdür. Bu mezar türü genellikle tek odalıdır. Sınıf farkı gözetmeksizin herkesin gömüldüğü bu mezar türü Urartu'nun her döneminde görülmektedir²⁶⁶.

Yer altı Oyma-Örme mezarlar ise bu iki türün birlikte kullanıldığı mezar türüdür. Genellikle halk arasında kullanılan bu mezar tipi, doğal yapının durumuna göre mevcut kaya oyulduktan sonra diğer kısımların taşlarla örülmesiyle oluşturulur.

Taş-Sandık mezarlar, Geç Demir Çağ'dan başlayarak Orta Çağ'a kadar görülen mezar tipidir. Bu mezar türü genellikle halk için yapılmış ve tek kullanımlıktır. Sal taşlardan oluşan ve üzerinin yine tek bir sal taşın örtülmesiyle oluşturulan bu mezar tipi standart bir yapıdadır²⁶⁷.

Urne tipi ölü gömme geleneği, M.Ö. VII. binden itibaren Anadolu'da görülen yakarak gömme geleneğinin bir örneği olarak karşımıza çıkmaktadır. Urartu

²⁶⁵ Çevik, 2000: 8

²⁶⁶ Çevik, 2000: 11

²⁶⁷ Çevik, 2000: 15

döneminde yaygın olarak kullanılan urne tipi ölü gömme geleneği, doğal ve el yapımı kaya oyuklarına veya üstü taşla örtülen bir urne içine yakılan ölünün küllerinin konulmasıyla oluşturulur.

Küp mezarlar urne benzeri bir ölü gömme geleneğidir. Bu mezarlarda farklı boylarda seramik küpler, pithoslar kullanılmıştır ve ölünün hem yakıldığı hem de ceset gömme biçiminde olduğu örnekleri bulunmaktadır.

Urartu'nun en görkemli mezarları olan Kaya mezarlarında bölgesel ve mimari anlamda farklılıklar bulunmaktadır. Buna rağmen birkaç ortak özellik gösterilebilir. Madencilik, Urartu'ya vermiş olduğu tecrübe kaya mezarlarının düz ve pürüzsüz bir duvara sahip olmasına neden olmuştur. Daha çok üst sınıfa hitap eden kaya mezarlarında nişlerin içlerinde urnelerin yerleştirilmesi için oyuklar mevcut olup, ölü yatağı denilen sekiler bulunmaktadır. Kaya mezarları daha sonraki dönemlerde, sığınak, inziva odası veya kilise haline dönüştürülerek de kullanılmıştır²⁶⁸

²⁶⁸ Çevik, 2000: 6-67

IV. BÖLÜM

İSKİTLER

Göçebe hayat tarzını benimseyen İskit ve Kimmerler, batıda Tuna Nehri havzasından doğuda Çin'e kadar uzanan geniş Avrasya steplerinde yaşamışlardır. Son yıllarda yapılan arkeolojik araştırmalarla Kimmer ve İskitlerin yayıldıkları coğrafya ve siyasi tarihleri hakkında daha fazla bilgiye sahip oluyoruz²⁶⁹.

İskitler, giyinişlerine ya da buldukları yere göre coğrafyalarını adlandırmışlardır. Arkeolojik buluntular ışığında İskitlerin M.Ö. I. Binde Tuna nehrinden Çin'in batı sınırlarına kadar uzanan oldukça geniş bir sahaya yayıldıklarını görebilmekteyiz. Doğal bir otlak görünümünde²⁷⁰ olan bu geniş coğrafya, yüksek Pamir, Tiyen-Şan ve Altay dağ kollarından, Batı Türkistan üzerine oradan da batıya ve aşağı Tuna bölgesine kadar, bütün Güney Rusya'ya, batıda Silezya'ya kadar ulaşmakta, doğuda birçok geçit vasıtasıyla Doğu Türkistan ve Gobi bölgesiyle bağlanmaktadır. Bu bölgenin güneyinde Hazar denizi, Karadeniz, İran ve Kafkas Dağları, kuzeyi bir zamanlar bataklık ve ormanlar, doğusunda büyük çöller ve batı kısmında ise genellikle verimli tarım alanları yer almaktadır²⁷¹. Bu bölgenin sınırları, Antik dönemde daha çok coğrafi yapı ile belirlenmiştir. Bu coğrafi sınırlar, doğudan batıya doğru Nanşan ve Tiyen-Şan sıradağları ile Oxus nehrinden oluşmaktaydı. Bunların arkasından gelen İran platosu ve bu platoyu tekrar Kafkas dağları, Karadeniz, Karpatlar ve Tuna nehrini oluşturduğu doğal sınırlar takip ediyordu²⁷².

İskitlerin tarih sahnesine çıkışı M.Ö. 8. yüzyılda Orta Asyada meydana gelen göçle olmuştur. Bu göçün sebeplerinin başında günümüzdeki Moğolistan ve Türkistan'da meydana gelen ve uzun süren kuraklık söylenebilir. Bu kuraklık sonucu Orta Asya'nın ve Güney Rusya'nın bozkır bölgelerinde, büyük bir nüfus baskısı oluşmuş ve bunun sonucuyla da otlaklardaki kuraklıktan dolayı Hun kabileleri Çin'in kuzeybatı sınırına doğru kaymışlardır²⁷³.

²⁶⁹ Durmuş, 1993: 31

²⁷⁰ Memiş, 1987: 15

²⁷¹ Junge, 1939: 5

²⁷² Rice, 1958: 33-34

²⁷³ Tarhan, 1979: 365

M.Ö. 8. yüzyılın başlarında Hunlar, Çinlilerle ve Choular'la savaşmıştır. Bu savaşın sebebi ise Choular'ın her yerde garnizon kurmaları ve Hunlar'ın otlaklarının küçültmesi²⁷⁴ olarak bilinmektedir. Savaş sonucunda Hunlar Çin sınırının batısına kadar çekilmek zorunda kalarak buradaki toplulukları yerlerinden oynatmıştır. Bunun sonucunda diğer kabilelerin de bölgedeki diğer kabilelere hücum etmeleri, çok geçmeden bozkırda bir göç hareketinin başlamasına neden olmuştur ve her kabile, yeni otlaklar elde edebilme gayesiyle batıdaki komşularına saldırmıştır²⁷⁵.

4.1. İskitler'in Tarih Sahnesine Çıkışları

Srubna kültürü, M.Ö. II. Binyılın ortalarında Volga Nehri'nden Karadeniz'in kuzeyindeki bölgelere kadar yayılma imkânı bulmuştur. Bu kültüre İskitlerinde dâhil olduğu kabul edilmektedir. Srubna Kültürü'nün daha sonraları Karadeniz'in kuzeyindeki steplerde varlığını ve gelişimini devam ettirdiği görülmektedir. Fakat yazılı kaynaklara göre İskitler; tarihte Kavimler Göçü olarak bilinen göç hareketi ile birlikte kavimlerin doğudan batıya doğru birbirlerini sıkıştırılmaları sonucu ortaya çıkmıştır. Bu göç hareketi ile İskitler M.Ö. 8. yüzyılda Kimmerler'in ülkesine gelmişlerdir²⁷⁶.

Yunan tarihçi Herodotos yazmış olduğu kitapta İskitler hakkında bilgi vermektedir. Ancak Herodotos'un bu kavimler hakkındaki bilgileri kısıtlıdır. Herodotos göçebe İskitler'in Asya'da yaşadıklarını ve Massagetler'le yaptıkları savaştan yenik çıkarak, Kimmerler'in yanına göçtüklerini bildirmektedir²⁷⁷. Herodotos'un bu bilgilerine karşılık İskitler'in adına ilk kez M.Ö. 680-668 dönemine tarihlenen Asur Prizma yazıtında rastlanmaktadır. Bu yazıtta Asur imparatoru Asarhaddon'un İskit kralı Bartatua ile anlaşma yaparak kızını ona verdiği yazılmaktadır. Asur kralını bu anlaşmaya yönelten sebep ise imparatorluğun kuzey ve kuzeydoğu sınırlarını tehdit eden Kimmer ve Mannalar'ın saldırılarıdır²⁷⁸. Böylece Asur kralı bu tehlikeyi bertaraf edebilecekti. Görüldüğü üzere, M.Ö. 8. yüzyılın içerisinde Orta Asya'dan çıkan İskitler M.Ö. 7. yüzyılın ilk çeyreği içerisinde hissedilir bir güç olarak Asur sınırına ulaşmıştır. Böylece İskitler Hazar denizinin batısı, Tuna nehrinin doğusu ve Karadeniz'in kuzeyindeki Kimmer

²⁷⁴ Eberhard, 1987: 38-39

²⁷⁵ Rice, 1958: 43

²⁷⁶ Kretschmer, 1921: 923

²⁷⁷ Herodotos, IV: II

²⁷⁸ Luckenbill, 1968: 207

yurdunun dışında da, Ön Asya'ya da çok kısa zamanda yayılmış ve büyük bir güç olarak tarih varlıklarını gösterebilmişlerdir²⁷⁹.

Yapılmış olan arkeolojik kazılar sonucunda Karadeniz'in kuzeyindeki steplerde, kültürel bağlantılar gösteren arkeolojik bir kültür M.Ö. II. Binyılın ortalarından M.Ö. 8. yüzyılın ortalarına kadar ara vermeden gelişme göstermiştir. Bu tarihte bölgeye yapılan herhangi önemli bir göçün olup veya olmadığı bilinmediğinden Katakomb Kültürü'ne bağlı bir toplum olan Kimmerler'in, büyük bir olasılıkla Srubna kültürü etkisine geçtiğini göstermektedir. Böylece Kimmerler'in hem Katakomb hem de Srubna Kültürü'nün bir karışımı olduğu ortaya çıkmış ve İskitler'in Karadeniz'in kuzeyine göç ettiği dönemde Kimmerler'in bu bölgede uzun bir süreden beri var olan bir toplum olduğunu göstermektedir.

İskitler'in Karadeniz'in kuzeyinde yaşayan Kimmerler'in topraklarına kesin geliş tarihleri tam olarak bilinmemektedir. Ancak İskitlere ait arkeolojik izlerin M.Ö. 7. yüzyılın ikinci yarısında izlenebildiği ve İskitler'in Kimmer topraklarına M.Ö. 7. yüzyılın son çeyreğinde gelerek istila etmeye başladıkları ileri sürülmektedir.

İskitlerin kültür ve dilleri Kimmerler ile yakınlık göstermektedir. Bu yakınlık Kimmerlerin, İskitler tarafından asimilasyonunu kolaylaştırmış ve bir kısım Kimmer topluluğunun İskitlerin içine girmesine neden olmuştur. Bunun sonucunda M.Ö. 8. yüzyıl içinde Karadeniz'in kuzeyindeki steplerde çok sayıda yerleşme tahrip edilmiştir. Kimmer-İskit çekişmesi bölgedeki yerleşik hayatı olumsuz etkileyerek Kimmerler'in Önasya'ya göçlerini zorunlu kılmıştır²⁸⁰.

4.2.İskitler'in Diğer Kavimlerle İlişkileri

İskitler, tarih sahnesine çıktıktan sonra birçok kavimle ilişki içerisine girmiştir. İskitler ilk önce Kimmerler'le karşılaşmışlar, onlarla mücadele edip bir kısmını asimile edip bir kısmını da yurtlarından kovmuşlardır. Kimmerleri takip ederek Ön Asya'ya girmişler ve Urartu, Pers, Asur ve Sarmatlarla karşılaşmış ve onlarla mücadele etmişlerdir²⁸¹.

²⁷⁹ Durmuş, 1993: 22 vd.

²⁸⁰ Durmuş, 1993: 62

²⁸¹ Durmuş, 1993: 63

4.2.1. İskit-Kimmer İlişkileri

Kimmerlerin ortaya çıkışları, Asur kralı Sargon II (M.Ö. 722-705) zamanına rastlamaktadır²⁸². Bu tarih, ilk İskitler grubunun Kimmer yurduna yerleşmelerine tekabül etmektedir.

İskitler doğudan batıya doğru yönelmeleri Karadeniz'in kuzeyinde bulunan ve Hazar denizinden Tuna nehrine kadar uzanan geniş coğrafyada yaşayan Kimmerler'le karşılaşmalarına neden olmuştur. Herodotos'un vermiş olduğu bilgiler doğrultusunda İskitlerin bölgeye gelmeleri sonucu Kimmer kralları fikir ayrılığına düşmüştür. Bazı Kimmer kralları olası bir istilaya karşı kendilerini savunmayı düşünmüş, diğer bir kısmı ise, İskitlerle savaşmaktansa, yurtlarını terk etmeyi daha uygun görmüştür. Ancak bu fikir ayrılığı sonucu toplumlar ikiye ayrılarak birbiriyle savaşmış ve geriye kalanlar da yurtlarını terk etmiştir. Bu durum sonucunda İskitler'in Kimmer ülkesine doğudan girdiklerini ve batıya doğru ilerledikleri anlaşılmaktadır²⁸³.

Kimmerler, İskit saldırıları sonucunda yurtlarını terk etmek zorunda kalmışlardır. Kimmerler, M.Ö. 8. yüzyılın son on yılı içerisinde önce Karadeniz'in kuzeyinde bulunan bozkırlara gelmişler ve daha sonrada Kafkas geçitlerini aşarak²⁸⁴ Urartu topraklarına yayılma imkânı bulmuşlardır. Böylece Kimmerler Anadolu'yu istila etmeye başlamışlardır²⁸⁵. Ancak İskitler, Kimmerler'i, Yakın Doğu'ya kadar takip etmişlerdir²⁸⁶.

Kimmerler, Doğu Anadolu'ya gelerek Urartular'a saldırmışlardır ve M.Ö. 8. yüzyılın sonları ile M.Ö. 7. yüzyılın başlarında Asur sınırında önemli değişikliklerin oluşmasına neden olmuşlardır²⁸⁷. Urartular, Kimmer istilasının kuvvetli olması nedeniyle topraklarındaki istilacıları Anadolu'nun içlerine doğru yönlendirmiş ve böylece Urartu devleti muhtemel büyük bir saldırıdan kurtulmuştur²⁸⁸.

İskitler, Kimmerleri takip ederek Kafkaslar'ı doğudan dolaşarak, Hazar denizi kıyısını takiben Derbent-Demirkapı geçitlerini kullanmışlardır. İskitler, Azerbaycan

²⁸² Lewy, 1926: 347

²⁸³ Durmuş, 1993: 63

²⁸⁴ Lehmann-Haupt, 1921: 398

²⁸⁵ Tarhan, 1983: 110

²⁸⁶ Tarhan, 1970: 22

²⁸⁷ Prasek, 1968: 112

²⁸⁸ Tansuğ, 1949: 536

ile İran'a²⁸⁹ ve Urartu'nun kuzeydoğu eyaletleriyle Urmiye gölünün batı kıyılarına kadar yayılmışlar. Ancak gölün güneydoğusundaki Işkuzalar'ın Mannalar'ın ülkesine saldırılması sonucu batıya doğru yönelmişlerdir²⁹⁰. Kimmerler'in Anadolu'daki kavimlerle ilişkilerinin bulunması ve az da olsa Anadolu'nun bir bölümünü tanımış olmaları Kimmerler'i, Anadolu'nun içlerine iten sebepler arasında düşünülebilir²⁹¹.

4.2.2. İskit-Urartu İlişkileri

Kafkaslar'dan Ön Asya'ya açılan geçitlerin Urartu topraklarında olması nedeniyle, Urartular önce Kimmerler ve ardından da İskitlerle mücadelelerde bulunmuşlardır²⁹².

II. Rusa (M.Ö. 685-645) bu atlı göçebe kavimlerinin Urartu topraklarına yönelik ilerleyişi durdurmak amacıyla İskitler anlaşma yapmıştır²⁹³. Ancak bu anlaşmanın ömrü uzun olmamış ve Urartu topraklarına M.Ö. 7. yüzyılın sonlarından itibaren yağma amaçlı baskınlar düzenlemiştir²⁹⁴. Özellikle Urartu'nun Teişahaini, Rusahinili ve Çavuştepe kentleri İskitler tarafından tahrip edilmiştir²⁹⁵.

Urartu Devleti, M.Ö. 7. yüzyılın sonlarında ve 6. yüzyılın başlarında gerçekleşen İskit istilalarına artık karşı koyamamış ve İskit saldırıları sonucunda M.Ö. 585 yıllarında²⁹⁶ yıkılmışlardır²⁹⁷.

4.2.3. İskit-Asur İlişkileri

Urartu ile ilişki içerisinde olan İskitler aynı zamanda Asur devletinin kuzey sınırlarına kadar ulaşarak Asur Devleti ile de ilişki içerisine girmiştir. Asur kaynaklarında Asur ile İskit arasındaki bu ilişkiler hakkında bilgiler yer almaktadır²⁹⁸.

Asur kralı Asarhaddon zamanında, Kimmer ve İskit tarafından Asur'un kuzey ve kuzeydoğu sınırları istilalara uğramıştır. Ancak Asarhaddon İskit kralı Bartatua ile anlaşma yolunu seçerek kızını ona vermiştir²⁹⁹. Bu anlaşma sonucu İskit-Asur

²⁸⁹ Herodotos, IV: 12

²⁹⁰ Lehmann-Haupt, 1921: 406

²⁹¹ Durmuş, 1993: 65

²⁹² Durmuş, 1993: 65

²⁹³ Tarhan, 1984: 113

²⁹⁴ Schmökel, 1961: 639

²⁹⁵ Schmökel, 1961: 639; Belli, 1982: 175; Belli 1982: 182

²⁹⁶ Belli, 1982: 178

²⁹⁷ Durmuş, 1993: 66

²⁹⁸ Durmuş, 1993: 67

²⁹⁹ Streck, 1975: CCCLXXIV

dostluğu başlamış ve Asur kralı Asarhaddon Hubaşna'ya kadar giderek, Kimmer lideri Teuşpa'yı ve müttefiki olan Hilakku devletini mağlup etmiştir³⁰⁰. "Til Barsib" stelinde, Hilakkular ile Mannaların birleşerek Asur'a karşı isyan ettiklerini fakat Asur kralı tarafından bu isyanın bastırıldığı yazılmaktadır³⁰¹. Bu sırada İskitler de Kimmerler'i batıya doğru sıkıştırmıştır³⁰². İskit-Asur ilişkileri Asur devletinin yıkılması ile son bulmuştur.

Herodotos, Prototeus oğlu Madyas idaresinde büyük bir İskit ordusunun Kimmerler'i takip ederek Asya'ya girdiklerini ve Med topraklarına vardıklarını belirtmiştir³⁰³. Fakat Prototeus'un Asur kralı Asarhaddon ile anlaşılan İskit kralı Bartatua olduğu kabul edilmektedir³⁰⁴.

4.2.4. İskit-Pers İlişkileri

İskitler, Medlerin yerine geçen Akamenit sülalesi döneminde büyük oranda güç kaybetmişlerdir. Ancak siyasi olarak halen varlıklarını devam ettirmişlerdir. İskitler, Pers kralı Kirus zamanında Babil ve Asurlular'a karşı düşmanca tavır izlemişler ve Herkanlılarla birleşerek Asurlulara'a karşı asker göndermişlerdir. Sonuç olarak İskitler'in Pers kralı Kirus ile birleştikleri görülmektedir. Fakat Türkistan'da bulunan İskitler Kirus'a tabi değildi. Kirus, kuvvetli bir İskit devletinin var olmasını tehlikeli bulduğu için İskitleri kendine tabii kılmaya çalışmıştır³⁰⁵.

M.Ö. 547 yılında Lidya Kralı Kroisos'un Pers hakimiyeti altında olan Kapadokya'ya girmesi üzerine, Kirus Kapadokya'ya girerek Lidya başkenti Sardes kapılarına dayanarak Lidya'yı bu bölgede büyük bir yenilgiye uğratmıştır. Sonuçta Lidya devletinin yıkılmasıyla Persler Batı Anadolu'ya girerek buradaki şehirleri ele geçirmişlerdir. Pers kralı Kirus, M.Ö. 539 yılında Babil'i zapt ederek Babil devletini de devlet topraklarına katmıştır³⁰⁶. Pers kralı Kirus M.Ö. 529 yılında ölmüştür³⁰⁷.

Anadolu'nun Pers etkisi altına girmesini kolaylaştıran etkenler arasında M.Ö. 8. yüzyılın sonlarında Kimmeler'in Anadolu'ya akınları, onları takip eden İskitler'in

³⁰⁰ Landshberger, 1927: 79

³⁰¹ Kinal, 1962: 258

³⁰² Minns, 1913: 189

³⁰³ Herodotos, 1: 103

³⁰⁴ Lehmann-Haupt, 1921: 404

³⁰⁵ Togan, 1987: 31-32

³⁰⁶ Mansel, 1988: 253

³⁰⁷ Mansel, 1988: 254

de Anadolu'nun doğusundaki faaliyetleri ve Asur'un Anadolu içlerine doğru yaptıkları seferler gösterilebilir³⁰⁸.

I. Darius zamanında da Anadolu'da Pers hâkimiyeti devam etmiştir. I. Darius hem doğuya hem de batıya seferler düzenleyerek ilk seferini M.Ö. 518–517 yıllarında Orta Asya İskitlerine yapmış ve seferde İskitleri büyük bir yenilgiye uğratmıştır³⁰⁹. Darius, İskitler ile yaptığı savaşta kendi askerlerine İskit kıyafeti giydirerek, hile ile İskit reisleri mağlup etmiştir. Bunun sonucunda İskit kralları onları çöllere çekilmek zorunda kalmıştır. Ancak Sırak isminde bir çoban Darius'un ordusuna kasten yanlış yol göstermiş ve Darius'un ordusunu çöl ortasına sokup memleketini kurtarabilmiştir³¹⁰.

Pers kralı Darius, Ortaasya'daki İskitlere sefer düzenledikten sonra Karadeniz'deki İskitlere karşı da bir sefer yapmayı planlamıştır. Ancak M.Ö. 513 de Batı Anadolu'da Ege denizi kıyısında bazı kaynaşmalar olması sonucu I.Darius Anadolu'ya dönerek aynı yıl Trakya üzerinden Karadeniz İskitler'ine karşı harekete geçmiştir. Darius'un İskit topraklarının içlerine doğru yavaş yavaş ilerlemeye başlaması sonucu, İskitler komşu kabile olan Gelon, Budin ve Sarmat krallarına ittifak yapmaları için başvurmuştur. Adı geçen kabileler İskitlere yardım etmiştir, ancak kuzey kabileleri İskitler'e destek olmamışlardır³¹¹. Bu ittifaka karşı Darius Don nehrini geçmiş ve Volga'ya doğru ilerleyerek İskitler üzerine gitmiş ve İskitleri geri çekilmek zorunda bırakmıştır. İskitler doğuya doğru geri çekilirken³¹² Pers askerleri İskitleri kovalamaktan sıkılmışlardı. Bu durumdan sıkıldığı anlaşılan Darius, İskit kralı İdanthyrsos'a bir haber göndermiş ve eğer güçlü olduğunu hissediyorsa kaçmayarak savaşa girmesini, eğer kendisinde o gücü görmüyorsa, huzuruna çıkarak haraç olarak toprak ve su getirmesini istemiştir³¹³. Darius'un bu haberi üzerine İskit kralı da ondan korkmadığını, kendilerinin kentleri ve dikili ağaçları olmadığından dolayı savaşa girmek istemediğini; fakat atalarının mezarlarını bulurlarsa, o zaman savaşacaklarını Darius'a bildirmiştir³¹⁴. İskitler'le savaşma imkânı bulamayacağını anlayan Darius geri çekilmeye başlamıştır³¹⁵. Darius, İskitler'in oyalama taktiği karşısında zayıflayarak geri çekilmek mecburiyetinde

³⁰⁸ Durmuş, 1993: 69

³⁰⁹ Togan, 1987: 33

³¹⁰ Togan, 1987: 33

³¹¹ Herodotos, IV: 118-119

³¹² Rice, 1958: 47

³¹³ Herodotos, IV: 126

³¹⁴ Herodotos, IV: 127

³¹⁵ Rice, 1958: 48

kalmıştır. Bunun sonucunda Darius İskitler'e karşı herhangi bir başarı sağlayamadan geri dönmüştür³¹⁶.

4.2.5. Sarmat-İskit İlişkileri

Sarmatlar, İskitler gibi bozkır kavmidir ve İskitler'in doğusunda bulunan sahada yaşamaktadır³¹⁷. Sarmat ve İskit hayat tarzı birbirine yakın durumdaydı. Sarmat kızları ata binmek, ok atmak ve at üzerinde kargı savurmak gibi becerilere sahiptirler. Ayrıca üç düşman öldürmedikçe de evlenmemekteydiler³¹⁸. Amazonlar olarak bilinen toplumun aslında Sarmat kadın savaşçılar olduğu belirtilmektedir³¹⁹.

İskitler, batıda Keltler'in saldırılarına maruz kalırken, doğuda da Sarmatlar tarafından tehdit edilmekteydiler. Sarmatlar, M.Ö. 3. bin başlarında Don nehrinin doğu kıyılarına yaklaşmışlardı. Aynı yüzyılın sonlarına doğru da Don nehrinin batı kıyısına geçmişlerdir. Bu saldırılar sonucunda İskitler, zayıflayarak devletin sadece orta kısmını ellerinde tutabilmişlerdir³²⁰. Ancak İskitler yeniden güçlenip ve M.Ö. 110 yılında kral Scylurus zamanında Neopolis'i kendilerine başkent yapmışlarsa da Sarmatlar İskitler'i kısmen de olsa batıya doğru itmiş ve İskitler metal üzençileri olan modern Sarmatlara karşı mağlup olmuşlardır. M.S. II. yüzyıla kadar varlıklarını korumayı başarabilen İskitler, bu asırda Güney Avrupa'ya doğru ilerleyen Gotlar tarafından ortadan kaldırılmıştır³²¹.

4.3. İskit ve Kimmerler'in Anadolu'daki Etkileri

Anadolu'da İskitler'e ait herhangi bir yerleşme saptanamamıştır. Bunu sonucunda İskitler'in Anadolu'da hangi bölgelerde nerelere kadar ilerlemiş oldukları da tam olarak bilinmemektedir. Ancak Kimmer ve İskitlerin Demir Çağı'nda Anadolu'ya hemen hemen aynı güzergâhları kullanarak girmiş olmaları, göçebe atlı olmaları ve bununla doğru orantılı olarak da benzer uygarlık ve kültürel öğeleri taşımaları sonucuyla Anadolu'da Avrasya atlı savaşçılarının ait ele geçen arkeolojik kalıntıların kimliklendirilmesi oldukça zorlaşmaktadır. Kimmerler'in Batı Anadolu ve Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi kıyılarına kadar ilerledikleri ve hatta batıda Karadeniz Ereğlisi/*Heraklia Pontika*'dan doğuda Trabzon/*Trapezus*'a kadar olan kıyı

³¹⁶ Durmuş, 1993: 72

³¹⁷ Herodotos, IV: 117

³¹⁸ Hippokrates: XVII

³¹⁹ Herodotos, IV: 110

³²⁰ Vernadsky, 1943: 73

³²¹ Rice, 1958: 50

kesiminde egemenlik kurmalarına rağmen İskitler'in Anadolu'da büyük ölçüde Urartu Krallığı ile uğraştıkları ve bu nedenle daha çok Doğu Anadolu'da görüldükleri anlaşılmaktadır. Bu bilgileri, yazılı belgeler ve arkeolojik kalıntılar ışığında öğrenebilmekteyiz.

Bu anlamda Sardes ve Yassihöyük/*Gordion*'da ele geçen arkeolojik kalıntılar Kimmerler'le özdeşlenebilmektedir. Kimmerler, Frig kentini ele geçirdikten sonra kenti yağmaladıktan sonra yakıp yıkmışlardır ve Kimmerlerin Gordion'da bırakmış oldukları başlıca iz, geniş çaplı bir yangın ve tahrip tabakasıdır. Arkeolojik kazılarda Kimmerler'in Gordion'a yerleştiklerine dair herhangi bir iz rastlanmamıştır. Ancak Gordion'da bulunan Kimmerler'le ilgili çeşitli küçük buluntular içinde İskit tipi okuçları ile ortaya çıkarılan 2 at gömüsü dikkati çekmektedir. Bununla birlikte Eskişehir il sınırları içerisinde yer alan Demircihöyük-Sarıket Mezarlığı'nda ortaya çıkarılmış olan bir tümülüsteki at gömüsü ile İskit tipi bir okucu bu yöredeki Kimmer varlığına ait diğer önemli arkeolojik bulguları oluşturması bakımından da önemlidir.

Bugünkü Erzincan ili, Üzümlü ilçesi yakınlarında yer alan ve önemli bir Urartu merkezi olan Altıntepe'de tunçtan yapılmış kuşbaşı biçiminde at gemi parçaları ele geçirilmiştir. Ele geçirilen at gemi parçalarının step hayvan stilinde yapılmış olması bu arkeolojik materyalin İskitler'e ait olabileceğini düşündürmektedir. Ayrıca Keban Barajı göl alanında kalmış olan Norşun Tepe'de de ortaya çıkarılmış olan at gömülerinin ise İskitler'e ait olma olasılığı yüksektir. Bu at gömülerinde ele geçen buluntular arasında demirden kovanlı 2 mızrak ucu, sap delikli 1 balta, 1 hançer, tunçtan 2 at gemi parçası, 1 at koşum takımı bağlantısı, hayvan başı biçimli 2 at koşumu takımı parçası, 1 bilezik ve 1 kesici dikkat çekmektedir.

Diğer önemli Urartu yerleşmesi olan ve Van ili Gürpınar ilçesi yakınlarında yer alan Çavuştepe/*Sardurihinili*'de İskit tipi tunç ok uçları ve step sanatının hayvan stiliyle işlenmiş kemikten koçbaşı şeklinde 2 at koşum parçası ele geçirilmiştir. Bulunan materyaller buradaki İskit tahribatının arkeolojik kanıtlarını oluşturması bakımından önemlidir. Bu yerleşim yerlerinden başka Urartu'nun ikinci başkenti olarak bilinen ve Van şehir merkezi yakınındaki Toprakkale/*Rusahinili Qilbani-kai*, Van'ın 11 km kuzeydoğusundaki Yukarı Anzaf Kalesi ile Van Gölü'nün doğu kıyısında yer alan Ayanis/*Rusahinili Eiduru-kai*'de de İskit tipinde ok uçlarına rastlanılmıştır. Bu merkezler de İskitler tarafından tahrip edildiği anlaşılmaktadır.

Bugünkü Muş ili Varto ilçesi yakınlarında yer alan Urartu merkezlerinden Kayalidere'de ve Malatya-Değirmen Tepe'de ele geçirilen İskit tipi tunç okucları İskitler'in buralardaki varlığına kanıt olarak gösterilebilir.

Ayrıca Güneydoğu Anadolu'da yer alan Sultantepe, Zincirli/*Samal* ve Erablus/*Kargamış*'ta ele geçmiş olan İskit tipi okucları, buralarda da İskitlerin etkili olduğuna kanıt olarak gösterilebilir.

Orta Anadolu ile Orta Karadeniz bölgelerinde ele geçmiş olan Avrasya atlı savaşçı göçebelerine ait arkeolojik kalıntıların kimlikleri günümüz arkeolojik bilgileri ışığında halen tartışma konusudur.

Amasya ili, Gümüşhacıköy ilçesi, İmirler köyü, Yedi Pelitler Mevkii'nde yasadışı kazılar yapılmıştır. Bu kazılar sonucunda kurgan tipindeki mezar buluntuları, demir bir kılıç, demir ve tunçtan bir kazma-balta ile bunun tunç kabzesi, tunç bir at gemi parçası ile 7 adet tunç İskit tipi ok ucu ortaya çıkarılmıştır. Amasya Müzesi tarafından yasadışı kazılardan sonra bu buluntular müsadere edilmiştir. İmirler kurganında ele geçmiş olan kazma ve Orta Asya'nın yanı sıra Anadolu'da da rastlanmaktadır. Bu kazma-baltaların benzerlerinden birisi İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nde bulunmaktadır ve nereden gelmiş olduğu bilinmemektedir.

Tokat ili, Zile ilçesi yakınlarında yer alan Maşat Höyük'ün Demir Çağı I. Yapı Katı'nda ortaya çıkarılan bir at gömüsü ile İskit tipi okucları Avrasya atlı savaşçıların Orta Karadeniz Bölgesi'ndeki güçlü varlıklarını bir kez daha gözler önüne sermektedir. Yine Maşat Höyük'te Demir Çağı'nın II. Yapı Katı'nda ele geçmiş olan bir çömlek parçası üzerinde yer alan stilize bir atlı savaşçı figürü, arkaya doğru uzanan ince ve büyük olasılıkla örülmüş saçı ve elinde tuttuğu çubuk şeklindeki silahı ile yerli Anadolu insanından çok bir step savaşçısına benzemektedir. Çorum ili sınırları içindeki Pazarlı'da bulunmuş olan İskit tipi bir okucu Orta Karadeniz Bölgesi'nden Orta Anadolu'ya geçiş bölgesinde ele geçmiş bir buluntu olarak, bu yöredeki Avrasyalı atlı savaşçıların varlıklarını ve Pazarlı gibi kale tipi yerleşmelerin kuruluş nedenini ortaya koymaktadır.

Orta Karadeniz Bölgesi'nden bahseden yazılı kaynaklarda Avrasya atlı savaşçılarına rastlanılmakta ve arkeolojik kalıntıları gün geçtikçe artmaktadır. Örnek olarak, Amasya/*Amasea*'lı Strabon, Zile/*Zela* ve çevresini istila eden İskitler'in bir gece baskını sonucunda Pers (Akhamenid) komutanlarınca mağlup edildiklerini bildirmektedir. Bunun sonucunda Persler bu zaferin anısına *Zela*'da tanrıça Anaitis

için bir tapınak yaptırmıştır. *Zela* halkı da bu zafer gününü her yıl Sakai adını verdikleri bir kutsal bir festival ile kutlamaya başlamışlardır.

Anadolu'nun her yerinde bu atlı göçebelerin izine rastlamak mümkündür. Orta Anadolu bölgesinde; Yozgat/Sorgun ilçesi yakınlarında yer alan Kerkenes Dağ ile Alishar'da, Çorum/Boğazkale ilçesi Hitit başkenti Boğazköy/*Hattušaš* Büyükkale ile Alaca ilçesi sınırları içindeki Alaca Höyük, Kırşehir/Kaman ilçesi sınırları içindeki Kaman-Kalehöyük, Ankara/Haymana ilçesi yakınlarındaki Gâvur Kalesi ile Kayseri yakınlarındaki Sultanhan'da İskit tipi ok uçları ele geçirilmiştir. Güney Anadolu'da; Tarsus Gözlükule'de bulunmuş olan İskit tipi ok uçları ise buradaki varlıklarına işaret etmektedir. Ayrıca Sivas Müzesi'nde olan bir grup İskit tipi okucu, Avrasyalı atlı savaşçıların Orta Anadolu ile Doğu Anadolu bölgeleri arasında geçiş bölgesi olan Sivas ili sınırları içindeki arkeolojik kalıntıları olması bakımından dikkat çekmektedir.

M.T. Tarhan Kimmerler'in 200 yıla yakın bir süre içinde Anadolu'da kaldıklarını ve bu zaman zarfında da Orta Anadolu'da yani Kappadokya Bölgesi'nde bir Bozkır Devleti kurmuş olduklarını belirtmektedir. Çünkü Kimmerler'in siyasi bir organizasyon olmadan varlıklarını sürdürmelerinin oldukça zor olduğunu ön görmektedir. Ayrıca M.T. Tarhan, Sinop/*Sinope* yerleşmesini Kappadokya'da bir Bozkır Devleti kurmuş olduğunu ileri sürdüğü Kimmer egemenliğinin bir uzantısı olarak kabul etmektedir.

V. Sevin'de arkeolojik buluntuların yanı sıra filolojik verileri de değerlendirilerek Orta Anadolu Bölgesi'ndeki Avrasyalı göçebe savaşçıların Kimmerler olabileceğini belirtmektedir. V. Sevin, buna ek olarak Assur kralı Asarhaddon'un, bölgenin güneybatı uç kesimindeki Khubuşna'ya (Ereğli yöresi) doğru bir sefer yapmış olduğunu ve Kimmer Beyi Teuşpa'yı yenilgiye uğratmış bulunduğu bilgisini vermektedir. Böylece Orta Anadolu Bölgesi'nde Kimmerler'in bir kaos ortamı oluşturduklarını belirtmektedir³²².

Kimmer ve İskitlere ait herhangi bir merkezin tam olarak tespit edilemediği Çıldır Bölgesinde, Kurtkale, Akçakale ve Harabe Mevkii yapılarının ve Cinnik nekropolunun, Kimmer ve İskitlere ait yapı ve mezar alanları olabileceği düşünülmektedir. Akçakale yapıları ile Kurtkale Kurganları İskit Kurgan yapılarına benzerlikleri göze çarpmaktadır³²³.

³²² Dönmez, 2002: 33 vd.

³²³ Bu kurgan yapılarının benzerliği için Tuva Arzan Kurganlarına bakılabilir.

V. BÖLÜM

5. TESPİT EDİLEN MERKEZLER

5.1. Kız Kalesi (Kalkankale)

Kars İli Akyaka İlçesi'nin 10 km. güneydoğusundaki Kalkankale Köyü'nde yer almaktadır. Kale 30-40 m. yüksekliğinde bir tepe üzerine kurulmuştur. Kale, Türkiye-Ermenistan sınırına çok yakın bölgeye hakim bir konumdadır. Kalenin yaklaşık olarak 10 m.lik bir kısmı ayakta kalmayı başarabilmiştir. Kale duvarları, kaba taşlardan harç kullanılarak yapılmıştır. Kale, yapısal olarak bir Orta Çağ Kalesi özelliği taşımaktadır. Kalenin tahkimatını güçlendirmek amacıyla ana yapının etrafına, ana kaya oyularak oturtulan ikinci bir surun yapıldığı anlaşılmaktadır. Kalede bulunan keramik verisi Orta Çağ'a aittir³²⁴.

5.2. Ziyarettepe (Sulakbahçe)

Ziyarettepe, Kars İli Akyaka İlçesi'nin 10 km. kuzeybatısında yer alan Sulakbahçe Köyü'nde yer almaktadır. Ziyarettepe, köyünün batısında yükselen tepe üzerindedir. Kale ana kayanın yapısına uydurularak kiklopik teknikte büyük taşlardan yapılmıştır. Demir Çağı özelliği taşıyan kalenin batısında bir nekropol alanı bulunmaktadır. Kalede elde edilen keramikler İlk Tunç ve Demir Çağ'ına aittir³²⁵.

5.3. Angut Kaleleri (Sulakbahçe)

Angut Kaleleri, Kars İli Akyaka İlçesi'nin 10 km. kuzeybatısındaki Sulakbahçe Köyü sınırları içerisinde bulunmaktadır. Kale iki bölümden oluşmaktadır. Kale duvarları, kiklopik tekniğinde birbirilerinin tahkimatını güçlendirmek amacıyla iki ayrı tepe üzerine inşa edilmiştir. Karahan Çayı'nın kuzeyinde yer alan kale konumuyla tarım alanlarını kontrol altında tutmaktadır.

³²⁴ Bingöl- Ceylan-Topaloğlu-Günaşdı, 2010:

³²⁵ Bingöl- Ceylan-Topaloğlu-Günaşdı, 2010:

Kalelerde tespit edilen keramik verisi dönem yönünden çeşitlilik göstermektedir. Keramik verisi Tunç Çağı, Demir Çağı ve Orta Çağ'a aittir³²⁶.

5.4. Duraklı Yarbaşı Kalesi

Kars İli Akyaka İlçesi'nin 10 km. batısındaki Duraklı Köyü'nde yer almaktadır. Kale 4.5 m. kalınlığında ve ortalama 1 m.lik taşlardan oluşmaktadır. Kale kriklopik teknikte inşa edilmiştir. Kaleye kuzey bölümünden girilmektedir. Kale kapısının boyutu 4 m.dir. Kalede çok az sayıda keramik verisi elde edilmiştir. Bu keramik verileri Demir Çağı ve Orta Çağ'a aittir³²⁷.

5.5. Yarüstü Kaya Mezarı

Kars İli Akyaka İlçesi'nin 10 km. batısındaki Duraklı Köyü'nün kuzeybatısında bir mezarlık alanıdır. Mezarlık alanında yer yer yapılan kaçak kazı izlerine rastlanılmıştır. Yapılmış olan kaçak kazılar sonucu mezarların yüzey kısımlarında büyük pithos parçaları, birkaç tane inci tanesi ve kulp parçalarının çıktığı görülmektedir. Mezarın keramik verisi Demir Çağı ve Orta Çağ'a aittir³²⁸.

5.6. Yarüstü Yerleşmesi

Kars İli Akyaka İlçesi'nin 10 km. batısında yer alan Duraklı Köyü'nde yer almaktadır. Yarüstü yerleşmesi, Duraklı Köyündeki diğer merkezlerin yerleşim alanını oluşturmaktadır. Yerleşmenin tam ortasından yar ile oluşturulmuş demiryolu yerleşmeyi iki parçaya ayırmıştır. Bu durum yerleşmeyi büyük ölçüde tahrip etmiştir. Yerleşmede çok sayıda Tunç Çağı, Demir Çağı, Erken Demir ve Orta Çağ keramiği bulunmaktadır³²⁹.

5.7. Duraklı Kurganı

Duraklı Kurganı, Kars İli Akyaka İlçesi'nin 10 km. batısında yer alan Duraklı Köyü'nün 200 m. güneydoğusunda yer almaktadır. Kurgan köyün hemen dışında bulunmaktadır. Kurgan 140-120 cm.lik taşlarla oval olarak çevrilmiştir. Kurganın

³²⁶ Bingöl- Ceylan-Topaloğlu-Günaşdı, 2010:

³²⁷ Bingöl- Ceylan-Topaloğlu-Günaşdı, 2010:

³²⁸ Bingöl- Ceylan-Topaloğlu-Günaşdı, 2010:

³²⁹ Bingöl- Ceylan-Topaloğlu-Günaşdı, 2010:

ortasında iş makineleriyle yakın bir tarihte yapıldığı anlaşılan kazı çalışması görülmektedir. Bu durum kurganın büyük bir tahribata uğramasına yol açmıştır³³⁰.

5.8. Atayurt Kalesi

Atayurt Kalesi, Kars İli Atayurt Köyünün hemen kuzeybatısında yer almaktadır. Birden fazla giriş kapısı bulunan kalenin giriş kapılarından bir tanesi, kalenin kuzeybatı kesiminde yer almakta ve kalenin sur duvarlarından biraz daha kalın tutulmuştur. Kapı yaklaşık olarak, 4.20 m (2.30 m) eninde, 4 metre genişliğindedir.

Çanak - çömlek açısından oldukça zengin olan kalenin Kkzeyindeki surlar daha dik yapılmış olup, yaklaşık olarak 3.5 – 4 m yüksekliğindedir. Oval bir mimari yapı arz eden kalenin ana giriş kapısı doğu kısımda yer almaktadır. Kale kapısı bugünkü Ermenistan'a ve Ani köyüne bakmaktadır. Bu yönüyle kalenin stratejik açıdan çok önemli bir kale olduğunu söyleyebiliriz..

Kalenin eteklerinde mimari yapı kalıntıları gözlenmektedir. Büyük bir olasılıkla kalenin etrafı aynı zamanda yerleşim alanı olarak kullanılmaktaydı. Kale kapısı devasa bir duvar ile yapılmıştır. Bu, kalenin korunmasını son derece kolaylaştırmıştır.

Kale duvarları kiklopik teknikte yapılmıştır. Duvarların bazı kısımlarında kurtiyon ve bastiyonların oluşturulduğu görülmektedir. Ayrıca kale sur duvarların inşasında testere dişi (Kurt Dişi) denilen teknikte kullanılmıştır. Bu özelliği ile kale daha fazla önem kazanmaktadır. Kalede ki mimari yapılar orta alanda azalmaktadır ve mimari yapıların daha çok sur duvarlarının kenarlarına doğru genişlediği görülmektedir. Kaledeki yapıların büyük bir kısmı oval olarak inşa edilmiştir.

Kaçak kazılar sonucu ortaya çıkan mezar ya da tünel olduğunu düşündüğümüz 4 m'lik bir alan bulunmaktadır. Keramik verisi Tunç Çağı'na aittir. Kaçak kazıdan nedeniyle içeride tabakalanmalar açık bir şekilde izlenmektedir. Kaçak kazı sonucu oluşan çukurda 2.5 m. den sonra kerpiç duvar kalıntıları görülmektedir. Doğusu ve güneyinde yerleşim ve nekropol alanlarının yoğunluk kazandığı kalenin etrafında eski ve yeni yerleşimler bulunmaktadır. Ayrıca kalenin yerleşim alanlarının Atayurt Köyüne olan kısmında da var olduğu görülmektedir³³¹.

³³⁰ Bingöl- Ceylan-Topaloğlu-Günaşdı, 2010:

³³¹ Bingöl- Ceylan-Topaloğlu-Günaşdı, 2010:

SONUÇ

Bu çalışmamızda Kars İli Akyaka İlçesini inceledik. Araştırma sahamız olan Akyaka ilçesi, Kars İli'nin en kuzey ucundadır. Akyaka İlçesi'nin doğusunda Ermenistan, batısında ve güneyinde Merkez İlçe, kuzeyinde Arpaçay yer almaktadır. Akyaka İlçesi'nin Ermenistan ile 52 km. sınırı olup, Türkiye Cumhuriyetinin Ermenistan Cumhuriyeti ile bağlantısının olduğu Doğu Kapı sınır kapısı ile mesafesi 13 km.dir.

Akyaka İlçesi'nin deniz seviyesinden yüksekliği 1477 m.dir. Bu yönüyle ülkemizin orta kısımlarında bulunan İç Anadolu, Güney Karadeniz ve İç Ege Bölgelerinin coğrafi yapısına sahiptir. Bundan dolayı Akyaka İlçesi, geniş düzlükler ve bozkırlara sahiptir.

Kaynağını Sarıkamış ilçesinden alan Kars Çayı ve kaynağını Akyaka İlçesi sınırları içerisinde bulunan Terelik mevkiinden alan Karahan Çayı Akyaka İlçesi'nden geçerek Akyaka'nın doğusunda bulunan Ermenistan sınırında bulunan Arpaçay Barajına dökülmektedirler. Her iki çay ilçede sulama amaçlı olarak kullanılmaktadırlar.

Akyaka İlçesi'nde Karasal iklim hâkim konumdadır. En soğuk ayın sıcaklık ortalaması -25 derece, en sıcak ayın ortalaması ise 30 derecedir. Bölge Karasal iklimin etkisi altında olsa da Arpaçay Barajı ile ilçenin bir bölümünde Karadeniz ikliminin özellikleri görülmektedir. Bu özellikten dolayı geniş ovalara sahip olan ilçede tarım yapma imkânı bulunmaktadır.

Arpaçay İlçesine sınırı olan kuzey kısımları engebeli yeryüzü şekillerine sahipken diğer kısımlar daha düz bir yapıya sahiptir. Engelibeli arazi ilçe topraklarının %30'luk bir kısmını kaplarken, %70'lik kısmı düz bir yapıya sahiptir. Bu düzlükler, ilçe halkının temel geçim kaynaklarından biri olan tarım faaliyetlerinin yapılmasını kolaylaştırdığı gibi tarım faaliyetlerini yaygınlaştırmıştır. Ekonomik yönden bir diğer temel geçim kaynağı olan hayvancılık, ilçe sınırları içerisinde önemli bir yere sahiptir. İlçe nüfusunun yaklaşık %90'lık bir kısmı geçimlerini tarım ve hayvancılık sektöründen kazanmaktadır.

İlçede sanayi kuruluşu bulunmamaktadır. Küçük çapta atölyeler ve imalathaneler bulunmaktadır. Bu kuruluşlarda ise aile örgütlenmeleri şeklinde üretim yapılmaktadır.

Araştırma sahasında yapmış olduğumuz yüzey araştırmalarında yedi yeni merkez tespit ettik. Dört kale, bir yerleşme, bir kaya mezarı ve bir kurgan olmak üzere tespit ettiğimiz merkezler, Kız Kalesi, Ziyarettepe Kalesi, Angut Kaleleri, Duraklı Yarbaşı Kalesi, Yarüstü Kaya Mezarı, Yarüstü Yerleşmesi ve Duraklı Kurganı'dır. Tespit ettiğimiz merkezlerin birçoğunda yöre halkı tarafından kaçak kazıların yapıldığı görüldü. Yapılan kaçak kazılar sırasında birçok çanak-çömlek kırılarak etrafa atılmış vaziyetteydi. Bulunan merkezlerin keramik verileri genellikle Tunç Çağı, Demir Çağı ve Orta Çağ'a aittir. Erken Demir Çağı'na ait keramikler de bulunmuştur.

Urartu Devleti'nin hem siyasi hem de ekonomik tarihi hakkında yapılan çalışmalar ve halen devam eden kazı ve yüzey araştırmalarının sayılarının artması ve İstanbul, Ege, Marmara, Ankara, Gazi, Atatürk, Yüzüncü Yıl ve Fırat üniversitelerindeki Urartu uzmanlarının çalışmalarıyla Urartu devleti hakkında daha fazla bilgi sahibi olunabilecektir.

Sonuç olarak şunu diyebiliriz ki, yapmış olduğumuz bu çalışma bölgenin tarihi ve arkeolojik açıdan sadece az bilinen bir bölgesine ışık tutmuş bulunmaktadır. Çalışmamız, araştırma sahasında yapılacak yeni çalışmalara kaynak oluşturacağını düşünmekteyiz.

KAYNAKLAR

Adontz 1946

Adontz, N., Histoire d'Arménie: Les origines, du Xe Siede au VIe (av. J.C), 1946, Paris.

Aktüre 1997

Aktüre S., Anadolu'da Bronz Çağı Kentleri, 1997, İstanbul.

Akurgal 1950

Akurgal E., "Bayraklı Kazısı Ön Rapor", *DTCFD 8(1-2)*, 1950, Ankara, 1-51

Akurgal 1955

Akurgal E., Phrygische Kunst, 1955, Ankara.

Akurgal 1959

Akurgal E., "Urartäische Kunst-Urartu Medeniyeti", *Anatolia IV*, 1959, 77-114.

Akurgal 1976

Akurgal E., Die Kunst der Hethiter, 1946, München

Akurgal 1983

Akurgal E., Alt-Smyrna I, 1983, Roma.

Akurgal 1989

Akurgal E., Anadolu Uygarlığı, 1989, Ankara.

Akurgal 1999

Akurgal E., Anadolu Kültür Tarihi, 1999, Ankara.

Albrecht 1984

Albrecht, G., "Vorbericht über die Untersuchungen an der Faustkeilstation Şehremuz in der südöstlichen Türkei", *Eiszeitalter und Gegenwart 34*, Hannover, 1984, 43-86.

Albrecht et al. 1990

Albrecht, G., H. Müller-Beck, "The Paleolithic of Şehremuz near Samsat on the Euphrates River; Summary of the Excavation Findings and a Morphology of the Hadaxes" *Prehistoire du Levant II. Processus des*

Changements Culturels, Hommage aFrancis Hours, Eds. O. Aurenche, Editions du CNRS, 1990, Paris, 76–86.

Algaze 1989

Algaze G., “A New Frontier: First Result of The Tignis-Euphrates Archaeological Reconnaissance Project 1988”, *JNES* 48, 1989, Chicago, 241-281.

Algaze 1991

Algaze G., “The Tigris-Euphrates Archaeological Reconnaissance Project: A Preliminary Report of the 1989-1990 Seasons”, *Anatolica* 17, 1991, 175-240.

Alkım1967

Alkım H., “Explorations and Excavations in Turkey, 1964”, *Anatolica* 1, 1967, 1-43.

Alkım 1968

Alkım H., “Explorations and Excavations in Turkey, 1965 and 1966”, *Anatolica* 2, 1968, 1-76.

Alkım 1970

Alkım H., “Explorations and Excavations in Turkey, 1967 and 1968”, *Anatolica* 3, 1970, 1-91.

Alkım 1973

Alkım H., “Explorations and Excavations in Turkey, 1969”, *Anatolica* 4, 1973, 1-82.

Alkım 1978

Alkım H., “Explorations and Excavations in Turkey, 1970, 1971 and 1972”, *Anatolica* 5, 1978, 7-140.

Alkım 1960

Alkım U.B., “Haberler-Kazılar, İslahiye Bölgesindeki Araştırmalar”, *Bellekten* XXIV, 1960, 714-716.

Alkım 1962

Alkım U.B., “1960 Yılı Yesemek Çalışmaları ve Tilmen Höyük Kazısı”, *TAD:11/1* (1961), 1962, 5-6.

Alkım 1963

Alkım U.B., “Summary of Archaeological Research: Tilmen Höyük Kazısı”, *Bellekten* XIII, 1963, 27-28.

Alkım 1964

Alkım U.B., “İslahiye Bölgesinde Türk Tarih Kurumu Adına 1955-1962 Yılları Arasında Yapılan Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar”, *Atatürk Konferansları I*, 1964, 169-178.

Alkım 1965_a

Alkım U.B., “The Road from Sam'al to Asitawandawa: Contributions to the Historical Geography of the Amanos Region”, *AnAr II/1-2-*, 1965, 1-45

Alkım 1965_b

Alkım U.B., “İslahiye Bölgesi Araştırmaları ve Tilmen Höyük Kazısı 1963”, *TAD 13/1 (1964)*, 5-17.

Alkım 1968

Alkım U.B., “Explorations and Excavations in Turkey, 1965 and 1966”, *Anatolica 2*, 1968, 1-76.

Alkım 1970

Alkım U.B., “Explorations and Excavations in Turkey, 1967 and 1968”, *Anatolica 4*, 1970, 1-82.

Alkım 1972

Alkım U.B., “İslahiye ve Samsun Bölgesinde 1971 Çalışmaları”, *Belleten 36*, 1972, 422-426.

Alkım 1974_a

Alkım U.B., “Tilmen Höyük ve Samsun Bölgesi Çalışmaları(1971)”, *TAD 20/2 (1973)*, 1974, 5-16.

Alkım 1975

Alkım U.B., “İkiztepe Kazısının 1974 Dönemi Çalışmaları”, *Belleten 39*, 1975, 565-567.

Alkım 1976

Alkım U.B., “1975 Samsun Bölgesi Araştırmaları ve İkinci Dönem İkiztepe Kazısı”, *Belleten 40*, 1976, 717-719.

Alkım 1980

Alkım U.B., “İkiztepe, 1980”, *AS 31*, 1980, 189-191.

Alkım 1981

Alkım U.B., “Altıncı Dönem İkiztepe Kazısı (1979)”, *KST II*, 1981, 151-154.

Alkım 1983

Alkım U.B., “Einigie Charakteristische Metallfunde von İıkiztepe”, *Beiträge zur Altertumskunde Kleinasiens, Festschrift für Kurt Bittel*, Eds. R. M.Boehmer, Hauptmann H., Verlag Philipp von Zabern, 1983, 29-42.

Alkım et al 1983

Alkım U.B. -H.Alkım-Ö.Bilgi, “İıkiztepe I.Birinci ve İkinci Dönem Kazıları (1974–1975)”, 1983, Ankara.

Altınlı 1966

Altınlı E.İ., “Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun Jeolojisi”, *MTA Dergisi 66*, 1966, Ankara, 48-49.

Amiran 1952

Amiran R., “Connections Between Anatolia and Paletsine in the EBA”, *Israel Exploration Journal*,2, 1952, 89-103.

Anati 1968

Anati E. “Anatolia's Earliest Art”, *Archaeology XXI*, 1968, 22–35.

Arbas et al. 1991

Arbas A.–L.Gök– M.Ateş– M.İmir– F.Kılınç– M.Canpolat– A.Aydın, Horasan (Erzurum İli) Dolayının Jeolojisi, *MTA Genel Müdürlüğü, Rapor No: 9431*, 1991, Ankara, 104.

Arık 1933

Arık R.O., “Anadolu Arkeologya Tarihinde Alişar Harfiyatı”, *TTAED 1*, 1933, 22-63.

Arık 1953

Arık R.O. “Turuva Kılavuzu, I.Tarih, II. Kazıların Tarihi, III. Kazıların Neticeleri, IV. Tutuvayı Nasıl Gezmeli?” 1953, İstanbul.

Aroutionunian 1953

Aroutionunian N.V., Chorchorskawa Letopis' Argisti I, *Epigrafika Vostoka*, 1953

Aroutionunian 1974

Aroutionunian N.V., “Problemes Concernant La Derniere Periode de L'Histoire D'Urartu”, *Ac Ant Hung XXII*, 1974, 415 vd.

Arsebük 1969

Arsebük G., Contributions to the Physical Antropology of the Prerand Protohistoric Inhabitants of Anatolia, Chicago University (Basılmamış Doktora Tezi), 1969.

Arsebük 1974_a

Arsebük G., Altonova'da Koyu Yüzlü Açkılı ve Karaz Türü Çanak-Çömlek Arasındaki İlişkiler Sorunu, (Basılmamış Doktora Tezi), 1974, İstanbul

Arsebük 1974_b

Arsebük G., "Tülintepe Kalkolitiğinden Mikrolit Özellikler Gösteren Bir Buluntu Topluluğu Keban Projesi 1971 Çalışmaları", 1974, 143-147

Arsebük 1979

Arsebük G., "Altınova'da(Elazığ) Koyu Yüzlü Açkılı ve Karaz Türü Çanak-Çömlek Arasındaki İlişkiler", *TTKong* 8, 1979, 81-92

Arsebük 1980

Arsebük G., "Altınova'da(Elazığ) Başlangıcından İlk Tunç Çağın Sonuna Kadar Kültür Sıradüzeni", *İ.Ü. Ed. Fak. (Doçentlik Tezi)*, 1980, İstanbul

Arsebük 1986_a

Arsebük G., "Altınova'da(Elazığ) Başlangıcından İlk Tunç Çağın Sonuna Kadar Kültür Silsilesi ve Sosyal Tabakalanma Sorunu", *TTKong* 9, 67-72

Arsebük 1995

Arsebük G., İnsan ve Evrim, 1995, İstanbul.

Arsebük 1996_a

Arsebük G., "Biokültürel Açıdan İnsan ('Sığınağı' ve 'Barınağı')", *Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme*, 1996, 15-18.

Arsebük 1996_b

Arsebük G., "Trakya'da Eski Bir Yerleşim Yeri: Yarımurgaz Mağarası Alt Paleolitik Çağ Bulguları", *Anadolu Araştırmaları* 14, 1996, 33-50.

Arsebük et al 1990

Arsebük G. - F.C. Howell-M.Özbaşaran, "Yarımurgaz Mağarası 1988", *KST XI/I*, 1990, 9-38.

Arsebük et al 1991

G.Arsebük- F.C. Howell- M.Özbaşaran, "Yarımurgaz 1989", *KST XIII/I*, 1991, 17-41.

Arsebük et al 1992

Arsebük G. -F.C. Howell- M.Özbaşaran, “Yarımburgaz 1990”, *KST XIII/I*, 1992, 1–21.

Arsebük-Korfmann 1976

Arsebük G. -M. Korfmann, “Tülintepe Kazılarında Sapan Taneleri Toplu Buluntusu 1972”, *Keban Projesi 1972 Çalışması*, 1976, 134–144.

Astour 1972

Astour M.C., “Hattusilis Halab and Hanigalbat”, *JNES XXX-2*, 1972, 102-109.

Atalay 1989

Atalay, İ., Türkiye Coğrafyası, 1989.

Ataman 1987

Ataman K., “A Group of Projectile Points from Can Hasan III”, *AST IV*, 1987, 339-346.

Ataman 1988

Ataman K., “A Preliminary Analysis of the Upsilon Blade Tools from Hayaz Höyük”, *Anatolica 15*, 1988, İstanbul, 81-85.

Ataman 1990

Ataman K., “A Functional Study of the Upsilon Blade Tools from Hayaz Höyük”, *Anatolica 16*, 1990, Leiden, 197-207.

Atasayan 1939

M. Atasayan, “1938 Yılında Gaziantep Köylerinden Dülük ve Civarında Bulunan Çakmaktaşı Aletler Üzerine Bir Not”, *TAM-19-22*, 1939, Ankara, 314–315.

Aydın 1991

Aydın N., “Güzelhisar Urartu Kitabesi”, *Belleten 213*, 1991, 323-330.

Bakır 1983

Bakır G., “Urla/Klazomenai Kazısı 1981 Yılı Çalışmaları Raporu”, *KST IV*, 1983, 63-68.

Balkan 1960

Balkan K., “Patnos Yakınındaki Anzavurtepe'de Bulunan Urartu Tapınağı ve Kitabeleri”, *Anatolia V*, 1960, 133-158.

Balkan 1964

Balkan K., "Patnos'da Keşfedilen Urartu Tapınağı ve Urartu Sarayı", *Atatürk Konferansları-I*, 1964, 235-243.

Balkan- Atlı 1995

Balkan K. -N.Atlı, "A Preliminary Report of the Chipped Stone Industry of Değirmentepe an Ubaid Settlement in Eastern Anatolia" *Halet Çambel İçin Prehistorya Yazıları*, 1995, İstanbul, 127-148.

Balkan-Atlı 1994_b

Balkan K. -N.Atlı, *La Neolithisation de l'Anatolie*, 1994, İstanbul.

Barnett 1965

Barnett R.D., "Two Urartian Inscription from Azerbaijan", *JCS XIX*, 1965, 35 vd.

Barnett 1970

Barnett R.D., "Urartu", *CAH III*, 1970, 314vd.

Barnett 1974

Barnett, R.D., "The Hieroglyphic Writing of Urartu" *Anatolian Studies*, 1974.

Baydur 1970

Baydur N., *Kültepe (Kaneş) ve Kayseri Tarihi Üzerine Araştırmalar*, 1970, İstanbul.

Beal 1986

Beal R.H., "The History of Kizzuwatna and the Date of the Sunassura Treaty", *Orientalia*, 55/4, 1986, 433 vdd.

Becker 1987

Becker M., "Hasek Höyük'te Yapılan Manyetik Araştırma Hakkında Ön Rapor", *Aşağı Fırat Projesi 1978-79 Çalışmaları*, 1987, Ankara, 129-130

Behm-Blancke 1986

Behm M.R. -Blancke "Die Ausgrabungen auf dem Hasek Höyük im Jahre 1984", *KST VII*, 1986, 87-101.

Belli 1975

Belli O., "Doğu Anadolu'da Yeni Arkeolojik Keşifler", *Tarih Dergisi* 28-29, 1975, 1-40.

Belli 1976–77

Belli O., “Van Bölge Müzesindeki Çivi Yazılı Urartu Tunç Eserleri”, *AnAr IV-V*, 1976-77, 177-255.

Belli 1977

Belli O., *Urartular Çağında Van Bölgesi Yol Şebekesi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basılamamış Doktora Tezi, 1977, İstanbul

Belli 1979

Belli O., “Van Bölgesinde Boyalı Mağara Resimleri: Kızların Mağarası” *Arkeoloji ve Sanat Dergisi 1-2*, 1979, 19-27

Belli 1980

Belli O., “Alniunu Kenti ve Taş Atölyesinin Keşfi”, *AnAr VIII*, 1980, 29-48

Belli 1982

Belli O., “Urartular”, *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi I*, 1982, 179-187,

Belli 1986

Belli O., “Doğu Anadolu Bölgesinde Antik Demir Metalurjisinin Araştırılması”, *III. AST-1985*, 1986, 365-378

Belli 1987

Belli O., “Demir Çağ'da Doğu Anadolu Demir Metalurjisi”, *Anadolu Demir Çağları*, 1987, İzmir, 89-107

Belli 1988

Belli O., “Van Bölgesinde Urartu Baraj ve Sulama Sisteminin Araştırılması”, *AST VI*, 1988, 313, 331.

Belli 1991

Belli O., “Gaziantep Müzesinde Bulunan ve Kral İşpuini'ye Ait olan Bronz Sadak-Der Bronzeköckerdes Königs Ishpuini im Museum von Gaziantep” *Erol Atalay Memorial* (Ed.H.Malay), 1991, 7-14

Belli 1991

Belli O., “Ore Deposits and Mining in Eastern Anatolia in the Urartian Period. Silver, Copper and Iron”, *Urartu, A. Metalworking Center in the First Millenium B.C.E.*, Ed. B.Merhav, 1991, Jerusalem, 16-40

Belli 1992

Belli O., “Van-Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı-Die Ausgrabungen der Urartais cher Festung Anzaf bei Van”, *Arkeoloji ve Sanat 54-55*, 1992, 13-30

Belli 1993_a

Belli O., “Van Bölgesi'nde Urartu Baraj ve Sulama Sisteminin Araştırılması”, 1991, *AST X*, 1993, 297-309.

Belli 1993_b

Belli O., “Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı (1991-1992)”, *Arkeoloji ve Sanat* 58 , 1993, 1 vdd.

Belli 2001

Belli O., *Anadolu Tanrıçaları*, 2001, İstanbul.

Belli-Kavaklı 1979

Belli O. -E.Kavaklı, “Çivi Yazılı İki Urartu Kral Asası”, *AnAr VII*, 1979, 15–28.

Benedict 1960

Benedict W.C., “Urartians and Hurrians”, *JAOS* 80, 1960, 100-104.

Benedict 1961

Benedict W.C., “Urartian-Assyrian Inscription of Kelishin”, *JAOS* 81, 1961, 359-385.

Benedict 1980

P. Benedict “Güneydoğu Anadolu Yüzey Araştırması”, *Güneydoğu Anadolu Tarihöncesi Araştırmaları-I.*, (Ed. Çambel-R.Braidwood), 1980, İstanbul, 107–149.

Beran 1956

Beran T., “Zur Ischrift Sardurs III bei İzoli”, *IM* 7, 1956, 113-145.

Bıçakçı 1982

Bıçakçı E., *Tepecik'te Uruk Devri Yerleşmesi*, İ.Ü. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 1982, İstanbul.

Bilgi 1975

Bilgi Ö., “Kültepe Kazılarında Bulunmuş Olan İnsan Figürleri”, *Belleten* 39, 1975, 201-216.

Bilgi 1984

Bilgi Ö., “Metal Objects from İkiztepe-Turkey”, *Beitrage zur Allgemeinen und Vergleichenden Archaologie* C:6, 1984, 31-99.

Bilgi 1985

Bilgi Ö., “İkiztepe Kazılarının 1983 Dönemi Sonuçları”, *KST VI*, 1985, 55-64.

Bilgi 1986

Bilgi Ö., “İkiztepe Kazılarının 1984 Dönemi Sonuçları”, *KST VII*, 1986, 111-118.

Bilgi 1987

Bilgi Ö., “İkiztepe Kazılarının 1985 Dönemi Sonuçları”, *KST VIII*, 1987, 149-156.

Bilgi 1988

Bilgi Ö., “İkiztepe Kazılarının 1986 Dönemi Sonuçları”, *KST IX*, 1988, 169-175.

Bilgi 1989

Bilgi Ö., “İkiztepe Kazılarının 1987 Dönemi Sonuçları”, *KST XI*, 1989, 201-209.

Bilgi 1990

Bilgi Ö., “Samsun İkiztepe Kazılarının 1988 Dönemi Sonuçları ve Çevre Araştırmaları”, *KST XII/I*, 1990, 211-220.

Bilgi 1991

Bilgi Ö., “İkiztepe Kazılarının 1989 Dönemi Sonuçları ve Restorasyon Çalışmaları”, *KST XIII/I*, 1991, 241-246.

Bilgi 1993

Bilgi Ö., “İkiztepe Kazılarının 1991 Dönemi Sonuçları ve Restorasyon Çalışmaları” *KST XIV/I*, 1993, 199-212.

Bilgi 1994

Bilgi Ö., “İkiztepe Kazılarının 1990 Dönemi Sonuçları ve Restorasyon Çalışmaları”, *KST XV/I*, 1994, 583-596.

Bilgi 1995

Bilgi Ö., “İkiztepe Kazılarının 1993 Dönemi Sonuçları”, *KST XVI/I*, 141-160.

Bilgi 1996

Bilgi Ö., “İkiztepe Kazılarının 1994 Dönemi Sonuçları”, *KST XVII/I*, 1996, 157-168.

Bilgi 1997

Bilgi Ö., “İkiztepe Kazılarının 1995 Dönemi Sonuçları”, *KST XVIII/I*, 1997, 145-161.

Bilgi 1998

Bilgi Ö., “İkiztepe Kazılarının 1996 Dönemi Sonuçları”, *KST XIX/I*, 1998, 323-356.

Bilgi 1999

Bilgi Ö., “İkiztepe Kazılarının 1997 Dönemi Sonuçları”, *KST XX/I*, 1999, 485-505.

Bilgi 2000

Bilgi Ö., “İkiztepe Kazılarının 1998 Dönemi Sonuçları”, *KST XXI/I*, 2000, 381-396.

Bilgi 2001

Bilgi Ö., “İkiztepe Kazılarının 1999 Dönemi Sonuçları”, *KST XXIII/I*, 2001, 315-326.

Bilgiç 1959

Bilgiç E., “Birkaç Yeni Urartu Kral Kitabesi”, *TAD IX-1*, 1959

Bin-Nun 1976

S.R.Bin-Nun “The Offices of Gal. Mesedi and Tuhkanti in the Hittite Kingdom”, *RHA*, 1976, 5-25.

Bingöl 2002

Bingöl A., “Karayazı’da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar-Historical and Archaeological Researches in Karayazı” *Atatürk Üniversitesi, Fen-edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt-2, Sayı: 28-29*, 2002, Erzurum, 173-190

Bingöl 2003

Bingöl, A., En Eski Çağlardan Urartu’nun Yıkılışına Kadar Kars ve Çevresi, A.Ü. Basılmamış Doktora Tezi, 2003, Erzurum

Bingöl 2008

Bingöl, A., “Arpaçay’da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar”, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi-1, 2008, Kars, 75-91

Bingöl- Ceylan-Topaloğlu-Günaşdı 2010

A.Bingöl, A.Ceylan, Y.Topaloğlu, Y. Günaşdı, “2008 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars, Iğdır İlleri Yüze Araştırmaları”, *27.Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 2010

Birgöl 1981

Birgöl O., “İkiztepe ve Değirmentepe Seramik Örneklerinin Element Analizi ile İlgili Ön Çalışmalar”, *TÜBİTAK-ARİTOB II*, 1981, 21-22.

Birmingham 1961

Birmingham J.M., “The Overland Route Across Anatolia in the Eight and Seventh Centuries, B.C.”, *AS XI*, 1961, 192.

Bittel 1934

Bittel K., *Prahistorische Forschung in Kleinasien*, 1934, Berlin.

Bittel 1939

Bittel K., “Archaologische Funde aus der Türkei”, *AA 54*, 1939, 94-207.

Bittel 1945

Bittel K., *Ön Asya Tarih Öncesi Çağları: Mısır, Filistin, Suriye*, (Çev. H. Çambel), 1945, İstanbul.

Bittel 1950

Bittel K., “Hethiter und Proto-Hattiter”, *Historia I*, 1950, 272-274.

Bittel 1974

Bittel K., *Boğazköy Rehberi*, 1974, Ankara.

Bittel 1976

Bittel K., *Die Hethiter*, 1976, München.

Bittel-Schneider 1944

Bittel K.-A.M. Schneider “Funde -und Forschungs- Bericht Türkei 1943”, *AA 59/60*, 1944, 33–81.

Bordaz 1965

Bordaz L.A., “Suberde Excavations 1964”, *AS-15*, 1965, London, 30-32.

Bordaz 1966

Bordaz L.A., “Recent Archaeological Research in Turkey: Suberde Excavations 1965”, *AS-16*, 32-33, 1966, London.

Bordaz 1969

Bordaz L.A., “The Suberde Excavations, Southwestern Turkey: An Interim Report”, *TAD-17/2*, 1969, 43-71

Bordaz 1973

Bordaz L.A., “Current Research in the Neolithic of South-Central Turkey. Suberde, Erbaba and their Chronological Implications”, *AJA-77*, 1973, 282-288.

Bordaz 1978

Bordaz L.A., The Metal Artifacts from the Bronze Age Excavations at Karataş Semayük, Turkey and their Significance in Anatolia, the Near East and the Aegean Arbor, Universty Microfilms, 1978, Michigan

Bossert 1946

Bossert H.Th., Asia, 1946, İstanbul.

Bostancı 1952

Bostancı E.Y., “Gökırmak Vadisinde Prehistuvar Araştırmaları: Yeni Paleolitik Buluntular”, *DTCFD 10/2*, 1952, 137–142.

Bostancı 1959

Bostancı E.Y., “Research on the Meditternean Coast of Anatolia a New Paleolithic Site at Beldibi Near Antalya”, *Anadolu (Anatolia)* 4, 1959, 129-178.

Bostancı 1962

Bostancı E.Y., “Belbaşı Kaya Sığınağında Bulunan Üst Paleolitik ve Mezolitik Endüstri, Belbaşı Kültürü”, *Bellekten* 26/102, 1962, 233-251.

Bostancı 1963_a

Bostancı E.Y., “Güneydoğu Anadolu Araştırmaları Dülük ve Kartal’ın Chellean ve Acheulean Endüstrisi”, *Anadolu (Anadolu)* 6, 1963, 87-110.

Bostancı 1963_b

Bostancı E.Y., “Fosil Remains of Upper Paleolithic and Mesolithic Man in Beldibi and Belbaşı Rock-Shelters on the Mediterrenaen Coast of Anatolia”, *Bericht über die 8. Tagung der Deutschen Gessellschaft für Antropologie*, 1963, 253-262.

Bostancı 1964

Bostancı E.Y., “Human Fosil Remains in Beldibi and Belbaşı Rock-Shelters on the Mediterrenaen Coast of Anatolia”, *Antropoloji 1*, 1964, 17-36.

Bostancı 1966

Bostancı E.Y., “Beldibi Kazılarında Çıkan Önemli Sanat Eserleri”, *Antropoloji 2*, 1966, 21-24.

Bostancı 1967_a

Bostancı E.Y., “Mağaracık Çeeresinde Yapılan 1966 Yaz Mevsimi Kazıları ve Yeni Buluntular”, *Antropoloji 3*, 1967, 19-24.

Bostancı 1967_b

Bostancı E.Y., “Beldibi ve Belbaşı Mezolitiği ve Diğer Mezolitik Buluntularla Olan Münasebetler”, *Antropoloji* 3, 1967, 55-90.

Bostancı 1968

Bostancı E.Y., “Beldibi ve Mağaracıkta Yapılan 1967 Yaz Mevsimi Kazıları ve Yeni Buluntular”, *TAD* 16/1, 1968, 51-60.

Bostancı 1971_a

Bostancı E.Y., “Adıyaman Çevresinde Prıto-Solutreen ve Adıyaman Paleolitik Kültürler Üzerinde Bir Araştırma”, *Antropoloji* 5, 1971, 47-52.

Bostancı 1971_b

Bostancı E.Y., “Antakya Şenköy’de Yeni, Orta ve Üst Pleistosen İnsanına Ait Kültürler Üzerinde Bir Araştırma”, *Antropoloji* 5, 1971, 84-99.

Bostancı 1973_a

Bostancı E.Y., “Güney-Doğu Anadolu’da Adıyaman Çevresinde Yapılan Paleoantropolojik Prehistorik ve Quaterner Problemleri Üzerinde Bir Araştırma”, *Antropoloji* 6, 1973, 145.

Bostancı 1973_b

Bostancı E.Y., “Homo sapiens çevlikensis in the Canal and the Big Caves near Samandağ of the Province of Antalya on the Mediterranean Coast of Anatolia”, *Antropoloji* 6, 1973, 29-56.

Bostancı 1975_a

Bostancı E.Y., “Çevlik ve Mağaracıkta Yeni Quaterner Akdeniz Plajları ve Fosil İnsanların Yaşadığı Devrelerle Korelasyonu Üzerinde Bir Araştırma”, *Antropoloji* 7, 1975, 17-40.

Bostancı 1975_b

Bostancı E.Y., “Anadolu’da Çakmak Taşının Jeolojik Yaşı ve Güney Doğu Anadolu’da Gaziantep Yakınında, Dülük Köyü Vadisinde, Bir Yüzünde Neogen Yaşda Clamys Sp. Kavkı Mülajı Bulunan Alt Paleolitik Dülükiyen Devre ait El Baltası Üzerinde bir Tetkik” *Antropoloji* 7, 1975, 317–327.

Bostancı 1975_c

Bostancı E.Y., “Disc Burins on Disc Cores Their Variations have been Discovered in Belbaşıyen Culture on the Mediterranean Coast Anatolia”, *Antropoloji* 7, 1975, 69-76.

Bostancı 1975_d

Bostancı E.Y., "Shovel-Shaped Endscrapers Shovel Technic in Belbaşıyen has been Discovered on the Mediterranean Coast of Anatolia", *Antropoloji* 7, 1975, 81-97.

Bostancı 1978_a

Bostancı E.Y., "İnsan Evriminde Büyük Değişmeler Beldibiyen Mezolitik Taş Çağı Kültüründe Rakam Evrimi", *Antropoloji* 8, 1978, 133-146.

Bostancı 1978_b

Bostancı E.Y., "İnsan Evriminde Büyük Değişmeler Anadolu'da Taş Çağı Devirlerinde İnsan Türlerinin, Kültürlerinin ve Dillerinin Evrimi Üzerinde Yeni Keşifler", *Antropoloji* 8, 1978, 147-190.

Bostancı 1980

Bostancı E.Y., "İnsan Evriminde Okucu Kültürü Anadolu'da Dülüküyen Alt Taş Kültüründe Keşfedilen En EskiAcheuleen Devre Ait Tipik Bir Okucu" *Antropoloji* 9, 1980, 15-25.

Bozkurt et al.1986

Bozkurt N. - S.Harmankaya- E.Geçkinli, "Tepecik (Elazığ) Höyüğünde Bulunan Bazı Metal Buluntulara Ait Metalografik Analizler", *TÜBİTAK-ARÜTOB IV*, 1986, 39-48

Braidwood 1937

Braidwood R.J., *Mounds in the Plain of Antioch. An Archaeological Survey*, 1937, Chicago.

Braidwood 1964

Braidwood R.J., "Çayönü", *Newsweek*, November 23, 1964, Letters

Braidwood 1971

Braidwood R.J., "Prehistoric Investigation in Southwestern Asia", *Proceedings of the American Philosophical Society* 116/4, 1971, 310-320.

Braidwood 1990

Braidwood R.J., *Tarih Öncesi İnsan*, 1990, İstanbul.

Braidwood-Braidwood 1960

Braidwood R.J.,-L.S.Braidwood, *Excavations in the Plain of Antioch I. The Earlier Assemblages, Phases A-J.*, 1960, Chicago.

Braidwood-Braidwood 1986

Braidwood R.J.,-L.S.Braidwood, "Prelude to the Appearance of Village-Farming Communities in Southwestern Asia", *Ancient Anatolia. Aspects of Change and Cultural Development (Essays in Honor of Matcheld J. Mellink)*, 3-11, 1986, Wisconsin

Burney 1956

Burney C.A., "Northern Anatolia Before Classical Times", *AS* 6, 1956, 179-203.

Burney 1957

Burney C.A., "Urartian Fortresses and Towns in the Van Region", *AS VII*, 1957, 37-53.

Burney 1958

Burney C.A., "Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze Age", *AS VIII*, 1958, 157-209.

Burney 1960

Burney C.A., "Measured Plans of Urartian Fortresses", *AS X*, 1960, 157-209.

Burney 1966

Burney C.A., "A First season of Excavations at the Urartian Citadel of Kayalidere", *AS XVI*, 1966, 50 vd.

Burney- Lang1971

Burney C.A.-D.M.Lang, *The Peoples of the Hills: Ancient Ararat of Caucasus*, 1971, London

Burney 1980

Burney C.A., "Aspects of the Excavations in the Altınova, Elazığ", *AS* 30, 1980, 157-167.

Burney 1993

Burney C.A., "Arslantepe as a Gateway to the Highlands: A Note on Periods VIA-VID" *Between the Rivers and Over the Mountains, Archaeologica anatolica et Mesopotamica Alba Palmieri Dedicata*, 1993, 311-318.

Burney1977

Burney C.A., *From Village to Empire: An Introduction Near Eastern Archaeology*, 1977, London.

Caneva 1993

Caneva I., "From Chalcolithic to Early Bronze Age III at Arslantepe: A Lithic Perspective", *Between the Rivers and Over the Mountains, Archaeologica anatolica et Mesopotamica Alba Palmieri Dedicata*, 1993, 319-339.

Carruba 1988

Carruba O., "Die Hayaşa-Verträge Hattis", *Documentum Asiae Minoris Antiquae*, Wiesbaden, 1988, 59-75.

Cate 1986

Cate H.Ten, De Hettieten, 1986, Leiden,

Cavaignac 1936

Cavaignac E., Le Probleme Hittite, 1936, Paris.

Ceylan 1994

Ceylan, A., M.Ö. II. Binde Devletler Arası İlişkiler, A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, 1994, Erzurum

Ceylan 2000_a

Ceylan A., "1998 Yılı Erzincan Yüzey Araştırması", *XVII. Araştırma Sonuçları Toplantısı-II*, 2000, Ankara, 181-193.

Ceylan 2000_b

Ceylan A., "Çayırılı'da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar", *Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-XV*, 2000, Erzurum, 277-291

Ceylan 2001_a

Ceylan A., "1999 Yılı Erzincan ve Erzurum Yüzey Araştırmaları", *18.Araştırma Sonuçları Toplantısı - 2*, 2001, Ankara, 71-82

Ceylan 2001_b

Ceylan A., Sarıkamış, Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar, 2001, Ankara

Ceylan 2001_c

Ceylan A., "Van ve Erzurum Müzelerinde Bulunan Urartu Bronz Testileri", *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi-26*, 2001, Erzurum, 43-56.

Ceylan 2001_d

Ceylan A., "Van Müzesi'nde Bulunan Urartu Bronz Çıngırakları", *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi*, 26, 2001, 1-27.

Ceylan 2002_a

Ceylan, A., “2000 Yılı Erzincan ve Erzurum Yüzey Araştırmaları” 19. *Araştırma Sonuçları Toplantısı 2*, 2002, Ankara, 165-178

Ceylan 2002_b

Ceylan, A., ”Yazılıtaş Horasan”, *Çağlayan Aras-I*, Erzurum, 2002, 14-15.

Ceylan 2003

Ceylan, A. 2003, “2001 Yılı Erzincan, Erzurum ve Kars İlleri Yüzey Araştırmaları”, 20. *Araştırma Sonuçları Toplantısı 2*, 2003, Ankara, 311–324.

Ceylan 2004

Ceylan,A., “Doğubayazıt’ın Eskiçağ Tarihi’ne Bir Bakış (İlk Tunç Çağı’ndan Demir Çağı’na)”, *Güneşin Doğduğu Yer Doğubayazıt Sempozyumu (13-14 Eylül, 2003)* 2004, İstanbul, 41-51.

Ceylan 2004_b

Ceylan, A., “2002 Yılı Erzincan, Erzurum ve Kars İlleri Yüzey Araştırmaları”, 21. *Araştırma Sonuçları Toplantısı 2*, 2004, Ankara, 263-272.

Ceylan 2005

Ceylan, A., “The Erzincan, Erzurum and Kars Region in The Iron Age”, *Anatolian Iron Ages V*, 2005, London, 21-29.

Ceylan 2005_b

Ceylan, A., “2003 Yılı Erzincan, Erzurum ve Kars İlleri Yüzey Araştırmaları”, 22. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 2005, Ankara, 189-200.

Ceylan 2006

Ceylan, A., “2004 Yılı Erzincan, Erzurum ve Kars İlleri Yüzey Araştırmaları” 23. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 2006, Ankara.

Ceylan 2007

Ceylan, A., “2005 Yılı Erzincan, Erzurum ve Kars İlleri Yüzey Araştırmaları”, 24. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 2007, Ankara.

Ceylan 2008_a

Ceylan, A., Doğu Anadolu Araştırmaları Erzurum- Erzincan- Kars- Iğdır (1998-2008), 2008, Erzurum.

Ceylan 2008_b

Ceylan, A., “Kağızman'da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar”, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi-1, 2008, Kars, 75-81

Ceylan 2008c

Ceylan A., Kuzeydoğu Anadolu Yüzey Araştırmalarının Bir Değerlendirilmesi, *A.Ü. Fen-Edb. Fakültesi Sos. Bil. Dergisi*, 2008, Erzurum

Ceylan-Bingöl-Topaloğlu 2008

Ceylan, A., “2006 Yılı Erzincan, Erzurum ve Kars İlleri Yüzey Araştırmaları”, *25. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 2008, Ankara

Ceylan-Bingöl-Topaloğlu 2009

Ceylan, A., “2008 Yılı Erzincan, Erzurum ve Kars İlleri Yüzey Araştırmaları”, *26. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 2009, Ankara

Ceylan-Bingöl-Topaloğlu-Günaşdı 2010 (Baskıda)

Ceylan, A., “2009 Yılı Erzincan, Erzurum ve Kars İlleri Yüzey Araştırmaları”, *27. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 2009, Ankara

Ceylan-Payne 2003

Ceylan A.- M.R. Payne, “A New Urartian Inscription from Ağrı-Pirabat”, *Studi Micenei Ed Egeo- Anatolici- Fascicolo XLV/2*, 2003, Roma, 191–201.

Ceylan-Topaloğlu 2008

Ceylan, A.- Y.Topaloğlu, Türkiye Demir Çağı Araştırmaları Üzerine Değerlendirmeler/Doğu Anadolu, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-6_{a-b} (TAY6)*, 2008, İstanbul, 31-36

Ceylan N.2007

Ceylan, N., Kağızman'da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar, Kafkas Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2007, Kars

Chahin 1987

Chahin M., The Kingdom of Armenia, 1987, New York.

Childe 1952

Childe G., Tarihte Neler Oldu?, 1952, İstanbul.

Childe1975

Childe G., Doğunun Prehistoryası, 1975, Ankara.

Childe 1994

Childe G., Toplumsal Evrim, 1994, İstanbul.

Childe 1996

Childe G., Kendini Yaratan İnsan, 1996, İstanbul.

Cohen 1970

Cohen H.R., “The Palaeoecology of South Central Anatolia at the end of the Pleistocene and the Beginning of the Holocene”, *AS 20*, 1970, 119-137.

Cohen-Erol 1969

Cohen H.H. - O.Erol “Aspect of the Palaeogeography of Central Anatolia”, *The Geographical Journal 135/3*, 1969, 388-398.

Cook 1973

Cook J.M., *The Troad. An Archaeological and Topographical Study*, 1973, Oxford

Çambel 1951

Çambel H., “Archaeologischer Bericht aus Anatolien” *Orientalia 16*, 1951, 236-251.

Çambel 1971

Çambel H., “Güneydoğu Anadolu Tarih Öncesi Araştırmalarının Kültür Bakımından Önemi”, *Atatürk Konferansları IV*, 1971, 25-40.

Çambel 1981

Çambel H., “Choronologie et Organisation de l’Espace à Çayönü”, *Prehistoire du Levant*, 531-550, 1981, Lyon.

Çambel 1986_a

Çambel H., “Domuztepe. Son Araştırmalar Işığında Yeni Bir Değerlendirme”, *Anadolu Araştırmaları 10*, 1986, 31-50.

Çambel 1986_b

Çambel H., “Karatepe-Aslantaş ve Domuztepe 1984 Yılı Çalışmaları”, *KST VII*, 1986, 271-285.

Çambel 1987

Çambel H., “Çayönü Kan Analizleri ile İlgili İlk Buluntular”, *ArkSt II*, 1987, 129-130.

Çambel-Braidwood 1980

Çambel H.,-R.J. Braidwood “İstanbul ve Chicago Üniversiteleri Güneydoğu Anadolu Tarihöncesi Araştırmaları Karma Projesi: 1963-1972 Çalışmalarına Toplu Bakış”, *Güneydoğu Anadolu Tarihöncesi Araştırmaları I. İstanbul ve Chicago Üniversiteleri Karma Projesi* 1-13, 1980, İstanbul.

Çambel-Braidwood 1983

Çambel H.,-R.J. Braidwood-M. Özdoğan “Çayönü Kazısı 1981 Yılı Çalışmaları”, *KST IV*, 1983, 9-24.

Çambel-Özdoğan 1985

Çambel H.,-M. Özdoğan, “1983 Yılı Domuztepe Çalışmaları”, *KST VI*, 1985, 259-272.

Çapar 1979

Çapar Ö., “Roma Tarihinde Manga Mater (Kybele) Tapınımı”, *DTCFD XXIX/1-4*, 1979, 167-210.

Çiğdem 1996

Çiğdem S., Eski Anadolu İnsanının Geçim Kaynakları ve Yaşama Biçimleri, 1996, Erzurum.

Çilingiroğlu 1976

Çilingiroğlu A., Urartu and Western Iran, 1976, Manchester.

Çilingiroğlu 1977

Çilingiroğlu A., “Sargon'un Sekizinci Seferi ve Bazı Öneriler”, *An Ar IV-V*, 1976-877, 1977, 235 vdd.

Çilingiroğlu 1980

Çilingiroğlu A., “Diauehi'de Bir Urartu Kalesi. Umudum Tepe (Kalortepe)”, *AnAr VIII*, 1980, 191 vd.

Çilingiroğlu 1984

Çilingiroğlu A., Urartu ve Kuzey Suriye: Siyasal ve Kültürel İlişkiler, 1984, İzmir.

Çilingiroğlu 1984

Çilingiroğlu A., “Tanrı Assur'a Bir Mektup”, *Tarih İncelemeleri Dergisi II*, 1984, 1 vdd.

Çilingiroğlu 1988

Çilingiroğlu, A. “Van Dilkaya Höyüğü 1987 Kazıları” , X. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 1988.

Çilingiroğlu 1994

Çilingiroğlu, A. Urartu Tarihi, 1994, Bornova

Çilingiroğlu 1997

Çilingiroğlu, A. Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı, 1997, İzmir

Çukur-Kunç 1990

Çukur A. -Ş.Kunç, “Analyses of Tepecik And Tülintepe Metal Artifacts” *AS 40*, 1990, 113–120.

Darga 1974

Darga M., “Puduhepa: An Anatolia Queen of the Thirteenth Century BC”, *Mansel'e Armağan II*, 1974, 939-961.

Darga 1984

Darga M., *Eski Anadolu'da Kadın*, 1984, İstanbul,

Delaporte 1936

Delaporte L., *Les Hittites*, 1936, Paris.

Delaporte 1960

Delaporte L., *Malatya-Aslantepe*, 1960, Paris.

Demirci et al. 1996

Demirci Ş. -C.M. Ereğ - İ.Yalçınkaya, “Studies on the Middle Paleolithic Side scrapers Found at Karain Cave”, *Archaeometry 94. The Proceedings of the 29th International Symposium on Archaeometry*, eds. Ş.Demirci, A.M. Özer, G.D. Summers, 1996, 423–431.

Dereli 1983

Dereli G., “Obsidyen Hidrasyonu Yöntemi ile Tülintepe Obsidyenlerinin Tarihlendirilmesi”, *TÜBİTAK-ARÜTOB III/3*, 1983, 219-229.

Diakonoff 1971

I.M.Diakonoff, *Hurrisch und Urartaisch*, 1971, München.

Diakonoff-Kaskai 1981

Diakonoff I.M. - S.M. Kaskai, *Geographical Names According to Urartian Texts*, 1981, Wiesbaden.

Diakonov 1952

I.M.Diakonov, “Assiro-vavilonshie İstochniki po istorii Urartu”, *VDI 2*, no. 2., 1952.

Diakonov 1957

Diakonov I.M., “A Comparative Survey of the Hurrian and Urartian Languages” *Paper for the XXIV International Congress of Orientalists*, 1957, 7 vd.

Diakov-Kovalev 1987

Diakov V. -S.Kovalev, *İlkçağ Tarihi 1*, 1987, Ankara.

Dinçol 1982

Dinçol A.M., "Hititler", *AU Ans I*, 1982, 18-120.

Dinçol 1982

Dinçol A.M., "Geç Hititler", *AU Ans I*, 1982, 121-136.

Dinçol 1974

Dinçol A.M., "Çavuştepe Kazısında Çıkan Yazıtlı Küçük Buluntular", *Anatolia XVIII*, 1974, 105-121.

Dinçol 1976

Dinçol A.M., "Die neuen Urartäischen Inschriften aus Körzüt", *İst. Mitt.* 26, 1976, 19-30.

Dinçol-Kavaklı 1978

Dinçol A.M.,-E.Kavaklı, "Van Bölgesinde Bulunmuş Yeni Urartu Yazıtları", *AnAr. VI*,1978, 17-28.

Dolukhanov 1998

Dolukhanov P., *Eski Ortadoğu'da Çevre ve Etnik Yapı*, 1998, Ankara

Dupont-Somer 1949

A.Dupont-Sommer, *Les Arameens*, 1949, Paris.

Durmuş 1993

Durmuş İ., *İskitler (Sakalar)*, Ankara, 1993

Memiş 1987

Memiş E., *İskitlerin Tarihi*, Konya, 1987

Duru 1972

Duru R., "Anadolu'da Bulunmuş Altın Kulak Tıkaçları", *Belleten* 36, 1972, 123-135.

Duru 1979

Duru R., *Keban Projesi Değirmentepe Kazısı* 1973, 1979, Ankara.

Duru 1985

Duru R., "Recent Archaeological Research in Turkey: Kuruçay Höyük 1984", *AS* 35, 1985, 202.

Duru 1986

Duru R., "Kuruçay Höyük Kazıları 1984 Çalışma Raporu", *Belleten* 50, 1986, 247-259.

Duru 1987

Duru R., “Kuruçay Höyük Kazıları 1984 Çalışma Raporu”, *Bulleten 51*, 1987, 305-313.

Duru 1988

Duru R., “Kuruçay Höyüğü Kazıları, 1986”, *KST IX*, 1988, 65-70.

Duru 1989

Duru R., “Kuruçay Höyüğü Kazıları, 1987”, *KST X*, 1989, 57-60.

Duru 1990

Duru R., “Kuruçay Höyüğü Kazıları, 1988 Çalışma Raporu”, *KST XI/1*, 1990, 81-90.

Duru 1991

Duru R., “Kuruçay Höyüğü Kazıları, 1988 Çalışma Raporu”, *Höyük 1*, 1991, 1-6.

Duru 1994

Duru R., Kuruçay Höyük-I 1978-1988 Kazıları Sonuçları, Neolitik ve Kalkolitik Çağ Yerleşmeleri, 1994, Ankara

Duru 1995

Duru R., “Bademağacı Kazıları 1993”, *KST XVI/1*, 1995, 69-77.

Duru 1996a

Duru R., “Bademağacı Kazıları 1994”, *KST XVII/1*, 1996, 87-93.

Duru 1996_b

Duru R., “Göller Bölgesi’nde Neolitik Köyden Kasabaya Geçiş”, *Tarihten Günümüze Anadolu’da Konut ve Yerleşme*, 1996, 49-59.

Duru 1997

Duru R., “1996 Yılı Bademağacı Kazıları”, *Haberler 3*, Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü, 3, 1997, İstanbul.

Duru 1997_c

Duru R., “Bademağacı Höyüğü (Kızılkaya) Kazıları 1993 Yılı Çalışma Raporu”, *Bulleten 60*, 1997, 783-800.

Duru 1998

Duru R., “Bademağacı Kazıları 1996”, *KST XIX/1*, 1998, 113-121.

Duru 1999_a

Duru R., “Bademağacı Kazıları 1997”, *KST XX/1*, 1999, 115-129.

Duru 2000

Duru R., “Bademağacı Kazıları 1998”, *KST XXI/I*, 2000, 109-116.

Duru 2001

Duru R., “Bademağacı Kazıları 1999”, *KST XVII/I*, 2001, 97-104.

Dönmez 2002

Dönmez Ş., “Önasyada İskitler”, *Türkler 4*, Ankara, 2002, 33-44

Dyson 1968

Dyson R.H., “The Archaeological Evidence of the Second Millenium B.C. on the Persian Plateu”, *CAH II*, 1968, 14-16.

Dzharparidze 1964

Dzharparidze O.M., “The Culture of Early Agricultural Tribes in the Territory of Georgia”, *VII. Congress of Antropological and Ethnological Sciences*, 4-9, 1964, Moskova.

Ebeling et al 1926

E.Ebeling-B.Meissner-E. Weidner, “Die Inschriften der altassyrischen Konig”, *AOBI-1926*, 1926, 111 vd.

Eberhard 1987

Eberhad W., *Çin Tarihi*, 1987, Ankara

Efe 1998_a

Efe T., “Seyitgazi/Küllüoba 1996 Kazısı”, *KST XIX/I*, 1998, 152-155.

Efe 1998_b

Efe T., “New Concept of Tarsus-Troy Relations at the Beginnings of the EB 3 Period”, *Uluslararası Assiriyoloji Kongresi 3*, 1998, 296.

Efe 1999

Efe T., “Küllüoba 1997 Yılı Kazısı”, *KST XX/I*, 1999, 165-170.

Efe 2000

Efe T., “Küllüoba 1998 Yılı Kazısı”, *KST XXI/I*, 2000, 117-128.

Efe 2001

Efe T., “Küllüoba 1999 Yılı Kazısı”, *KST XX/II*, 2001, 105-111.

Efe-Ay 2001

Efe T. -D.M.Ş. Ay, “Küllüoba: İç Kuzeybatı Anadolu’da Bir İlk Tunç Çağı Kenti; 1996–2000 Yılları Arasında Yapılan Kazıların Genel Bir Değerlendirmesi”, *TÜBA-AR 4*, 2001, 43–78.

Egeli 1995

Egeli G., “The Metal Pins from Eastern and Southeastern Anatolia During the Beginnings of the Second Millennia BC.”, *Halet Çambel İçin Prehistorya Yazıları*, 1995, 175-216.

Egeli 1998

Egeli G., “Die sogenannten Gefasständer der Karaz-Kultur: Die Funde aus Tepecik”, *Karatepe'deki Işık*, 1998, 305-318.

Erinç 1953

Erinç S., *Doğu Anadolu Coğrafyası*, 1953, İstanbul.

Erinç 1965

Erinç S., *Türkiye'de Toprak Çalışmaları ve Türkiye Toprak Coğrafyasının Ana Çizgileri. İstanbul Üniv. Coğrafya Enst. Derg. Cilt: 8, Sayı: 15, 1965, İstanbul, 8 vd.*

Erkanal 1986

A. Erkanal, “Klazomenai/Liman Tepe Kazılarında Ele Geçen Kil Çapalar”, *Anadolu Araştırmaları 10*, 1986, 183–195.

Erkanal 1998

Erkanal H., “1996 Liman Tepe Kazıları”, *KST XIX/I*, 1998, 379-398.

Erkanal 1999

Erkanal H., “1997 Liman Tepe Kazıları”, *KST XX/I*, 1999, 325-331.

Erkanal 2000

Erkanal H., “1998 Liman Tepe Kazıları”, *KST XXI/I*, 2000, 251-262.

Erkanal 2001

Erkanal H., “1999 Liman Tepe Kazıları”, *KST XXII/I*, 1999, 259-268.

Erkanal-Günel 1995

Erkanal H.- S. Günel , “1993 Liman Tepe Kazıları”, *KST XVI/I*, 1995, 263-279.

Erkanal-Günel 1996

Erkanal H.-S. Günel, “1994 Liman Tepe Kazıları”, *KST XVIII/I*, 1996, 305-327.

Erkanal-Günel 1997

Erkanal H.-S. Günel, “1995 Liman Tepe Kazıları”, *KST XVIII/I*, 1997, 231-260.

Erkanal-Hüryılmaz 1994

Erkanal H.-N. Hüryılmaz, “1992 Liman Tepe Kazıları”, *KST XV/I*, 1994, 361-373.

Erol 1972

Erol O., “Konya, Tuz Gölü, Burdur Havzalarındaki Pluvial Göllerin Çekilme Safhalarının Jeomorfolojik Delilleri”, *Coğrafya Araştırmaları Dergisi 3/4*, 1972, 13–52.

Ertem 1979

Ertem H., “Korucutepe Excavations, 1973”, *Keban Projesi 1973 Çalışmaları*, 33-41.

Ertem 1980

Ertem H., Pala-Tummana, 1980, Ankara.

Erzen 1978

Erzen A., Çavuştepe I, 1978, Ankara.

Erzen 1979

Erzen A., Eastern Anatolia and Urartians, 1979, İstanbul.

Erzen 1992

Erzen A., Doğu Anadolu ve Urartular, 1992, Ankara.

Erzen 1995

Erzen A., “1992 Yılı Enez Kazısı”, *KST XV/II*, 1995, 455-473.

Erzen-Başaran 1991

Erzen A.,-S. Başaran “Enez (Ainos) Kazısı, 1989 Yılı Çalışmaları”, *KST XII/II*, 1991, 155-170.

Esin 1969

Esin U., Kuantatif Spektral Analiz Yardımıyla Anadolu’da Başlangıcından Asur Kolonileri Çağına Kadar Bakır ve Tunç Madenciliği, 1969, İstanbul.

Esin 1970_a

Esin U., “Tepecik Kazısı, 1968 Yılı Ön Raporu”, *Keban Projesi 1968 Yaz Çalışmaları*, 147-158, 1970, Ankara

Esin 1970_b

Esin U., “İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Prehistorya Kürsüsü Tepecik Kazısı 1968 Kazısı”, *TAD 18*, 1970, 51 -60.

Esin 1971

Esin U., “Tepecik Kazısı, 1969”, *Keban Projesi 1969 Çalışmaları*, 107-115, 1971, Ankara.

Esin 1972_a

Esin U., “Tepecik Kazısı, 1970”, *Keban Projesi 1970 Çalışmaları*, 139-147, 1972, Ankara.

Esin 1972_b

Esin U., “Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Eski Eserleri Kurtarma Projesi ve Tepecik Kazıları”, *TT Kong. 7*, 1972, 38-52, Ankara.

Esin 1974_a

Esin U., “İstanbul Üniversitesi Prehistorya Kürsüsü Tepecik Kazıları (Elazığ)”, *TAD 20/2*, 39-62.

Esin 1974_b

Esin U., “Tepecik Kazısı, 1971”, *Keban Projesi 1971 Çalışmaları*, 109-121, 1974, Ankara.

Esin 1975_a

Esin U., “Recent Archaeological Research in Turkey: Tepecik 1974”, *AS 25*, 46-49, 1975, London.

Esin 1976_a

Esin U., “Tepecik Kazısı, 1972”, *Keban Projesi 1972 Çalışmaları*, 103-108, 1976, Ankara.

Esin 1976_b

Esin U., “Die Anfänge der Metalverwendung und Bearbeitung in Anatolien 7500-2000 V.Chr.”, *Les Débuts de la Metallurgie, Union Internationale des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques-IX, Colloque XXII*, Ed: H. Müller-Karpe, 1976, Paris, 209-240.

Esin 1979_a

Esin U., “Tepecik Kazısı, 1973”, *Keban Projesi 1973 Çalışmaları*, 1979, Ankara, 79-94

Esin 1979_b

Esin U., İlk Üretimciğe Geçiş Evresinde Anadolu ve Güneydoğu Avrupa I. Doğal Çevre Sorunu, 1979, İstanbul.

Esin 1979_c

Esin U., “Tepecik ve Tülintepe Kazıları”, *TT Kong 8*, 1979, Ankara, 65-76.

Esin 1981_a

Esin U., İlk Üretimciliğe Geçiş Evresinde Anadolu ve Güneydoğu Avrupa II. Kùltürler Sorunu, 1981, İstanbul.

Esin 1981_b

Esin U., “Tepecik ve Tùlintepe Kazılarına ait Arkeometrik Araştırmaların Arkeolojik Açıdan Değerlendirilmesi”, *TÜBİTAK-ARÜTOB II*, 1981, 157-182.

Esin 1982

Esin U., “Tepecik Kazısı, 1974”, *Keban Projesi 1974-1975 Çalışmaları*, 1982, Ankara, 71-93.

Esin 1984

Esin U., “Tepecik, Tùlintepe (Altınova-Elazığ), Değirmentepe (Malatya) Kazıları”, *TÜBİTAK-ARÜTOB IV*, 1984, Ankara, 68-112.

Esin 1987

Esin U., “Tepecik ve Tùlintepe’ye (Altınova-Elazığ) ait Bazı Metal ve Curuf Analizleri”, *ArkST II*, 1987, 69-79.

Esin 1988

Esin U., “Tùlintepe’ye Ait Obsidien Hidrasyonu Yaş Tayinleri Hakkında Diğer Bir Görüş”, *ArkST III*, 1988, 79-85.

Esin 1989

Esin U., “An Early Trading Center in Eastern Anatolia”, *Anatolia and the Near East, Studies in Honor of Tahsin Özgüç*, Ed. K. Emre-M. Mellink-B.Hrouda-N.Özgüç, 1989, 135-141.

Esin 1992

Esin U., “İstanbul’un En Eski Buluntu Yerleri ve Kùltürleri”, *Semavi Eyici Armağanı, İstanbul Yazıları*, 1992, İstanbul, 55-77.

Esin 1997_a

Esin U., “Tepecik”, *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*, 1997, İstanbul, 1760-1762.

Esin 1997_b

Esin U., “Tùlintepe”, *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*, 1997, İstanbul, 1831-1833

Esin 2000_a

Esin U., “Tülintepe Kurtarma Kazıları”, *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, 2000, İstanbul, 87-90

Esin 2000_b

Esin U., “Tepecik Kurtarma Kazıları”, *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, 2000, İstanbul, 123-129

Esin et al 1985

Esin U.,-O.Birgöl-L. Yaffe, “Değirmentepe Keramiklerinin Eser Element Analizi”, *TÜBİTAK-ARÜTOB V*, 1985, 50-59.

Esin et al 1987

Esin U.-G. Arsebük-M. Özdoğan, “Değirmentepe Kazısı, 1978”, *Aşağı Fırat Projesi 1978-1979 Çalışmaları*, 1987, Ankara, 77-82

Esin-Arsebük 1974_a

Esin U.-G. Arsebük, “Tülin Tepe Kazısı 1971”, *TAD 20/2*, 1974, Ankara, 63-78.

Esin-Arsebük 1974_b

Esin U.-G. Arsebük, “Tülintepe Kazısı, 1971”, *Keban Projesi 1971 Çalışmaları*, 1974, Ankara, 137-143,

Esin-Arsebük 1982

Esin U.-G. Arsebük, “Tülintepe Kazısı, 1974”, *Keban Projesi 1974-1975 Çalışmaları*, 1982, Ankara, 119-125

Esin-Benedict 1963

Esin U., -P.Benedict, “Recent Developments in the Prehistory of Anatolia”, *Curret Antropoloy 4/4*, 1963, Chicago, 339-346

Frankel 1979

Frankel, D., *The Ancient Kingdom of Urartu*, 1979, London.

French 1962

French D.H., “Can Hasan, Karaman 1961”, *TAD 11/2*, 36-37, Ankara.

French 1964

French D.H., “Can Hasan, Karaman 1962”, *TAD 12/1*, 1964, Ankara, 21- 22,

French 1965

French D.H., “Can Hasan, Karaman 1963 and 1964”, 1965, *TAD 13/2*, 1965, Ankara, 27-31,

French 1967

French D.H., "Excavations at Can Hasan, Sixth Preliminary Report, 1966", *AS 17*, 1967, London, 165-178.

French 1968

French D.H., "Can Hasan, Karaman 1967", *TAD 16/1*, 1968, Ankara, 89-93.

French 1970

French D.H., "Notes on Site Distribution in the Çumra Area", *AS 20*, London, 139-148.

French 1972

French D.H., "Settlement Distribution in Konya Plain, South-Central Turkey", *Man, Settlement and Urbanism*, 1972, London, Duckworth, 231-238,

French et al. 1974

French D.H., -S. Mitchell-B.Aksoy, "Aşvan Kazıları, 1971", *Keban Projesi 1971 Çalışmaları*, 1974, Ankara, 33-34.

French et al 1972

French D.H.,- G.C. Hilmann- S.Payne- R.J. Payne, "Excavations at Can Hasan III 1969-1970", *Papers in Economic Prehistory*, Higgs, E.S. Ed. Cambridge University Pres, 1972, Cambridge, 181-190.

Friedrich 1930

Friedrich J., "Staatsvertrage II", *MVAG 34/1*, 1930, 103 vdd,

Friedrich 1949

Friedrich J., *Hethitischer Elementarbuch II*, 1949, Heidelberg, 66.

Fredrich 1966

Fredrich J., *Kleinasiatische Sprachdenkmäler*, 1966, Sofya.

Gadd 1971

Gadd C.J., *CAH I/II*, 1971, 429 vd.

Garstang 1908

Garstang J., "Excavations at Sakje-Geuzi, in North Syria: Preliminary Report for 1908" *LAAA 1*, 97-117, Liverpool.

Garstang 1913

Garstang J., "Second Interim Report on the Excavations at Sakje-Geuzi in North Syria, 1911", *LAAA 5*, 1913, Liverpool, 63-72.

Garstang 1937

Garstang J., "Third Report on the Excavations at Sakje-Geuzi, 1908-1911", *LAAA 24*, 1937, Liverpool, 132-134

Garstang 1953

Garstang J., *Prehistoric Mersin, Yümük Tepe in Southern Turkey*, 1953, Oxford.

Gates 1995

Gates M.H., "Archaeology in Turkey", *AJA 99*, , New Jersey, 207-255

Gates 1996

Gates M.H., "Archaeology in Turkey", *AJA 100*, 1996, New Jersey, 277-335

Gatsov-Özdoğan 1994

Gatsov I. -M. Özdoğan, "Some Epi-Paleolithic Sites from NW Turkey, Ağaçlı, Domalı and Gümüşdere", *Anatolica 20*, 1994, Leiden, 97-120

Gelb 1944

Gelb I.J., *Hurrians and Subarians*, 1944, Chicago.

Goetze 1925

Goetze A., "Hattusilis, der Bericht über seine Thronbesteigung Nebst den Paralleltexten, 1925, Leipzig.

Goetze 1940

Goetze A., *Kizzuwatna*, 1940, London.

Goetze 1946

Goetze A., "Hurrians and Subarians", *JNES 5*, 1946, 165-168

Goetze 1957

Goetze A., *Kleinasien n Kältürgeschichte des alten Orients III*, 1957, München.

Goetze 1964

Goetze A., "State and Society of the Hittites", *Neurere Hethiterforschung*, 1964, Wiesbaden, 27-32

Goetze 1975

Goetze A., "The Struggle for the Domination of Syria (1400-1300 B.C.)", *CAH II-2*, 1975, 1-20.

Goetze1928

Goetze A., "Das Hethiter-Reich", *AO 27-2*, 1928, 34 vd.

Goetze1936

Goetze A., Hethiter, Churriter und Assyrer: Hauptlinien der vorderasiatischen kulturentwicklung im 2. Jahrtausend v.Chr., 1936, Oslo.

Göksu et al 1992

Göksu H.Y.-A. Wieser-D.F. Regulla-P. Schramel, "Datierung mit Thermolumineszenz und Bestimmungen der Erhitzungstemperatur an Feursteinen", Hassek Höyük, ed. M.R. Behm-Blancke, 1992, Tübingen, 140-147

Grasyon 1972

A.K. Grayson Assyrian Royal Inscriptions I, 1972, Wiesbaden.

Grasyon 1982

A.K. Grasyon, "Assyria: Ashur-Dan II to Ashur-Nirari V (934–745 B.C)", *CAH III/2*, 1982, 271 vd.

Gurney 1952

O.R.Gurney, *The Hittites*, London-Baltimore, 1952.

Gurney 1983

O.R. Gurney, "The Hittite Title Tuhkanti", *AS 33*, 1983, 97–101.

Gül 1993

Gül Ş., "Asur Ticaret Kolonileri Çağında Anadolu'nun Siyasi Yapısı", *Anadolu Medeniyetler Müzesi 1992 Yıllığı*, 1993.

Güneri 1992

Güneri S., "Doğu Anadolu Yeni Gözlemler", *TAD 30*, 1992, Ankara, 149-195

Güterbock 1938

Güterbock H. G., "Die historische Tradition und ihre hierarische Gestaltung bei Babyloniern und Hethitern bis 1200", *ZA, NF 10*, 1938, 67 v.d.

Güterbock 1956

Güterbock H.G., "The Deeds of Suppiluliuma as Told by his Son, Mursili II", *JCS X*, 1956, 1956, 60 vd.

Güterbock 1988

Güterbock H.G., "Hethitische kurkurai-und Verwandtes" *Documentum Asiae Minoris Antiquae*, II b, 1988, Wiesbaden.

Hancar 1949

Hancar F., "Aus der Problematik Urartus", *AD XVIII*, 1949, 101 vd.,

Hanfmann 1951

Hanfmann G.M.A., "The Bronze Age in the Near East: A Review Article", *AJA* 55/4, 1951, 355-365.

Harmankaya 1993

Harmankaya S., "Tülintepe Höyüğü (Elazığ) Maden Buluntuları", *ArkST* VIII, 1993, Ankara, 369-379.

Harmankaya-Erdoğan 2002

Harmankaya S. -B. Erdoğan, "Güzelova", *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-IV-İlk Tunç*, 2002, İstanbul

Harmankaya-Erdoğan 2002

Harmankaya S. -B. Erdoğan, "Karaz", *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-IV-İlk Tunç*, 2002, İstanbul.

Harmankaya-Erdoğan 2002

Harmankaya S. -B. Erdoğan, "Korucutepe", *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-IV-İlk Tunç*, 2002, İstanbul.

Harmankaya-Erdoğan 2002

Harmankaya S. -B. Erdoğan, "Norşuntepe", *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-IV-İlk Tunç*, 2002, İstanbul.

Harmankaya-Erdoğan 2002

Harmankaya S. -B. Erdoğan, "Pulur (Erzurum) ", *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-IV-İlk Tunç*, 2002, İstanbul.

Harmankaya-Erdoğan 2002

Harmankaya S. -B. Erdoğan, "Sos Höyük", *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-IV-İlk Tunç*, 2002, İstanbul.

Harmankaya-Erdoğan 2002

Harmankaya S. -B. Erdoğan, "Taşkun Mevkii", *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-IV-İlk Tunç*, 2002, İstanbul.

Harmankaya-Erdoğan 2002

Harmankaya S. -B. Erdoğan, "Tülintepe", *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-IV-İlk Tunç*, 2002, İstanbul.

Harmankaya-Erdoğan 2002

Harmankaya S. -B. Erdoğan, "Alişar", *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-IV-İlk Tunç*, 2002, İstanbul.

Harmankaya-Erdoğu 2002

Harmankaya S. -B. Erdoğu, “Arslantepe”, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-IV-İlk Tunç*, 2002, İstanbul.

Harmankaya-Erdoğu 2002

Harmankaya S. -B. Erdoğu, “Bademağacı”, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-IV-İlk Tunç*, 2002, İstanbul.

Harmankaya-Erdoğu 2002

Harmankaya S. -B. Erdoğu, “Bayraklı”, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-IV-İlk Tunç*, 2002, İstanbul.

Harmankaya-Erdoğu 2002

Harmankaya S. -B. Erdoğu, “Beşik/Yassitepe”, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-IV-İlk Tunç*, 2002, İstanbul.

Harmankaya-Erdoğu 2002

Harmankaya S. -B. Erdoğu, “Beycesultan”, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-IV-İlk Tunç*, 2002, İstanbul.

Harmankaya-Erdoğu 2002

Harmankaya S. -B. Erdoğu, “Demircihöyük”, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-IV-İlk Tunç*, 2002, İstanbul.

Harmankaya-Erdoğu 2002

Harmankaya S. -B. Erdoğu, “Dündartepe”, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-IV-İlk Tunç*, 2002, İstanbul.

Harmankaya-Erdoğu 2002

Harmankaya S. -B. Erdoğu, “Gözlükule”, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-IV-İlk Tunç*, 2002, İstanbul.

Harmankaya-Erdoğu 2002

Harmankaya S. -B. Erdoğu, “Hisarlık Tepe/Troya”, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-IV-İlk Tunç*, 2002, İstanbul.

Harmankaya-Erdoğu 2002

Harmankaya S. -B. Erdoğu, “İkiztepe”, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-IV-İlk Tunç*, 2002, İstanbul.

Harmankaya-Erdoğu 2002

Harmankaya S. -B. Erdoğu, “Karataş/Semayük”, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-IV-İlk Tunç*, 2002, İstanbul.

Harmankaya-Erdoğu 2002

Harmankaya S.- B. Erdoğu, “Kaymaktepe/Höyücek”, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-IV-İlk Tunç*, 2002, İstanbul.

Harmankaya-Erdoğu 2002

Harmankaya S. -B. Erdoğu, “Kumtepe”, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-IV-İlk Tunç*, 2002, İstanbul.

Harmankaya-Erdoğu 2002

Harmankaya S. -B. Erdoğu, “Kuruçay”, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-IV-İlk Tunç*, 2002, İstanbul.

Harmankaya-Erdoğu 2002

Harmankaya S. -B. Erdoğu, “Küllüoba”, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-IV-İlk Tunç*, 2002, İstanbul.

Harmankaya-Erdoğu 2002

Harmankaya S. -B. Erdoğu, “Limantepe”, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-IV-İlk Tunç*, 2002, İstanbul.

Harmankaya-Erdoğu 2002

Harmankaya S. -B. Erdoğu, “Pilot Höyük”, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-IV-İlk Tunç*, 2002, İstanbul.

Harmankaya-Erdoğu 2002

Harmankaya S. -B. Erdoğu, “Pulur/Sakyol”, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-IV-İlk Tunç*, 2002, İstanbul.

Harmankaya-Erdoğu 2002

Harmankaya S. -B. Erdoğu, “Tabara el Akrad”, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-IV-İlk Tunç*, 2002, İstanbul.

Harmankaya-Erdoğu 2002

Harmankaya S. -B. Erdoğu, “Tell Açana”, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-IV-İlk Tunç*, 2002, İstanbul.

Harmankaya-Erdoğu 2002

Harmankaya S. -B. Erdoğu, “Tell el Cüdeyde”, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-IV-İlk Tunç*, 2002, İstanbul.

Harmankaya-Erdoğu 2002

Harmankaya S. -B. Erdoğu, “Tell Tayinat”, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-IV-İlk Tunç*, 2002, İstanbul.

Harmankaya-Erdoğu 2002

Harmankaya S. -B. Erdoğu, “Tepecik/Makaraz Tepe”, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-IV- İlk Tunç*, 2002, İstanbul.

Harmankaya-Erdoğu 2002

Harmankaya S. -B. Erdoğu, “Tilmen Höyük”, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-IV-İlk Tunç*, 2002, İstanbul.

Harmankaya-Tanıdı 1996

Harmankaya S. -O. Tanıdı, “Eşekisefine”, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-I-Paleolitik/ Epipaleolitik*, 1996, İstanbul.

Harmankaya-Tanıdı 1996

Harmankaya S. -O. Tanıdı, “Ağaçlı”, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-I-Paleolitik/ Epipaleolitik*, 1996, İstanbul.

Harmankaya-Tanıdı 1996

Harmankaya S. -O. Tanıdı, “Ağzıaçık”, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-I-Paleolitik/ Epipaleolitik*, 1996, İstanbul.

Harmankaya-Tanıdı 1996

Harmankaya S. -O. Tanıdı, “Anı Çevresi”, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-I-Paleolitik/ Epipaleolitik*, 1996, İstanbul.

Harmankaya-Tanıdı 1996

Harmankaya S. -O. Tanıdı, “Bademağacı”, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-I-Paleolitik/ Epipaleolitik*, 1996, İstanbul.

Harmankaya-Tanıdı 1996

Harmankaya S. -O. Tanıdı, “Baladız/Baradız”, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-I-Paleolitik/ Epipaleolitik*, 1996, İstanbul.

Harmankaya-Tanıdı 1996

Harmankaya S. -O. Tanıdı, “Belbaşı”, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-I-Paleolitik/ Epipaleolitik*, 1996, İstanbul.

Harmankaya-Tanıdı 1996

Harmankaya S. -O. Tanıdı, “Beldibi/Kumbucağı”, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-I-Paleolitik/ Epipaleolitik*, 1996, İstanbul.

Harmankaya-Tanıdı 1996

Harmankaya S. -O. Tanıdı, “Biris Mezarlığı”, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-I-Paleolitik/ Epipaleolitik*, 1996, İstanbul.

Harmankaya-Tanıdı 1996

Harmankaya S. -O. Tanındı, “Borluk Deresi”, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-I-Paleolitik/ Epipaleolitik*, 1996, İstanbul.

Harmankaya-Tanıdı 1996

Harmankaya S. -O. Tanındı, “Can Hasan III”, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-I-Paleolitik/ Epipaleolitik*, 1996, İstanbul.

Harmankaya-Tanıdı 1996

Harmankaya S. -O. Tanındı, “Cilavuz/Susuz”, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-I-Paleolitik/ Epipaleolitik*, 1996, İstanbul.

Harmankaya-Tanıdı 1996

Harmankaya S. -O. Tanındı, “Coba Höyük/Sakçagözü”, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-I-Paleolitik/Epipaleolitik*, 1996, İstanbul.

Harmankaya-Tanıdı 1996

Harmankaya S. -O. Tanındı, “Çatalhöyük”, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-I-Paleolitik/Epipaleolitik*, 1996, İstanbul.

Harmankaya-Tanıdı 1996

Harmankaya S. -O. Tanındı, “Çayönü”, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-I-Paleolitik/ Epipaleolitik*, 1996, İstanbul.

Harmankaya-Tanıdı 1996

Harmankaya S. -O. Tanındı, “Dervişin Hanı”, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-I-Paleolitik/ Epipaleolitik*, 1996, İstanbul.

Harmankaya-Tanıdı 1996

Harmankaya S. -O. Tanındı, “Direkli Mağarası”, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-I-Paleolitik/ Epipaleolitik*, 1996, İstanbul.

Harmankaya-Tanıdı 1996

Harmankaya S. -O. Tanındı, “Döllek”, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-I-Paleolitik/ Epipaleolitik*, 1996, İstanbul.

Harmankaya-Tanıdı 1996

Harmankaya S. -O. Tanındı, “Erbaba”, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-I-Paleolitik/ Epipaleolitik*, 1996, İstanbul.

Harmankaya-Tanıdı 1996

Harmankaya S. -O. Tanındı, “Göbekli Tepe”, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-I-Paleolitik/ Epipaleolitik*, 1996, İstanbul.

Harmankaya-Tanıdı 1996

Harmankaya S. -O.Tanıdı, “Gümüşdere-Kilyos”, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-I-Paleolitik/ Epipaleolitik*, 1996, İstanbul.

Harmankaya-Tanıdı 1996

Harmankaya S. -O.Tanıdı, “Hacılar”, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-I-Paleolitik/ Epipaleolitik*, 1996, İstanbul.

Harmankaya-Tanıdı 1996

Harmankaya S. -O.Tanıdı, “Hallan Çemi Tepesi”, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-I-Paleolitik/ Epipaleolitik*, 1996, İstanbul.

Harmankaya-Tanıdı 1996

O. Harmankaya S. -O. Tanıdı, “Hayaz Höyük”, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-I-Paleolitik/ Epipaleolitik*, 1996, İstanbul.

Harmankaya-Tanıdı 1996

Harmankaya S. -O. Tanıdı, “Hocaçeşme”, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-I-Paleolitik/ Epipaleolitik*, 1996, İstanbul.

Harmankaya-Tanıdı 1996

Harmankaya S. -O. Tanıdı, “Karain”, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-I-Paleolitik/ Epipaleolitik*, 1996, İstanbul.

Harmankaya-Tanıdı 1996

Harmankaya S. -O. Tanıdı, “Keçiler Mağarası”, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-I-Paleolitik/Epipaleolitik*, 1996, İstanbul.

Harmankaya-Tanıdı 1996

Harmankaya S. -O.Tanıdı, “Kurbanağa Mağarası”, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-I-Paleolitik/Epipaleolitik*, 1996, İstanbul.

Harmankaya-Tanıdı 1996

Harmankaya S. -O.Tanıdı, “Kuruçay”, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-I-Paleolitik/ Epipaleolitik*, 1996, İstanbul.

Harmankaya-Tanıdı 1996

Harmankaya S. -O.Tanıdı, “Macunçay”, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-I-Paleolitik/ Epipaleolitik*, 1996, İstanbul.

Harmankaya-Tanıdı 1996

Harmankaya S. -O.Tanıdı, “Merdivenli Mağara”, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-I-Paleolitik/ Epipaleolitik*, 1996, İstanbul.

Harmankaya-Tanıdı 1996

Harmankaya S. -O.Tanıdı, “Nevali Çori”, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-I-Paleolitik/ Epipaleolitik*, 1996, İstanbul.

Harmankaya-Tanıdı 1996

Harmankaya S. -O.Tanıdı, “Suberde/Görüklük”, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-I-Paleolitik/ Epipaleolitik*, 1996, İstanbul.

Harmankaya-Tanıdı 1996

Harmankaya S. -O.Tanıdı, “Tekeköy/Fındıcak”, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-I-Paleolitik/ Epipaleolitik*, 1996, İstanbul.

Harmankaya-Tanıdı 1996

Harmankaya S. -O.Tanıdı, “Tıkali”, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-I-Paleolitik/ Epipaleolitik*, 1996, İstanbul.

Harmankaya-Tanıdı 1996

Harmankaya S. -O.Tanıdı, “Tombultepe”, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-I-Paleolitik/ Epipaleolitik*, 1996, İstanbul.

Harmankaya-Tanıdı 1996

Harmankaya S. -O.Tanıdı, “Yarımburgaz”, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-I-Paleolitik/ Epipaleolitik*, 1996, İstanbul.

Harmankaya-Tanıdı 1996

Harmankaya S. -O.Tanıdı, “Yazılıkaya”, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-I-Paleolitik/ Epipaleolitik*, 1996, İstanbul.

Harmankaya-Tanıdı 1996

Harmankaya S. -O.Tanıdı, “Yumuktepe”, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-I-Paleolitik/ Epipaleolitik*, 1996, İstanbul.

Harmankaya-Tanıdı 1996

Harmankaya S. -O.Tanıdı, “Aktaş”, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-I-Paleolitik/ Epipaleolitik*, 1996, İstanbul.

Harmankaya-Tanıdı 1996

Harmankaya S. -O.Tanıdı, “Çeçtepe Yerleşmesi”, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-I-Paleolitik/ Epipaleolitik*, 1996, İstanbul.

Harmankaya-Tanıdı 1996

Harmankaya S. -O.Tanıdı, “İlhanköyü”, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-I-Paleolitik/ Epipaleolitik*, 1996, İstanbul.

Harmankaya-Tanıdı 1996

Harmankaya S. -O.Tanıdı, “Şehremuz”, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-I-Paleolitik/ Epipaleolitik*, 1996, İstanbul.

Harmankaya-Tanıdı 1996

Harmankaya S. -O.Tanıdı, “Can Hasan I”, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-I-Paleolitik/ Epipaleolitik*, 1996, İstanbul.

Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran 1997

Harmankaya S. - O. Tanındı- M. Özbaşaran, “Bademağacı”, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-II-Neolitik*, 1997, İstanbul

Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran 1997

Harmankaya S. -O. Tanındı- M. Özbaşaran, “Biris Mezarlığı”, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-II-Neolitik*, 1997, İstanbul

Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran 1997

Harmankaya S.-O. Tanındı- M. Özbaşaran, “Can Hasan III “, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-II-Neolitik*, 1997, İstanbul

Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran 1997

Harmankaya S.-O. Tanındı- M. Özbaşaran, “Coba Höyük/Sakçagözü”, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-II-Neolitik*, 1997, İstanbul

Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran 1997

Harmankaya S.-O.Tanıdı- M.Özbaşaran, “Çatalhöyük”, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-II-Neolitik*, 1997, İstanbul

Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran 1997

Harmankaya S.-O.Tanıdı- M.Özbaşaran, “Çayönü”, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-II-Neolitik*, 1997, İstanbul

Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran 1997

Harmankaya S.-O.Tanıdı- M.Özbaşaran, “Erbaba”, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-II-Neolitik*, 1997, İstanbul

Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran 1997

Harmankaya S.-O.Tanıdı- M.Özbaşaran, “Göbekli Tepe”, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-II-Neolitik*, 1997, İstanbul

Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran 1997

Harmankaya S.-O.Tanıdı- M.Özbaşaran, “Gözlükule”, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-II-Neolitik*, 1997, İstanbul

Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran 1997

Harmankaya S.-O.Tanıdı- M.Özbaşaran, “Hacılar”, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-II-Neolitik*, 1997, İstanbul

Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran 1997

Harmankaya S.-O.Tanıdı- M.Özbaşaran, “Hallan Çemi Tepesi”, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-II-Neolitik*, 1997, İstanbul

Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran 1997

Harmankaya S.-O.Tanıdı- M.Özbaşaran, “Hayaz Höyük”, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-II-Neolitik*, 1997, İstanbul

Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran 1997

Harmankaya S.-O.Tanıdı- M.Özbaşaran, “Hocaçeşme”, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-II-Neolitik*, 1997, İstanbul

Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran 1997

Harmankaya S.-O. Tanındı- M. Özbaşaran, “Kuruçay”, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-II-Neolitik*, 1997, İstanbul

Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran 1997

Harmankaya S.-O.Tanıdı- M.Özbaşaran, “Nevali Çori”, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-II-Neolitik*, 1997, İstanbul

Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran 1997

Harmankaya S.-O.Tanıdı- M.Özbaşaran, “Suberde/Görüklük”, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-II-Neolitik*, 1997, İstanbul

Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran 1997

Harmankaya S.-O.Tanıdı- M.Özbaşaran, “Yumuktepe”, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-II-Neolitik*, 1997, İstanbul

Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran 1997

Harmankaya S. -O.Tanıdı- M.Özbaşaran, “Can Hasan I”, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-II-Neolitik*, 1997, İstanbul

Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran 1998

Harmankaya S. -O.Tanıdı- M.Özbaşaran, “Alişar”, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-III-Kalkolitik*, 1998, İstanbul

Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran 1998

Harmankaya S. -O.Tanıdı- M.Özbaşaran, “Beşik-Sivritepe”, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-III-Kalkolitik*, 1998, İstanbul

Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran 1998

Harmankaya S. -O.Tanıdı- M.Özbaşaran, “Beycesultan”, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-III-Kalkolitik*, 1998, İstanbul

Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran 1998

Harmankaya S. -O.Tanıdı- M.Özbaşaran, “Can Hasan I”, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-III-Kalkolitik*, 1998, İstanbul

Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran 1998

Harmankaya S. -O.Tanıdı- M.Özbaşaran, “Çatalhöyük”, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-III-Kalkolitik*, 1998, İstanbul

Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran 1998

Harmankaya S. -O.Tanıdı- M.Özbaşaran, “Değirmentepe”, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-III-Kalkolitik*, 1998, İstanbul

Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran 1998

Harmankaya S. -O.Tanıdı- M.Özbaşaran, “Domuztepe”, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-III-Kalkolitik*, 1998, İstanbul

Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran 1998

Harmankaya S. -O.Tanıdı- M.Özbaşaran, “Hacılar”, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-III Kalkolitik*, 1998, İstanbul

Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran 1998

Harmankaya S. -O.Tanıdı- M.Özbaşaran, “Hacinebi”, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-III-Kalkolitik*, 1998, İstanbul

Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran 1998

Harmankaya S. -O.Tanıdı- M.Özbaşaran, “Hasek Höyük”, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-III-Kalkolitik*, 1998, İstanbul

Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran 1998

Harmankaya S. -O.Tanıdı- M.Özbaşaran, “İkiztepe”, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-III-Kalkolitik*, 1998, İstanbul

Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran 1998

Harmankaya S. -O.Tanıdı- M.Özbaşaran, “Kumtepe”, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-III-Kalkolitik*, 1998, İstanbul

Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran 1998

Harmankaya S. -O.Tanıdı- M.Özbaşaran, “Kuruçay”, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-III-Kalkolitik*, 1998, İstanbul

Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran 1998

Harmankaya S. -O.Tanıdı- M.Özbaşaran, “Norşuntepe”, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-III-Kalkolitik*, 1998, İstanbul

Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran 1998

Harmankaya S. -O.Tanıdı- M.Özbaşaran, “Takyantepe”, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-III-Kalkolitik*, 1998, İstanbul

Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran 1998

Harmankaya S. -O.Tanıdı- M.Özbaşaran, “Tepecik/MakarazTepe”, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-III-Kalkolitik*, 1998, İstanbul

Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran 1998

Harmankaya S. -O.Tanıdı- M.Özbaşaran, “Tülintepe”, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-III-Kalkolitik*, 1998, İstanbul

Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran 1998

Harmankaya S. -O.Tanıdı- M.Özbaşaran, “Yumuktepe”, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-III-Kalkolitik*, 1998, İstanbul

Hauptmann 1970_a

Hauptmann H., “Norşun-Tepe 1968 Kazıları Ön Raporu”, *Keban Projesi 1968 Yaz Çalışmaları*, 1970, Ankara, 103–113

Hauptmann 1970_b

Hauptmann H., “Die Grabungen auf dem Norşun Tepe 1969”, *TAD 18/2*, 1970, 111-121.

Hauptmann 1971

Hauptmann H., “Norşun Tepe Kazısı, 1969”, *Keban Projesi 1969 Çalışmaları*, 1971, Ankara, 71-79.

Hauptmann 1972

Hauptmann H., “Norşun Tepe Kazısı, 1970”, *Keban Projesi 1970, Çalışmaları*, 1972, Ankara, 87-101

Hauptmann 1973

Hauptmann H., “Recent Archaeological Research in Turkey: Norşuntepe, 1972”, *AS 23*, 1973, Ankara, 49-52,

Hauptmann 1974_a

Hauptmann H., “Norşun Tepe Kazıları, 1971”, *Keban Projesi 1971 Çalışmaları*, 1974, Ankara 71-85

Hauptmann 1974_b

Hauptmann H., “Die Grabungen auf dem Norşun Tepe 1972. Bericht über die 5. Kampagne”, *TAD 21/1*, 1974, Ankara, 59-73

Hauptmann 1975

Hauptmann H., “Recent Archaeological Research in Turkey: Norşuntepe, 1975”, *AS 25*, 1975, Ankara, 35-38

Hauptmann 1976_a

Hauptmann H., “Norşun Tepe Kazıları, 1972”, *Keban Projesi 1972 Çalışmaları*, 1976, Ankara, 41-59.

Hauptmann 1976_b

Hauptmann H., “Die Grabungen auf dem Norşun Tepe 1973. Bericht über die 6. Kampagne”, *TAD 23/1*, 1976, Ankara, 65-86.

Hauptmann 1979_a

Hauptmann H., “Norşun Tepe Kazıları, 1973”, *Keban Projesi 1973 Çalışmaları*, 1979, Ankara, 43-60.

Hauptmann 1979_b

Hauptmann H., “Kalkolitik Çağ’dan İlk Tunç Çağı’nın Bitimine Kadar Norşun Tepe’de Yerleşmenin Gelişimi”, *TT Kong. 8*, 1979, Ankara, 55-64.

Hauptmann 1982

Hauptmann H., “Norşun Tepe Kazıları, 1974”, *Keban Projesi 1974 Çalışmaları*, 1982, Ankara, 13-40.

Hauptmann 1984

Hauptmann H., “Nevali Çori- Recent Archaeological Research in Turkey”, *AS 37*, 1984, 228.

Hauptmann 1987

Hauptmann H., “Recent Archaeological Research in Turkey. Lidar Höyük and Nevali Çori, 1986” *AS 37*, 1987, 203–207.

Hauptmann 1988

Hauptmann H., “Nevali Çori: Architektur”, *Anatolica 15*, 1988, 99-110.

Hauptmann 1993

Hauptmann H., “Ein Kultgebäude in Nevali Çori”, *Between the Rivers and Over the Mountains, Archaeologica Anatolica et Mesopotamica Alba Palmieri Dedicata*, 37-69, Roma.

Hauptmann 1997

Hauptmann H., “Norşuntepe”, *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*, 1997, İstanbul, 1353-1354.

Hauptmann 1999

Hauptmann H., “Fırat Bölgesi Kazıları”, *Kayıp Zamanların Peşinde, Alman Arkeoloji Enstitüsü Anadolu Kazıları*, 1997, İstanbul, 65-80.

Hauptmann 2000

Hauptmann H., “Zur Chronologie des 3. Jahrtausend v. Chr. Am Oberen Euphrat Augrund der Stratigraphie des Norşuntepe”, *Chronologies des Pays du Caucase et de L'euphrate Aux IVe-IIIe Millenaires Varia Anatolica XI*, Ed. C. Marrot, Hauptmann H., 2000, 419-430.

Hawkins 1974

Hawkins J.D., “Hittites and Assyrians”, *Iraq* 36, 1974, 72 vd..

Helck 1962

Helck W., Die Beziehungen Aegyptens zu Vorderassien im 3 und 2. Jahrtausend v.chr, Weisbaden, 1962, 177 vd.

Herodotos 1975

Herodotes, Herodotes Tarihi, Çev., M.Ökmen, 1975, İstanbul,

Herzfeld 1968

Herzfeld E., The Persian Empire: Studies in Geography and Ethnography of the Ancient Near East, 1968, Wiesbaden

Hippokrates 1816

Hippokrates, Hippokrates To Peri Aeron, Hydaton, Topon, Parisioi: İ.M. Eberartos, 1816

Hodder 1996

Hodder I., “Conclusions”, *On the Surface: Çatalhöyük 1993–95*, 1996, 359–366.

Hood 1951

Hood S., “Excavations at Tabara el Akrad”, *AS I*, 1951, Ankara, 113-145.

Hours et al 1994

F. Hours-O. Aurenche-J- Cauvin, “Atlas des Sites Proche Orient (14000–5700 BP), 1994, Paris.

Hout et al 2000

J.L. Huot-J.P. Thalmann-D. Valbelle, Kentlerin Doğuşu, 2000, Ankara

Hrozny 1927

Hrozny F., “Raport Preliminaire Sur Les Fouilles Tchecoslovaques du Kültepe”, *Syria VIII*, 1927, Paris, 1 vd.

Hulin 1960

Hulin P., “New Urartian Inscriptions Stones at Anzaf”, *AS X*, 1960, 205-207.

Işık 1987

Işık F., “Şirinlikale, Bilinmeyen Bir Urartu Kalesi ve Doğu Anadolu'daki Yaratıcı Dağ Topluluğunun Kaya Anıtları Hakkında İzlenimler-Sirinlikale, Eine Unbekamle Urartaischen Burg und Beobachtungen Zu Dan Felsdenkmötern Eines Schöpferischen Bergvolks Stanatoliens”, *Belleten LI-200*, 1987, Ankara, 497-534

Işık 1999

Işık F., *Doğa Ana: Kubaba*, 1999, İstanbul.

İlin-Segal 1974

İlin M. -E. Segal, *İnsan Nasıl İnsan Oldu*, 1974, İstanbul.

İnan 1947

İnan A., “Ankara-Samsun Arasında Tarih Gezisi”, *DTCFD 5*, 1947, Ankara, 119-132.

Jankowska 1967

Jankowska N.B., “A system of Rotation Eponym of the Commercial Association of Kanis”, *Ar Or. 35*, 1967, 526.

Junge 1939

Junge J., “Saka-Studien, Der Fern Nordosten in Weltbild der Antike, Dieterichsch Verlagsbuchhandlung, Leipzig, 1939

Kalas 1956

Kalas M., “Kömürhan Urartu Kitabesi”, *Belleten XX*, 1956, 349-354.

Kammenhuber 1968

Kammenhuber A., *Die Arier im Vorderen Orient*, 1968, Heidelberg.

Kansu 1937

Kansu Ş.A., “1936 Yılında Ankara Ve Çevresinde Meydana Çıkarılan Paleontolojik ve Prehistorik Vesikalar Hakkında İlk Not”, *Ülkü 8/48*, 1937, Ankara, 482-488.

Kansu 1938_a

Kansu Ş.A., Sur Les Nouvelles Découvertes Paléolithique Faites en Anatolie Sous l'Auspice de la Société Turque d'Histoire, 1938, Kopenhagen.

Kansu 1938_b

Kansu Ş.A., Prehistorya Araştırmalarında Metodlar, 1938, Ankara.

Kansu 1939

Kansu Ş.A., "Türk Tarih Kurumu'nun Prehistorik Araştırmaları", *Bulleten* 3/9, 1939, Ankara, 93-97

Kansu 1940

Kansu Ş.A., Türk Tarih Kurumu Tarafından Yapılan Etiyokuşu Hafriyatı 1937, 1940, Ankara.

Kansu 1943_a

Kansu Ş.A., "Anadolu'da Yeni Paleolitik Buluntular", *DTCFD* 1/5, 1943, Ankara, 189-191.

Kansu 1944

Kansu Ş.A., "Anadolu'da Mezolitik Kültür Buluntuları", *DTCFD* 2/5, 1944, Ankara, 673-682.

Kansu 1945_a

Kansu Ş.A., "Isparta, Burdur İlleri Çevresinde TTK Adına 1944 Haziranında Yapılan Prehistorya Araştırmalarına Dair İlk Rapor", *Bulleten* 9/34, 1944, Ankara, 277-286.

Kansu 1945_b

Kansu Ş.A., "Isparta ve Burdur Bölgesinde Tarih Öncesi Araştırmaları", *Bulleten* 9/34, 1944, Ankara, 155-156.

Kansu 1947

Kansu Ş.A., "Stone Age Cultures in Turkey", *AJA* 51, 227-232, 1947 New Jersey.

Kansu 1960

Kansu Ş.A., "İstanbul ve Trakya Bölgesinde Tarih Öncesi Araştırmaları", *Bulleten* 24, 1944, Ankara, 708-710.

Kansu 1963

Kansu Ş.A., "Marmara Bölgesi'nde ve Trakya'da Prehistorik İskan Tarihi Bakımından Araştırmalar (1959-1962)", *Bulleten* 27/108, 1963, 657-671.

Kansu 1964

Kansu Ş.A., “Marmara Bölgesi’nde ve Trakya’da Prehistorik İskan Tarihi Bakımından Araştırmalar”, *Atatürk Konferansları I*, 1964, 205-213.

Kansu 1965

Kansu Ş.A., “Marmara ve Trakya Bölgesi’nde Tarih Öncesi Araştırmaları”, *Belleten 29*, 1965, 547-548.

Kansu 1970

Kansu Ş.A., “Bihinya’da Prehistorya Araştırmaları”, *Atatürk Konferansları II*, 1944, Ankara, 111-118.

Kansu 1971

Kansu Ş.A., *İnsanlığın Kaynakları ve İlk Medeniyetler*, 1971, Ankara.

Kansu 1972

Kansu Ş.A., “Yarımburgaz (Küçükçekmece-İstanbul) Mağarasında Türk Tarih Kurumu Adına Yapılan Prehistorya Araştırmaları ve Tuzla Kalkolitiğinde Yeni Gözlemler”, *TT Kong 7*, 1944, Ankara, 22-32.

Kansu-Ozansoy 1948

Kansu Ş.A., -F. Ozansoy, *Ankara Civarında Paleolitik Yeni Buluşlar*, 1948, Ankara.

Karaca 1981

Karaca Ö., “Piroit Höyük 1980 Çalışmaları”, *KST III*, 1981, 109-114.

Karaca 1983

Karaca Ö., “Piroit Höyük 1981 Çalışmaları”, *KST IV*, 1983, 69-82.

Karaca 1984

Karaca Ö., “Piroit Höyük 1982 Çalışmaları”, *KST V*, 1984, 103-108.

Karaca 1985

Karaca Ö., “Piroit Höyük 1983 Çalışmaları”, *KST VI*, 1985, 37-48.

Karpuz 1977

Karpuz H., “Çamuşlu’da Yontma Taş Çağı Kaya Resimleri”, *TÜBİTAK Bilim ve Teknik 10/212*, 1-6, Ankara.

Kars Valiliği 2008

Kars Valiliği İl ve Çevre Müdürlüğü, *Kars İli Çevre Durum Raporu*, 2008

Kars Valiliği 2009

Kars Valiliği İl ve Çevre Müdürlüğü, *Kars İli Çevre Durum Raporu*, 2009

Kaspar 1986

Kaspar D., Urartu, 1986, Nördlingen,

Ketin 1961

Ketin İ., Türkiye’de Magmatik Faaliyet, 1961, Ankara.

Ketin 1983

Ketin İ., Türkiye Jeolojisine Genel Bir Bakış, 1983, İstanbul.

Kınal 1958

Kınal F., “Kargamış Şehri Tarihi Hakkında”, *DTCFD XVI*, 1958, 2vd.

Kınal 1962

Kınal F., Eski Anadolu Tarihi, 1962, Ankara.

Kınal 1967

Kınal F., “Yamhad Krallığı”, *DTCFD V/8-9*, 1967, Ankara, 207 vd.

Kınal 1987

Kınal F., Eski Anadolu Tarihi, 1987, Ankara,

Kinier-Wilson 1962

Kinier J.V. –Wilson, “The Kurbail Statue of Shalmaneser III”, *Iraq XXIV-2*, 1962, 104 vdd.

Klein 1974

Klein J.F., “Urartian Hieroglyphic Inscriptions From Altintepe”, *AS XXIV*, 77 vdd.

Kleiss 1979

Kleis W., Bastem I: Ausgrabungen in den Urartaischen Anlagen 1972-1975, 1979, Berlin.

Kleiss 1988

Kleis W., Bastem II: Ausgrabungen in den Urartaischen Anlagen 1977-1978, 1979, Berlin.

Kleiss-Hauptmann 1976

Kleiss W. -H.Hauptmann, Topographische Karte Von Urartu, 1976, Berlin.

Klengel 1961

Klengel H., “Tukulti-Ninurta I., König von Assyrien”, *Das Altertum 7/2*, 1961, 57-77.

Knudzon 1893

Knudzon J.A., Assyrische Gebete an den Sonnengott, 1893, Leipzig.

Korfmann 1977_a

Korfmann M., “Demircihöyük –Eine Vorgeschichtliche Siedlung an der Phrygische-Bithynischen Grenze, Kampagne 1975”, *TAD* 24/2, Ankara, 1977, 39-59.

Korfmann 1977_b

Korfmann M., “Recent Archaeological Research in Turkey: Demircihöyük, 1976”, *AS* 27, 1977, London, 37-38.

Korfmann 1981

Korfmann M., “Demircihöyük eine Frühbronzezeitliche Festung an der Phrygische-Bithynischen Grenze Kampagne 1976”, *TAD* 25/1, 1981, Ankara, 135-163.

Korfmann 1983_a

Korfmann M., “Red Cross Bowl-Angeblicher Leittyp für Troya V”, *Beiträge zur Altertumskunde Kleinasiens, Festschrift für Kurt Bittel*, , 1983, Mainz am Rhein, 236-237.

Korfmann 1983_b

Korfmann M., “Demircihöyük I: Architectur, Statigraphie und Befunde, Mainz am Rhein”, 1983.

Korfmann 1985

Korfmann M., “Recent Archaeological Research in Turkey: Beşiktepe 1983”, *AS* 35, 1985, London, 182-183.

Korfmann 1986

Korfmann M., “Beşik-Yassitepe, Beşik-Sivritepe ve Beşik Mezarlığı 1984 Ön Raporu”, *KST VII*, 1986, Ankara, 229-238.

Korfmann 1987

Korfmann M., “Demircihöyük: Die Ergebnisse der Ausgrabungen 1975-1978, Mainz“, Rhein, 1987.

Korfmann 1988

Korfmann M., “Beşik-Yassitepe, 1986 Kazı Raporu”, *KST VII*, 1988, Ankara, 131-134.

Korfmann 1989

Korfmann M., “1987 Yılı Beşik-Sivritepe, Beşik-Koyu ve Troia Çalışmaları”, *KST XI*, 1989, Ankara, 323-330.

Korfmann 1992

Korfmann M., “Troia Çalışmaları 1989-1990”, *KST XIV/I*, 1992, Ankara, 423-446.

Korfmann 1993

Korfmann M., “1991 Yılı Troya Çalışmaları”, *KST XIV/I*, 1993, Ankara, 381-406.

Korfmann 1994

Korfmann M., “Troia 1992 Kazı Çalışmaları”, *KST XV/I*, 1994, Ankara, 325-360.

Korfmann 1995

Korfmann M., “1993 Yılı Troya Çalışmaları”, *KST XVI/I*, 1995, Ankara, 239-262.

Korfmann 1996

Korfmann M., “Troia 1994 Kazı Çalışmaları”, *KST XVII/I*, 1996, Ankara, 283-303.

Korfmann 1997

Korfmann M., “Troia 1995 Kazı Çalışmaları”, *KST XVIII/I*, 1997, Ankara, 213-229.

Korfmann 1998

Korfmann M., “1996 Troia Kazı Sonuçları”, *KST XIX/I*, 1998, Ankara, 427-453.

Korfmann 1999

Korfmann M., “1997 Troia Kazıları”, *KST XX/I*, 1999, Ankara, 357-370.

Korfmann 2000

Korfmann M., “1998 Troia Kazıları”, *KST XXI/I*, 2000, Ankara, 287-298.

Korfmann 2001

Korfmann M., “Troia 1999 Kazıları”, *KST XXI/I*, 2001, Ankara, 279-288.

Korfmann et al 1994

Korfmann M. -A. Baykal-Seeher-S. Kılıç, *Anatolien in der Frühen und Mittleren Bronzezeit-I. Bibliographie zur Frühbronzezeit*, 1994, Göttingen

Korfmann et al 1995

Korfmann M. -Ç. Girgin-C. Morçöl-S. Kılıç, “Kumtepe 1993 Bericht über Rettungsgrabung”, *Studia Troica* 5, 1995, 212-289,

Korucu 2005

Korucu H., Kars İli Höyükleri, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2005, Erzurum.

Koşay 1948

Koşay H.Z., “Karaz Sondajı”, *TT Kong.* 3, 1948, Ankara, 165–169.

Koşay 1961

Koşay H.Z., “Pulur (Summary of Archaeological Research)”, *AS 11*, 1961, London, 20-21.

Koşay 1962

Koşay H.Z., “Pulur Kazısı, 1960”, *TAD 11*, 1962, 1962, Ankara, 25-28.

Koşay 1970

Koşay H.Z., “Pulur (Sakyol) Kazısı 1968 Ön Raporu”, *Keban Projesi 1968 Çalışmaları*, 1970, Ankara, 139-142.

Koşay 1971

Koşay H.Z., “Pulur (Sakyol) Kazısı 1969”, *Keban Projesi 1969 Çalışmaları*, 1971, Ankara, 99-101.

Koşay 1972_a

Koşay H.Z., “Pulur (Sakyol) Kazısı 1970”, *Keban Projesi 1970 Çalışmaları*, 1972, Ankara, 127-128.

Koşay 1972_b

Koşay H.Z., “Sakyol (Pulur) Tarih Öncesi Kazısı”, *TT Kong* 7, 1972, Ankara, 53-55.

Koşay 1974

Koşay H.Z., *Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi*, 1974, Ankara.

Koşay 1976

Koşay H.Z., *Keban Projesi Pulur Kazısı 1968-1970*, 1976, Ankara.

Koşay 1979

Koşay H.Z., “Keban’ın Pulur (Sakyol) Höyüğü Kazısında Bulunan Kutsal Ocaklar”, *TT Kong.* 8, 1979, Ankara, 77–80.

Koşay-Akok 1967

Koşay H.Z.,-M. Akok, “Pulur Kazısı”, *TT Kong.* 6, 1967, Ankara, 14-15.

Koşay-Sperling 1936

Koşay H.Z. -J. Sperling, *Troad’da Dört Yerleşme Yeri*, 1936, Ankara.

Koşay-Turfan 1959

Koşay H.Z.,-K.Turfan, “Erzurum-Karaz Kazısı Raporu”, *Bellekten* 23/91 1959, Ankara, 349-413.

Koşay-Vary 1964

Koşay H.Z.,-H.Vary, Pulur Kazısı, 1960 Mevsimi Çalışmaları Raporu, 1964, Ankara.

Koşay-Vary 1967

Koşay H.Z.,-H.Vary, Güzelova (Tufanç) Erzurum Kazısı 1961, 1967, Ankara

Kökten 1941

Kökten K., “Samsun Vilayeti Tekeköy Civarında Prehistorik Araştırmalar”, *Ülke* 17/98, 1941, Ankara, 121-124.

Kökten 1943_a

Kökten K., “Kars’ın Tarihöncesi Hakkında İlk Kısa Rapor”, *Bellekten* 7/27, 1943, Ankara, 601-613.

Kökten 1943_b

Kökten K., “Doğu Anadolu Kars Bölgesinin Tarih Öncesi Araştırmalarına Dair İl Not”, *DTCFD* 1/2, 1943, Ankara, 119-121.

Kökten 1944_a

Kökten K., “Kuzey-Doğu Anadolu Prehistoryasında Bayburt ve Çevresinin Yeri”, *DTCFD* 3/5, 1944, Ankara, 465-484.

Kökten 1944_b

Kökten K., “Orta, Doğu ve Kuzey Anadolu’da Yapılan Tarih Öncesi Araştırmalar”, *Bellekten* 8/32, 1944, Ankara, 659-680.

Kökten 1947_a

Kökten K., “1946 Yılı Tarihöncesi Araştırmaları. Antalya, Diyarbakır, Urfa, Gaziantep Çevreleri Haberler”, *Bellekten* 12/45, 1947, Ankara, 161-163.

Kökten 1947_b

Kökten K., “1945 Yılında Türk Tarih Kurumu Adına Yapılan Tarih Öncesi Araştırmaları”, *Bellekten* 11/43, 1947, Ankara, 431-472.

Kökten 1947_c

Kökten K., “Bazı Prehistorik İstasyonlar Hakkında Yeni Gözlemler”, *DTCFD* 5/1-5, 1947, Ankara, 223-236.

Kökten 1947_d

Kökten K., “1947 Yılı Tarih Öncesi Araştırmaları”, *Belleten* 12/45, 1947, Ankara, 223-226.

Kökten 1948

Kökten K., “Kars’ın Tarih Öncesi”, *TT Kong.* 3, 1948, Ankara, 194-204.

Kökten 1949

Kökten K., “1949 Yılı Tarihöncesi Araştırmaları Hakkında Kısa Rapor”, *Belleten* 13/52, 1949, Ankara, 811-829.

Kökten 1951

Kökten K., “Kuzey-Batı Anadolu’nun Tarih Öncesi Hakkında Yeni Gözlemler”, *DTCFD* 9/3, 1951, Ankara, 201-213.

Kökten 1952_a

Kökten K., “Anadolu Prehistorik Yerlerinin Dağılışı Üzerinde Bir Araştırma”, *DTCFD* 10/3-4, 1952, Ankara, 167-207.

Kökten 1952_b

Kökten K., “Anadolu PrehistorikYerleşme Yerleri ve 1944-1948 Yıllarında Yapılan Tarih Öncesi Araştırmaları”, *TT Kong.* 4, 1952, Ankara, 195–209.

Kökten 1953

Kökten K., “1952 Yılında Yaptığım Tarih Öncesi Araştırmaları Hakkında”, *DTCFD* 11/2–4, 1953, Ankara, 177-209.

Kökten 1955

Kökten K., “Antalya’da Karain Mağarasında Yapılan Prehistorya Araştırmalarına Toplu Bir Bakış”, *Belleten* 19/75, 1955, Ankara, 271-283.

Kökten 1957

Kökten K., “Antalya’da Karain Mağarasında Yapılan Tarih Öncesi Araştırmalarına Toplu Bir Bakış”, *TAD* 7/1, 1957, Erzurum, 46-48.

Kökten 1959

Kökten K., “Tarsus-Antalya Arası Sahil Şeridi Üzerinde ve Antalya Bölgesinde Yapılan Tarih Öncesi Araştırmaları”, *TAD* 8/2, 1959, Ankara, 10-16.

Kökten 1960

Kökten K., “Anadolu-Maraş Vilayetinde Tarihten Dip Tarihe Gidiş”, *TAD* 10/1, 1960, Ankara, 47-48.

Kökten 1962

Kökten K., “Maraş ve Antalya Vilayetinde Süreli Dip Tarih Araştırmaları Hakkında Kısa Rapor”, *TAD 11/1*, 1962, Ankara, 40-41.

Kökten 1963

Kökten K., “İstanbul’un Batısında Eskitaş (Paleolitik) Devrine Ait Yeni Buluntular”, *DTCFD 20/3-4*, 1963, Ankara, 277-278.

Kökten 1964_a

Kökten K., “Karain’in Türkiye Prehistoryasındaki Yeri”, *Türk Coğrafya Dergisi 22-23*, 1964, Ankara, 17-27.

Kökten 1964_b

Kökten K., “Die Stellung von Karain Innerhalb der Turkischen Vorgeschichte”, *Anadolu (Anatolia) 7*, 1964, Ankara, 59-86.

Kökten 1967

Kökten K., *Karain Klavuzu (Antalya)*, 1967, Ankara.

Kökten 1970

Kökten K., “Yazılıkaya’da ve Kurbanaga Mağarasında (Kars-Çamuşlu) Yeni Bulunan Diptarih Resimleri”, *Karseli 6/69*, 1970, Ankara, 2-16.

Kökten 1971

Kökten K., “Keban Baraj Gölü Alanında Taş Devri Araştırmaları, 1969”, *Keban Projesi 1969 Çalışmaları*, 1971, Ankara, 13-16.

Kökten 1974

Kökten K., “Keban Baraj Gölü Alanında Taş Devri Araştırmaları, 1971”, *Keban Projesi 1971 Çalışmaları*, 1974, Ankara, 1-5.

Kökten 1975

Kökten K., “Kars ve Çevresinde Dip Tarih Araştırmaları Yazılıkaya Resimleri”, *Atatürk Konferansları V*, 1975, Ankara, 95-104.

Kökten et al 1945

Kökten K. -N. Özgüç-T. Özgüç, “1940 ve 1941 Yılında Türk Tarih Kurumu Adına Yapılan Samsun Bölgesi Kazıları Hakkında İlk Kısa Rapor”, *Bulleten 9/35*, 1945, Ankara, 361-400.

Kretschmer 1921

Kretschmer K., “Scythae”, *Paulys Real Eencyclopadie der Classischen Altertumswissenschaft*, Stuttgart, II A 1, 1921

Krupnov 1964

Krupnov F.I., "The Most Archaic Culture of the Caucasus and the Caucasian Community", *Soviet Anthropology and Archaeology III*, 1964, 31-42.

Leakey 1988

Leakey L.S.B., *İnsanın Ataları*, 1988, Ankara.

Lamb 1932

Lamb W., "Schliemann's Prehistoric Sites in the Troad", *PZ* 23, 1932, 1932, Berlin, 111-131.

Lamb 1954

Lamb W., "The Culture of North-East Anatolia and its Neighbours", *AS IV*, 1954, London 21-32.

Lambrianides et al 1996

Lambrianides K.-N-Spencer-S. Vardar-H. Gümüş, "The Marda Çay Delta Archaeological Project, First Preliminary Report", *AS 46*, 1996, London, 167-200.

Lambrianides- Spencer 1998_a

Lambrianides K. -N-Spencer "Madra Çay", *Anatolian Archaeology* 3, 1998, 18-19

Landsberger 1927

Landsberger B., *Sam'al*, 1948, Ankara.

Landsberger 1948

Landsberger B.- Bauer T., "Zu neuveröffentlichten Geschichtsquellen aus der Zeit von Asarhaddon bis Nabionid", *Zeitschrift für Assyriologie*, III, 37, 1927

Lang 1970

Lang D.M., *Armenia: Cradle of Civilization*, Armenia, 1970, London.

Laroche 1949

Laroche E., "Le voeu de Puduhepa", *RA XLIII*, 1949, 55-78.

Laroche 1971

Laroche E., *Catalogue des textes Hittites*, 1971, Paris.

Lehmann-Haupt 1926

Lehmann -Haupt C.F., "Kimmerier", *Paulys Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft*, Stuttgart, 1921

Lehmann-Haupt 1926

Lehmann-Haupt C.F., *Armenien II-2*, 1926, Leipzig.

Lejeune 1969

Lejeune M., "Discussions Sur L'alphabet Phrygien", *Studi Micencied Egeo Anatolica* 10, 1969, 40-47.

Levine 1977

Levine L.D., "Sargon's Eighth Campaign", *Bibliotheca Mesopotamica* 7, 1977, 135 vdd.

Lewy 1926

Lewy J., "Kimmerier und Skythen in Vorderasien", Reallexion der Vorgeschichte, Berlin, 1926

Lewy 1947

Lewy J., "Naram-Sin's Campaign to Anatolia in the Ligth of the Geografical Data of the Kültepe Texts", *Halil Erdem Hatıra Kitabı*, 1947, Ankara, 11-18.

Lewy 1956

Lewy J., "On some Institions of the old Assyrian Empire", *Hebrew Union College Annual* 27, 1956, 123 vd.

Lloyd 1956

Lloyd S., Early Anatolia, 1956, London.

Lloyd 1967

Lloyd S., Early Highland Peoples of Anatolia, 1956, London.

Lloyd 1989

Lloyd S., Ancient Turkey, 1989, London.

Lloyd-Mellaart 1955

Lloyd S. -J. Mellaart, "Beycesultan Excavations: First Preliminary Report", *AS* 5, 1955, London, 101-135.

Lloyd-Mellaart 1958

Lloyd S. -J. Mellaart, "Beycesultan Excavations", *AS* 8, 1958, London, 93-125.

Lloyd-Mellaart 1959

Lloyd S. -J. Mellaart, "Beycesultan Excavations", *AS* 9, 1959, London, 35-50,

Lloyd-Mellaart 1962

Lloyd S. -J. Mellaart, Beycesultan I, The Late Chalcolithic and Early Bronze Age Levels, 1962, London.

Lloyd-Mellaart 1965

Lloyd S. -J. Mellaart Beycesultan II, 1965, London

Loon 1966

Loon M.L.van, Urartian Art, 1966, Leiden,

Loon 1974

Loon M.L.van, "The İnscription of Ispuini and Menua at Qalatgah, Iran",
JNES 34, 1974, 201 vd.

Loon 1974

Loon M.L.van, "The Euphrates Metnioned by Sarduri II of Urartu",
Göterbock Armağanı, 1974, İstanbul, 187.

Luckenbill 1968

Luckenbill D.D., Ancient Records of Assyria and Babilonya I (ARAB I),
1968, New York.

Macqueen 1986

Macqueen G. The Hittites and Their, Contamporaries in Asia Minor, 1986,
London.

Maisels 1999

Maisels C.K. Uygarlığın Doğuşu, 1999, Ankara.

Mallowan 1949–50

Mallowan M.E.L., "Excavations at Nimrud 1949-50", *Iraq* 12, 1949-50172
vd.

Mansel 1945

Mansel A.M. "Urartu Tarihi ve Medeniyeti", *Beşinci Üniversite Haftası:
Van*, 1945, İstanbul, 114 vd.

Mansel 1988

Mansel A.M., Ege ve Yunan Tarihi, 1988, Ankara.

Matthews 1996_a

Matthews R., "Systematic Surface Collection", *On the Surface: Çatalhöyük
1993–95*, 1996, 73–77.

Matthews 1996_b

Matthews R., "Surface Scraping and Planning", *On the Surface: Çatalhöyük
1993–95*, 1996, 79–99.

Maxwell-Hyslop 1974

Maxwell-K.R.Hyslop, "Assyrian Sources of Iran", *Iraq* 36, 1974, 139 vd..

Mayer 1982

Mayer W., "Sargon'un Urartu Seferi M.Ö.714", *Askeri Tarih Bülteni 14*, 1982, 61-82.

Mayer 1985

Mayer W., "Sargons Feldzug gegen Urartu-714 v. Chr. Text und Übersetzung", *MDOG 115*, 1985, 65 vd.,

Melikişvili 1960

Melikişvili G.A., *Urartskie Klinoobraznye Nadpisi*, 1960, Moskova,

Melikişvili 1971

Melikişvili, G.A., *Die Urartaische Sprache*, 1971, Roma

Mellaart 1954

Mellaart J., "Preliminary Report on Survey of Pre-classical Remains in Southern Turkey", *AS 4*, 1954, London, 175-240.

Mellaart 1957

Mellaart J., "Anatolian Chronology in the Early and Middle Bronze Age", *AS 7*, 1957, London, 55-88.

Mellaart 1958_a

Mellaart J., "The End of the Early Bronze Age in Anatolia and Aegean", *AJA 62*, 1958, New Jersey, 9-33.

Mellaart 1958_b

Mellaart J., "Excavations at Hacilar. First Preliminary Report", *AS 8*, 1958, London, 127-156.

Mellaart 1959_a

Mellaart J., "Excavations at Hacilar. Second Preliminary Report, 1958", *AS 9*, 1959, London, 51-65

Mellaart 1959_b

Mellaart J., "Notes on The Architectural Remains of Troy I And II", *AS 9*, 1959, London, 131-162.

Mellaart 1960_a

Mellaart J., "Excavations at Hacilar. Third Preliminary Report 1959", *AS 10*, 1960, London, 83-104.

Mellaart 1960_b

Mellaart J., "Excavations at Hacilar. 1959", *TAD10/1*, 67-68, 1960, Ankara.

Mellaart 1961_a

Mellaart J., "Excavations at Hacilar. Fourth Preliminary Report 1960", *AS II*, 1961, London, 39-75.

Mellaart 1961_b

Mellaart J., "Early Cultures of the South Anatolian Plateau, I", *AS II*, 1961, London, 159-184

Mellaart 1962

Mellaart J., "Anatolia 4000-2300 B.C.", *CAH I-II, Bölüm XVII*, 1962, Cambridge, 363-406

Mellaart 1970

Mellaart J., *Excavations at Hacilar I-II*, 1970, Edinburgh.

Mellaart 1971

Mellaart J., "Prehistory of and its Relations with the Balkans", *Studia Balcanica* 5, 1971, Sofia, 120-137,

Mellaart 1975

Mellaart J., *The Neolithic of the Near East*, 1975, London

Mellaart 1981

Mellaart J., "The Prehistoric Pottery from the Neolithic to the Beginning of EB VI (7000-2500 B.C.)", *The River Qoueig, Northern Syria and its Catchment-I, BAR International Series 98*, 1981, Oxford, 131-139.

Mellaart 1982

Mellaart J., "Archaeological Evidence for Trade Routes between Syria and Mesopotamia and Anatolia during the Early and the Beginning of the Middle Bronze Age", *Studi Eblaiti* 5, 1982, 15-32.

Mellink 1956

Mellink M.J., "Archaeology in Asia Minor", *AJA* 59, 1956, New Jersey, 231-240.

Mellink 1959

Mellink M.J., "Archaeology in Asia Minor", *AJA* 63, 1959, New Jersey, 73-85.

Mellink 1960

Mellink M.J., "Archaeology in Asia Minor", *AJA* 64, 1960, New Jersey, 57-69.

Mellink 1961

Mellink M.J., "Archaeology in Asia Minor", *AJA* 65, 1961, New Jersey, 71-85.

Mellink 1962

Mellink M.J., "Archaeology in Asia Minor", *AJA* 66, 1962, New Jersey, 71-85.

Mellink 1963

Mellink M.J., "Archaeology in Asia Minor", *AJA* 67, 1963, New Jersey, 173-190.

Mellink 1964_a,

M.J. Mellink "Archaeology in Asia Minor: Gaziantep Area", *AJA* 68, 1964, New Jersey, 149-166.

Mellink 1964_b

Mellink M.J., "An Akkadian Illustration of a Campaign in Cilicia?", *Anatolia* 7, 1964, Ankara, 101-115

Mellink 1965

Mellink M.J., "Archaeology in Asia Minor", *AJA* 69, , New Jersey, 133-149.

Mellink 1967

Mellink M.J., "Archaeology in Asia Minor", *AJA* 71, New Jersey, 155-174,.

Mellink 1968

Mellink M.J., "Archaeology in Asia Minor", *AJA* 72, 1, New Jersey, 25-147.

Mellink 1969

Mellink M.J., "Archaeology in Asia Minor", *AJA* 73, 1969, New Jersey, 203-227.

Mellink 1970

Mellink M.J., "Archaeology in Asia Minor", *AJA* 74, 1970, New Jersey, 157-188.

Mellink 1971

Mellink M.J., "Archaeology in Asia Minor", *AJA* 75, , New Jersey, 161-181.

Mellink 1972

Mellink M.J., "Archaeology in Asia Minor", *AJA* 76, 1972, New Jersey, 165-188.

Mellink 1973

Mellink M.J., "Archaeology in Asia Minor", *AJA* 77, 1973, New Jersey, 169-193.

Mellink 1974

Mellink M.J., "Archaeology in Asia Minor", *AJA* 78, 1974, New Jersey, 105-130.

Mellink 1975

Mellink M.J., "Archaeology in Asia Minor", *AJA* 79, 1975, New Jersey, 201-222.

Mellink 1976

Mellink M.J., "Archaeology in Asia Minor", *AJA* 80, 1976, New Jersey, 261-289.

Mellink 1977

Mellink M.J., "Archaeology in Asia Minor", *AJA* 81, 1977, New Jersey, 289-321.

Mellink 1978

Mellink M.J., "Archaeology in Asia Minor", *AJA* 82, 1978, New Jersey, 315-338.

Mellink 1979

Mellink M.J., "Archaeology in Asia Minor", *AJA* 83, 1979, New Jersey, 331-344.

Mellink 1980

Mellink M.J., "Archaeology in Asia Minor", *AJA* 84, 1980, New Jersey, 501-518.

Mellink 1981

Mellink M.J., "Archaeology in Asia Minor", *AJA* 85, 1981, New Jersey, 463-479.

Mellink 1982

Mellink M.J., "Archaeology in Asia Minor", *AJA* 86, 1982, New Jersey, 557-576.

Mellink 1983

Mellink M.J., "Archaeology in Asia Minor", *AJA* 87, 4, 1983, New Jersey, 27-442.

Mellink 1984

Mellink M.J., "Archaeology in Asia Minor", *AJA* 88, 1984, New Jersey, 441-4195659.

Mellink 1985

Mellink M.J., "Archaeology in Asia Minor", *AJA* 89, 1985, New Jersey, 547-567.

Mellink 1987

Mellink M.J., "Archaeology in Asia Minor", *AJA* 91, 1987, New Jersey, 1-30.

Mellink 1988

Mellink M.J., "Archaeology in Asia Minor", *AJA* 92, 1988, New Jersey, 101-131.

Mellink 1989

Mellink M.J., "Archaeology in Asia Minor", *AJA* 93, , New Jersey, 105-133.

Mellink 1990

Mellink M.J., "Archaeology in Asia Minor", *AJA* 94, 1990, New Jersey, 125-151.

Mellink 1991

Mellink M.J., "Archaeology in Asia Minor", *AJA* 95, 1991, New Jersey, 123-153.

Mellink 1992

Mellink M.J., "Archaeology in Asia Minor", *AJA* 96, 119-149, 1992, New Jersey, 121-123.

Mellink 1993

Mellink M.J., "The Anatolian South Coast in the Early Bronze Age: The Cilician Perspective", *Between the Rivers and Over the Mountains, Archaeologica Anatolica et Mesopotamica Alba Palmieri Dedicata*, 495-508, Roma.

Memiş 1983

Memiş E., *Ege Kavimlerinden Filistinlilerin Tarihi*, A.Ü. Basılmamış Doktora Tezi, 1983, Ankara.

Memiş 1985

Memiş E., "Filistin Kime Aittir?", *Gazi Eğitim Fak. Der. I-1*, 1985, 223-238.

Memiş 1987

Memiş E., “Hitit Siyasi Tarihinde Taht Mücadelesi”, *Selçuk Üni. Eğitim Fak. Der.I*, 1987, 114.

Memiş 1989

Memiş E., *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, 1989, Konya,

Memiş 1990

Memiş E., “M.Ö. 2. Bin yılda Hitit-Gaşka Münasebetleri”, *Tarih Boyunca Karadeniz Kong. Bildirileri I*, Samsun, 1990, 103–110.

Meriggi 1966

Meriggi P., “Quarto Viaggio Anatolica”, *Oriens Antiquus 5*, 1966, Roma, 67-109.

Meriggi 1967

Meriggi P., “Sesto Viaggio Anatolica”, *Oriens Antiquus 6*, 1967, Roma, 269-303.

Messerschmidt 1911

Messerschmidt L., “Keilschrifttexte aus Assur Historischen Inhalts”, *WVDOG 16*, 1911, 22-40.

Meyer 1953

Meyer E., *Geschichte des Altertum II*, 1953, Stuttgart.

Miller 1996

Miller N., “Some archaeobotanical Remains from the 1992 Excavation Season at Hacinebi Tepe”, *Anatolica 22*, 1996, Leiden, 168-172.

Minns 1913

Minns E.H., *Scythians and Greeks*, Cambridge, 1913

Minns 1970

Minns E.H., “The Scythians and Northern Nomads”, *The Cambridge Ancient History IX*, 1970

Minzoni-Deroche 1988

Minzoni A. – Deroche, “1986 Yılı Gaziantep Yöresi Paleolitik Araştırmalar”, *AraST VI*, 1998, Ankara, 591–594.

Minzoni-Deroche 1993

Minzoni A. - Deroche, “Middle and Upper Paleolithic in the Taurus-Zagros Region”, *The Paleolithic Prehistory of the Zagros-Taurus*, 1993, Pennsylvania, 147-158.

Muhlbach 1840

Muhlbach Von, Monatsberichte Uber die Verhandlungen der Gesellschaft fur Erdkunde zu Berlin, 1840.

Munr-Rankin 1973

Munr M. -Rankin, "Assyrian Military Power, 1300–1200 B.C.", *CAH II/2*, 1973, 274 vd.

Muscarella 1986

Muscarella O.W., "The Location of Ulhu and Uişe in the Sargon II's Eighth Campaing, 714, B.C.", *JFA 13*, 1986.

Naumann 1985

Naumann R., Eski Anadolu Mimarlığı, 1985, Ankara.

Nougayral 1956

Nougayral J., Le Palais Royal d'Ugarit. Textes Accadiens des Archives Sud. 1956, Paris.

Olmstead 1968

Olmstead T.A., History of Assyria, 1968, Chicago-London.

Orthmann 1963

Orthmann W., Frühe Keramik von Boğazköy, 1963, Berlin.

Orthmann 1970

Orthmann W., "Eskiyapar", *AfO 23*, 156, 1970, Berlin.

Osten 1952

Osten H.H.von der, "Die Urartäische Töpferei aus Van und die Möglichkeit ihrer Einordnung in die anatolische Keramik", *Or Ns XXI*, 307-328. *Or Ns XXII*, 1952, 329-354.

Otten 1975

Otten H., Pudu-Hepa, Eine hethitisch Konigin in ihren Textzeugnissen, 30.

Öğün 1967

Öğün B., "Urartu Araştırmalarının Anadolu, Yunanistan ve Etrüsk Tarihi ve Arkeolojisi Bakımından Önemi ", *TTKong. VI*, 1967, 68 vd.

Öğün 1970

Öğün B., Van'da Urartu Sulama Tesisleri ve Şamram (Semiramis) Kanalı, 1970, Ankara.

Özbakan 1981

Özbakan M., “Tülintepe, Tepecik, İkiztepe Kazılarına ait C-14 Sonuçları”, *TÜBİTAK-ARÜTOB II/2*, 1981, İstanbul, 95-99.

Özbal 1983

Özbal H., “Tepecik, Tülintepe Metal, Filiz ve Cüruf Analizleri Sonuçları”, *TÜBİTAK-ARÜTOB III/3*, 1983, İstanbul, 203-217.

Özbaşaran 1995

Özbaşaran M., “The Historical Background of Researches at the Cave of Yarımburgaz”, *Halet Çambel İçin Prehistorya Yazıları*, 1995, İstanbul, 27-39.

Özbek 1986

Özbek M., “Değirmentepe Eski İnsan Topluluklarının Demografik ve Antropolojik Açısından Analizi”, *ArkST I*, 1986, Ankara, 107-130.

Özbek 1989

Özbek M., “Çayönü İnsanları ve Sağlık Sorunları”, *ArkST IV*, 1989, Ankara, 121-152.

Özdoğan 1977

Özdoğan M., *Aşağı Fırat Havzası 1977 Yüzey Araştırması*, 1977, Ankara.

Özdoğan 1982

Özdoğan M., “Doğu Marmara ve Trakya Araştırmaları”, *TAD 26/1*, 1982, Ankara, 37-61.

Özdoğan 1983_a

Özdoğan M., “Trakya ve Doğu Marmara Araştırmaları 1981 Yılı Çalışmaları”, *KST IV*, 1, 1983, Ankara, 37-142.

Özdoğan 1983_b

Özdoğan M., “Pendik: A Neolithic Site of Fikirtepe Culture in the Marmara Region”, *Beiträge zur Alterumskunde Kleinasiens, Festschrift für Kurt Bittel*, Mainz am Rhein, 1983, 401-411.

Özdoğan 1984

Özdoğan M., “Doğu Marmara ve Trakya Araştırmaları”, *AraST I*, 63-68, Ankara.

Özdoğan 1985

Özdoğan M., “1983 Yılı Doğu Marmara ve Trakya Araştırmaları”, *AraST II*, 1985, Ankara, 221-232.

Özdoğan 1986

Özdoğan M., “1984 Yılı Trakya ve Doğu Marmara Araştırmaları”, *AraST III*, 1986, Ankara, 409-420.

Özdoğan 1993

Özdoğan M., “Vinça and Anatolia: A New Look at a Very Old Problem or Redefining Vinça Culture from the Perspective of Eastern Tradition”, *Anatolica 19*, 1993, Leiden, 173-193.

Özdoğan 1994

Özdoğan M., “Çayönü: The Chipped Stone Industry of the Pottery Neolithic Layers”, *Neolithic Chipped Stone Industries of Fertile Crescent*, 1994, Berlin, 267-277.

Özdoğan 1995

Özdoğan M., “Yakındoğu Neolitiği ve Güneydoğu Anadolu: Eleştirisel Bir Değerlendirme”, *İ. Metin Akyurt-Bahattin Devam Anı Kitabı, Eski Yakındoğu Kültürleri Üzerine İncelemeler*, 1995, İstanbul, 267-280.

Özdoğan 1996_a

Özdoğan M., “Kulübeden Konuta: Mimarlıkta İlkler”, *Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme*, 1996, İstanbul, 19-30.

Özdoğan 1996_b

Özdoğan M., “Tarihöncesi Döneminde Trakya”, *Anadolu Araştırmaları 14*, 1996, İstanbul, 329-360.

Özdoğan et al 1991

Özdoğan M.-A. Özdoğan-M. Davis, “1989 Yılı Çayönü Kazıları”, *KST XIII/I*, 1991, Ankara, 71-86.

Özdoğan et al 1992

Özdoğan M.-A. Özdoğan-I. Caneva-M. Davis-A. Koyunlu, “1990 Yılı Çayönü Kazı ve Onarım Çalışmaları”, *KST XIII/I*, 1992, Ankara, 97-125.

Özdoğan et al 1993

Özdoğan M.-A. Özdoğan-I. Caneva-M. Davis-A. Koyunlu, “1991 Yılı Çayönü Kazıları”, *KST XIV/I*, 1993, Ankara, 71-86.

Özdoğan et al 1994

Özdoğan M.-A. Özdoğan-O.Bar-Yosef-W.van Zeist, “Çayönü Kazısı ve Güneydoğu Anadolu Karma Projesi, 30 Yıllık Bir Genel Değerlendirme”, *KST XVI/I*, 1994, Ankara, 103-122.

Özdoğan-Özdoğan 1990

Özdoğan M.-A. Özdoğan, “Çayönü, A Conspectus of Recent Work”, *Préhistoire du Levant II. Processus des Changements Culturels. Hommage à Francis Hours*, 1990, Paris, 387–396.

Özdoğan-Özdoğan 1993

Özdoğan M.-A. Özdoğan, “Pré Halafian Pottery of Southern Anatolia-With Special Refence to the Çayönü Sequence”, *Between the Rivers and Over the Mountains, Archaeologica anatolica et Mesopotamica Alba Palmieri Dedicata*, 1993, Roma, 87–103.

Özgüç 1945

Özgüç T., “Ön Tarihte Anadolu Yapıları”, *DTCFD 2/3*, 1945, Ankara, 41-71.

Özgüç 1947

Özgüç T., “1947 Yılıının Başlarında Türkiye’de Yapılan Kazılar. Yümüktepei, Alalah, Tel-Şeyh, Gözlükule, Çankırıkapı”, *Bulleten 11/44*, 1947, Ankara, 359–369.

Özgüç 1948

Özgüç T., “Samsun Hafriyatının 1941-42 Yılı Neticeleri”, *TT Kong 3*, 1948, Ankara, 393-419.

Özgüç 1950

Özgüç T., Kültepe Kazısı Raporu 1948, 1950, Ankara.

Özgüç 1953

Özgüç T., “Kültepe’de 1950 yılında Türk Tarih Kurumu Adına Yapılan Kazılar Hakkında Ön Rapor”, *Bulleten XVII/65*, 1953, 101.

Özgüç 1966

Özgüç T., Altınepe I, 1966, Ankara.

Özgüç 1968

Özgüç N., “New Light on the Dating of the Levels of the Karum of Kanish and of Acemhöyük near Akseray”, *AJA 72/4*, 1968, 318-320.

Özgüç 1969

Özgüç T., Altınepe II, 1969, Ankara.

Özgüç 1986

Özgüç T., Kültepe-Kanis II, 1986, Ankara.

Özgüç-Akok 1958

Özgüç T. -M. Akok Horoztepe Eski Tunç Devri Mezarlığı ve İskan Yeri, 1958, Ankara.

Özgüç-Özgüç 1949

Özgüç T. -N.Özgüç, Kültepe Kazı Raporu II., 1949.

Özgür 2000

Özgür, E. M., Türkiye Coğrafyası, 2000, Ankara.

Özsait 1977

Özsait M., "Pisidya Bölgesinde Yeni Prehistorik İskan İzleri", *Anadolu Araştırmaları 4-5*, 1977, İstanbul, 71-162.

Özsait 1979

Özsait M., "Burdur Çevresinde Yeni Prehistorik Yerleşmeler", *TT Kong 8*, 1979, Ankara, 101-106.

Özsait 1980

Özsait M., İlk Çağ Tarihinde Pisidya, Başlangıcından İskender Döneminin Sonuna Kadar, 1980, İstanbul.

Palmieri 1972

Palmieri A., "Two Years of Excavations at Arslantepe (Malatya)", *TAD 19/2*, 1972, Ankara, 203-211.

Palmieri 1977

Palmieri A., "The 1973 and 1975 Campaigns at Arslantepe (Malatya)", *TAD 24/2*, 1977, Ankara, 123-132.

Palmieri 1984

Palmieri A., "Arslantepe Excavations, 1982", *KST V*, 1984, Ankara, 97-102.

Palmieri 1985

Palmieri A., "Scavi ad Arslantepe (Malatya) 1976-1979, 1985, Roma.

Palmieri 1987

Palmieri A., "The 1985 Campaign at Arslantepe, Malatya", *KST VIII*, 1987, Ankara, 67-74.

Palmieri et al. 1996

Palmieri A.-A.Hauptmann-K. Hess-K. Sertok, "The Composition of Ores and Slags Found at Arslantepe, Malatya", *Archaeometry 94. The Proceedings of the 29th International Symposium on Archaeometry*, eds. Ş.Demirci, A.M. Özer, G.D. Summers, 1996, Ankara, 447-449.

Parpola 1977

Parpola S., Neo-Assyrian Toponyms, (AOAT, 6) Neukirschen-Vluyn, 1977.

Payne 1995

Payne M.R., Urartu Yazılı Belgeler Katalogu, İ. Ü. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 1995, İstanbul

Payne 1972

Payne S., "Can Hasan III. The Anatolian Aceramic and the Grek Neolithic", *Papers in Economic Prehistory*, 1972, Cambridge, 191-194.

Payne 1979

Payne S., "Can Hasan III, Animal Bones-The Year's Work", *AS* 29, 8-9, 1979, London.

Pehlivan 1991_a

Pehlivan M., "Kaşkaların Eski Anadolu Tarihindeki Yeri ve Önemi", *100. Yıl. Üniv. Sos.Bil. Der. III*, 30.

Pehlivan 1991_b

Pehlivan M., *Daya (e) ni /Diau (e) hi*, 1991, Erzurum

Pehlivan 1991_c

Pehlivan M., *Hayaşa*, 1991, Erzurum,

Perrot 1962

Perrot J., *Reconnaissance Archaologiques en Turquie1 Meridionale* 1961, 1962, Jerusalem.

Petrie 1968

Petrie F., *Six Temples at Thebes*, 1968, London

Piotrovskii 1962

Piotrovskii B.B., "The Aeneolithic Culture of Trans-Caucasian in the Third Millennium B.C.", *VI.International Conccress of Prehistoric and Protohistoric Sciences*", 1962, Moscow, 7.

Piotrovskii 1969

Piotrovskii B.B., *Urartu*, 1969, Geneva

Postgate 1973

Postgate J.N., "Assyria Texts and Fragments", *Iraq* 35, 1973, 23.

Prasek 1968

Prasek J.V., *Geschichte der Meder und Perser bis Makedonischen Eroberung*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1968

Rice 1958

Rice T.T., *The Scythians*, Thames and Hudson, London, 1958

Roodenberg 1981

Roodenberg J.J., “Hayaz Höyük Kazısının İlk Sonuçları”, *KST III*, 1981, Ankara, 93-94.

Roodenberg 1982

Roodenberg J.J., “Note Sur La Troisième Campagne de Fouilles à Hayaz Höyük”, *Anatolica 9*, 1982, Belgique, 27-32.

Roodenberg 1985

Roodenberg J.J., “1983 Yılı Hayaz Höyük ve Civarı (Kumartepe) Kazıları”, *KST VI*, 1985, Ankara, 1-4.

Rosenberg 1992

Rosenberg M., “The Batman Rivr Archaeological Reconnaissance Survey, 1990”, *Ara ST IX*, 1992, Ankara, 447-460.

Rosenberg 1993

Rosenberg M., “The Hallan Çemi Excavation 1991”, *KST XIV*, 1993, Ankara, 117-130.

Rosenberg 1994

Rosenberg M., “A Preliminary Descripton of Lithic Industry from Hallan Çemi”, *Neolithic Chipped Stone Industries of Fertile Crescent*, 1994, Berlin, 223-238.

Rosenberg 1995_a

Rosenberg M., “Hallan Çemi Kazısı 1992”, *KST XVI/I*, 1995, Ankara, 85-94.

Rosenberg 1995_b

Rosenberg M., “The Hallan Çemi Excavation 1993”, *KST XVI/I*, 1995, Ankara, 79-83.

Rosenberg-Togul 1991

Rosenberg M.-H. Togul, “The Batman River Archaeological Site Survey, 1990”, *Anatolica 17*, 1991, London, 241–254.

Rubinson 1987

K.S. Rubinson “Heradotus and the Scythians”, *Expedition 17/4*, 5, 1987, 14 vd.

Russel 1980

H.F. Russel *Pre-Classical Pottery of Eastern Anatolia*, 1980, London

Russel 1984

H.F. Russel, "Shalmanaser's Campaign to Urartu in 856 B.C. and Historical Geography of Eastern Anatolia According to the Assyrian Sources", *AS 24*, 1984, 185 vd.

Schmökel 1961

Schmökel H., *Kulturgeschichte des alten Orients*, Alfred Kröner Verlag, Stuttgart, 1961

Saggs 1964

H.W.Saggs, *The Mighth that was Assyria*, 1964, Oxford.

Sagona 1984

Sagona A., *The Caucasian Region in the Early Bronze Age*. British Archaeological Reports (BAR) International Series 214, 1984.

Sagona 2000

Sagona A., "Sos Höyük and the Erzurum Region in Late Prehistory a Provisional Chronology for Northeast Anatolia", *Chronologies des Pays du Caucase et de L'Euprate aux IVE-IIIe Millenaires*, 2000, 329-373.

Sagona et al. 1995

A. Sagona-C. Sagona- H. Özkorucuklu, "Excavations at Sos Höyük-1994 First Preliminary Report", *Anatolian Studies 45*, 1995, London, 193-218.

Sagona et al. 1996

Sagona A.G.-C. Sagona-H. Özkorucuklu, "Excavations at Sos Höyük-1994", *Kazı Sonuçları Toplantısı XVIII/I*, 1996, Ankara, 129-150.

Sagona et al. 1997_b

Sagona A.G.-C. Sagona-M. Erkmen, S. Howells, "Excavations at Sos Höyük 1996: Third Preliminary Report", *Anatolica 23*, 1997, 181-226.

Sagona et al. 1997_a

Sagona A.-M. Erkmen-C. Sagona, "Excavations Sos Höyük 1995", *XVIII. Kazı Sonuçları Toplantısı-I*, 1997, Ankara, 137-143.

Sagona et al. 1998_a

Sagona A.-M. Erkmen-C. Sagona, "Excavations Sos Höyük 1996" *XIX. Kazı Sonuçları Toplantısı-I*, 1998, Ankara, 245-250.

Sagona et al. 1998,

Sagona A.G.-C. Sagona-M. Erkmén, S. Howells, I. Mc. Niven, "Excavations at Sos Höyük 1997: Fourth preliminary Report", *Anatolian Studies-24*, 1998, 31-64

Sagona-Sagona 2000

Sagona A.G.-C. Sagona, "Excavations at Sos Höyük, 1998", *Kazı Sonuç ları Toplantısı XXI-I*, 2000, Ankara, 143-144.

Sagona-Sagona 2001

Sagona A.G.-C. Sagona, "Excavations at Sos Höyük, 1999", *Kazı Sonuç ları Toplantısı XXII/I*, 2001, Ankara, 129–131.

Salvini 1967

Salvini M., Nairi e Ur(u)atri: Contributa alla Storia della Formazione del regno di Urartu, 1967, Roma

Salvini 1976

Salvini M., "Zeitregel der Urartaischen König", *Urartu Ein Wiederentdeckter Rivale Assyriens*, 1976, München

Salvini 2006

Salvini M., *Urartu Tarihi ve Kültürü*, 2006, İstanbul

Sanders 1974

N.K.Sanders "Thracians, Phrygians and Iran", *Thracia III*, 1974, 195 vdd.

Sanver 1984

Sanver M., "İkiztepe I-II ve Tepecik Örneklerinden Elde Edilen Arkeomanyetik Alan Şiddeti Verileri", *TÜBİTAK-ARÜTOB IV*, 1984, Ankara, 185–203.

Sayce-Litt 1970

Sayce A.H. -D.Litt, "The Kingdom of Van (Urartu)", *CAH III*, 1970, 173 vd.

Schaffer 1948

Schaffer C.F.A., *Stratigraphie Comparee et Chronologie de l'Asie Occidentale*, 1948, London.

Schliemann 1881

Schliemann H., *Ilios, The City and Country of the Trojans*, 1881, London

Schliemann 1884

Schliemann H., *Troja*, 1884, London.

Schuler 1965

Schuler E.von, Die Kaskäer, 1965, Berlin,

Seeher 1987

Seeher J., Demircihüyük. Die Ergebnisse der Ausgrabungen 1975–1978, III, 1, Die Keramik 1, Mainz am Rhein, 1987.

Seeher 1993

Seeher J., “Demircihöyük Nekropol Kazısı: 1991 Yılı Sonuçları”, *KST XIV/I*, 1993, Ankara, 365-379.

Seeher 2000

Seeher J., Die Bronzezeitliche Nekropole von Demircihüyük-Sarıket, Tübingen.

Serdaroğlu 1977

Serdaroğlu Ü., Aşağı Fırat Havzasında Araştırmalar, 1975, Ankara.

Sevin 1979

Sevin V., “Menua'nın oğlu İnuşpua”, *AnAr VII*, 1-14.

Sevin 1979

Sevin V., Urartu Krallığının Tarihsel ve Kültürel Gelişimi, (Basılmamış Doç.Tezi), 1979, İstanbul.

Sevin 1982

Sevin V., “Frigler”, *AU Ans II*, 1982, 264.

Sevin 1988

Sevin V., “Elazığ Yöresi Erken Demir Çağı ve Muşkiler Sorunu”, *Höyük I*, 1988, 51-64.

Sevin 1989

Sevin V., “Urartulara Ait Dünyanın En Eski Karayolu”, *AnAr XI*, 1989, 47.

Sevin 1991

Sevin V., Yeni Asur Sanat I, 1991, Ankara.

Sevin et al 1997

Sevin V. -I. Caneva-K. Köroğlu, “1995 Yılı Mersin/Yumuktepe Kazıları”, *KST XVIII/I*, 1997, Ankara, 23–41.

Sevin-Caneva 1995

Sevin V. -I. Caneva, “1993 Yılı Mersin/Yumuktepe Kazıları”, *KST XVII/I*, 1995, Ankara, 27–42.

Sevin-Caneva 1996

Sevin V. -I. Caneva, “1994 Yılı Mersin/Yumuktepe Kazıları”, *KST XVIII*, 1996, Ankara, 71–93.

Sevindi 1999

Sevindi, C., Sarıkamış’ın Coğrafi Etüdü, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, 1999, Erzurum.

Slattery 1987

Slattery D.J.G., “Urartu and the Black Sea Colonies: An Economic Perspective”, *AL-RAFİDAN VIII*, 1987, 1-30.

Smith 1970_a

Smith S., “The Foundation of the Assyrian Empire”, *CAH III*, 1970, 24.

Smith 1970_b

Smith S., “Sennacherib and Esarhadden”, *CAH III*, 1970, Cambridge, 65 vd..

Sommer 1932

Sommer F., *Die Ahhijawa-Urkunden*, 1932, München,

Sommer- Falkenstein 1953

Sommer F. -A.Falkenstein, “Die hethitisch-akadische Bilingue des Hattusili I”, *Afo-NF 6*, 1953, 32 vd.

Soylu 1978

Soylu G., “Anadolu’nun Prehistorik Devirleinde Avcılık İzleri”, *Antropoloji* 8, 1978, 27-44.

Speiser 1948

Speiser E., “Hurrians and Subarians”, *JAOS 68*, 1948, 1-13.

Sperling 1976

Sperling J.W., “Kum Tepe in the Troad, Trial Excavations, 1934”, *Hesperia* 45, 1976, Wien, 305-364.

Stein et al 1997

Stein G.J. -K. Boden-C. Edens-J.P. Edens-K. Keith-A.Mc Mahon-H. Özbal, “Excavations at Hacinebi, Turkey–1996: Preliminary Report”, *Anatolica 23*, , Leiden, 111–171.

Stein-Mısır 1994_a

Stein G.J. -A. Mısır, “Excavations at Hacinebi, 1992”, *KST XVI*, 1994, Ankara, 131–152.

Stein-Mısır 1994_b

Stein G.J. -A. Mısır “Mesopotamian-Anatolian Interaction at Hacinebi, Turkey: Preliminary Report on the 1992 Excavations”, *Anatolica* 20, 1994, Leiden, 145–189.

Stein-Mısır 1995

Stein G.J. -A. Mısır “Excavations at Hacinebi, 1993”, *KST XVII/I*, 1995, Ankara, 121–140.

Stein-Mısır 1996

Stein G.J. -A. Mısır “1994 Excavations at Hacinebi Tepe”, *KST XVIII/I*, 1996, Ankara, 109–128.

Streck 1975

Streck M., Asurbanipal und die letzten Assyrischen Könige bis zum Untergang Niniveh's I, Nationales Druckhaus, Leipzig, 1975

Sturtevant-Bechtel 1935

Sturtevant E.H. -J. Bechtel, A Hittite Chrestomaty, 1935, Philadelphia.

Sürenhagen 1988

Sürenhagen D., “Ein Königsiegel Aus Kargamış”, *MDOG* 118, 1988, 183-190.

Şaroğlu-Yılmaz 1986

F.Şaroğlu-Y.Yılmaz “Doğu Anadolu’da Neotektonik Dönemdeki Jeolojik Evrim ve Havza Modelleri”, *MTA Dergisi* 107, 1986, Ankara, 83–89.

Şaroğlu-Güner 1981

F.Şaroğlu-Y.Güner “Doğu Anadolu’nun Jeomorfolojik Gelişimine Etki Eden Ögeler: Jeomorfoloji, Tektonik, Volkanizma İlişkileri”, *Türkiye Jeoloji Kurumu Bülteni* 14, 1981, Ankara, 40–41.

Şenel 1995

Şenel A., İlkel Topluluktan Uygar Topluma Geçiş Aşamasında Ekonomik, Toplumsal ve Düşünsel Yapıların Etkileşimi, 1995, Ankara.

Şenyürek 1944_a

Şenyürek M.S., “Ankara, Civarında Bulunan Birkaç Paleolitik Alete Dair Bir Not”, *DTCFD* 2/2, 1944, Ankara, 345-348.

Şenyürek 1944_b

Şenyürek M.S., “Anadolu’da Bulunan İki Yeni Paleolitik Alete Dair Bir Not”, *DTCFD* 2/2, 1944, Ankara, 348-352.

Şenyürek 1949

Şenyürek M.S., “Truva Civarında Kumtepe’de Bulunmuş Olan İskeletlere Dair Bir Not”, *DTCFD* 7/2, 1949, Ankara, 295-304.

Şenyürek 1954

Şenyürek M.S., “ A Note on the Skulls of Chalcolithic Age From Yümüktepe”, *Bulleten* 18/69, 1954, Ankara, 247-270.

Şenyürek 1958_b

Şenyürek M.S., “1958 Yılında Samandağ Yakınında Bir Mağarada Yapılan Sondaj”, *Anadolu (Anatolia)* 3,1958 , Ankara, 57-63.

Şenyürek 1959_a

Şenyürek M.S., “Tıkalı Mağaranın Paleolitik Endüstrisine Dair Bir Not”, *Bulleten* 23, 1959, Ankara, 10-26.

Şenyürek 1959_b

Şenyürek M.S., “Tarih öncesi Araştırmaları”, *Bulleten* 23, 1959, Ankara, 688-689.

Şenyürek 1960

Şenyürek M.S., “Tarih öncesi Araştırmaları”, *Bulleten* 24, 1960, Ankara, 149-161.

Şenyürek 1961

Şenyürek M.S., “Hatay ve Adıyaman’da Tarih Öncesi Araştırmaları”, *Bulleten* 25/98, 1961, Ankara, 518.

Şenyürek et al 1950

Şenyürek M.S.,-E. Şenyürek-H. Gültekin-A. Dönmez, “Larisa Civarında Höyücekte Yapılan Sondaj”, *Bulleten* 14/55, 1950, Ankara, 487-495.

Şenyürek-Bostancı 1956

Şenyürek M.S.,-E.Y. Bostancı, “The Excavations of a Cave Near the Village of Mağaracık in the Vilayet of the Hatay”, *Anadolu (Anatolia)* 1, 1956, Ankara, 81-83.

Şenyürek-Bostancı 1958_a

Şenyürek M.S.,- E.Y. Bostancı, “Hatay Vilayetinde Prehistorya Araştırmaları”, *Bulleten* 22/86, 1958, Ankara, 147-156.

Şenyürek-Bostancı 1958_b

Şenyürek M.S.,-E.Y. Bostancı, “Hatay Vilayetinin Paleolitik Kültürleri”, *Bulleten* 22/86, 1958, Ankara, 171-190.

Taftalı et al 1976

E.Taftalı- M.Keskin- C.Bilgili, Sarıkamış Havzası Orman Ağaçlandırma, Erozyon ve Mera Islahı Etüdü ve Avan Projesi. Orman Bakanlığı Ağaçlandırma ve Erozyon Kontrolü Genel Müdürlüğü, Rapor No: 622, Erzurum.

Tansuğ 1949

Tansuğ K., “Kimmer'lerin Anadolu'ya Girişleri ve M.Ö. 7.inci Yüzyılda Asur Devletinin Anadolu ile Münasebeti”, *DTCFD 7-4*, 1949.

Tarhan 1970

Tarhan, M.T., “Bozkır Medeniyetlerinin Kısa Kronolojisi”, *Tarih Dergisi 24*, 1970

Tarhan 1972

Tarhan, M.T., Eski Çağ'da Kimmerler Problemi, İ.Ü. Ed. Fak. Basılmamış Doktora Tezi, 1972, İstanbul

Tarhan 1975

Tarhan, M.T., “Urartu Merkezlerinde Meydana Çıkarılan Mimarının Korunması ve Onarımı Hakkında Öneriler”, *Mimarlık Tarihi ve Restorasyon Enstitüsü Bülteni-4 1975*, 44-55.

Tarhan 1978

Tarhan, M.T., M.Ö. XIII. Yüzyılda Uruatri ve Nairi Konfederasyonları, İ.Ü. Ed. Fak. Basılmamış Doçentlik Tezi, 1978, İstanbul

Tarhan 1979

Tarhan, M.T., “Eskiçağ'da Kimmerler Problemi”, *VIII. Türk Tarih Kongresi*, 1979, Ankara, 44-55.

Tarhan 1980

Tarhan, M.T., “Urartu Devleti'nin Kuruluş Evresi ve Kurucu Krallarından “Lutipri=Lapturi Hakkında Yeni Görüşler”, *AnAr 7*, 69 vd.

Tarhan 1983

Tarhan, M.T., “The Structure of the Urartian State”, *AnAr IX*. 1983, İstanbul, 295-310

Tarhan 1984

Tarhan, M.T., “Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler”, *I. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 1984, Ankara, 109-120

Tarhan 1986

Tarhan, M.T., "Urartu Devleti'nin Yapısal Karakteri", *IX. Türk Tarih Kongresi*, 1986, Ankara, 285-301.

Tarhan-Sevin 1975_a

Tarhan, M.T.-V.Sevin, "İstanbul Arkeoloji Müzesinde Bulunan Urartu Bronz At-Koşum Parçaları", *İ.Ü.Tarih Enstitüsü Dergisi-6*, 1975, İstanbul, 45-62.

Tarhan-Sevin 1976-77_a

Tarhan, M.T.-V.Sevin, "Van Bölgesinde Urartu Araştırmaları-I: Askeri ve Sivil Mimariye ait Yeni Gözlemler", *AnAr IV-V*, 1976-1977, Ankara, 273-304

Tarhan-Sevin 76-77_b

Tarhan, M.T.-V.Sevin, "Van Bölgesinde Urartu Araştırmaları II: Konut Mimarlığı", *AnAr, IV-V*, 1976-1977, Ankara, 347-361

Tetik 1986

Tetik M., Kuzeydoğu Anadolu'daki Saf Sarıçam (P. Silvestris L.) Ormanlarının Ekolojik Koşulları, Atatürk Üniv. Fen-Edb. Fak. Basılmamış Doktora Tezi, 1986, Erzurum.

Threau- Danguin 1912

Threau F. – Danguin, Une Relation de la huitieme Campagne de Sargon, 1912, Paris

Togan 1987

Togan A.Z.V., "Sakalar (VI), *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi* 23, 1987

Tomsky 1982

Tomsky J., Das Altpalaeolithikum im Vorderen Orient, 1982, Wiesbaden.

Tomsky 1992

Tomsky J., Das Mittelpalaeolithikum im Vorderen Orient, 1992, Wiesbaden

Topaloğlu 2006

Topaloğlu, Y., Ardahan-Çıldır'da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar, A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2006, Erzurum

Topaloğlu 2008

Topaloğlu Y., "Sarıkamış'ta Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar", *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi-1*, 2008, Kars, 197-216

Topaloğlu 2009

Topaloğlu, Y., Kuzeydoğu Anadolu'da Urartu'nun Tarihi Mirası (Kalıntıları) ve Arkeolojik Verileri, A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, 2009, Erzurum

Tosun 1956

Tosun M., Mezopotamya Silindir Mühürlerinde Huri-Mitanni Üslubu, 1956, Ankara.

Toynbee 1978

Toynbee A., Tarih Bilinci, 1978, İstanbul

Türkmenoğlu-Göktürk 1996

Türkmenoğlu A.C. -E.H. Göktürk, "An Investigation on the Manufacturing Technology of the Değirmentepe (Malatya) Pottery", *Archaeometry 94. The Proceedings of the 29th International Symposium on Archaeometry*, 1996, Ankara, 599–607.

Umar 1982

Umar B., Türkiye Halkının İlk Çağ Tarihi, 1982, İzmir.

Uzun 1991

Uzun S., Kazğızman ve Çevresinin Fiziki Coğrafyası, A.Ü.Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, 1991, Erzurum

Vernadsky 1943

Vernadsky G., A History of Russia I, Yale University Press, New Haven, 1943

van Loon 1971_a

Loon M.N. van, "Recent Archaeological Research in Turkey: Korucutepe Near Elazığ", *AS 21*, 1971, London, 17–19.

van Loon 1971_b

Loon M.N. van, "Korucutepe Kazısı 1969", *Keban Projesi 1969 Çalışmaları*, 1971, Ankara, 47–56.

van Loon 1973

Loon M.N. van, "The Excavations at Korucutepe, Turkey. 1968–1970: Preliminary Report", *JNES 32*, 1973, Chicago, 357–444.

van Loon 1975

Loon M.N. van, Korucutepe I, 1975, Amsterdam

van Loon 1978

Loon M.N. van, Korucutepe II, 1978, Amsterdam.

van Loon-Güterbock 1970

Loon M.N. van-H.G. Güterbock, "The 1969 Excavation at Korucutepe near Elazığ", *TAD 18/2*, 1970, Ankara, 127–132.

van Loon -Güterbock 1972_a

Loon M.N. van -H.G. Güterbock, "Korucutepe Kazısı, 1970", *Keban Projesi 1970 Çalışmaları*, 1972, Ankara, 79–81.

van Loon-Güterbock 1972_b

Loon M.N. van -H.G. Güterbock, "The 1970 Excavation at Korucutepe near Elazığ", *TAD 19/1*, 1972, Ankara, 127–131.

von der Osten 1929

Osten H.H. von der, *Explorations in the Asia Minor, 1927–28*, Chicago.

von der Osten 1930

Osten H.H. von der, *Explorations in the Asia Minor, 1929*, Chicago.

von der Osten 1933

Osten H.H. von der, *Discoveries in Anatolia 1930–31*, 1933, Chicago

von der Osten 1937

Osten H.H. von der, *The Alishar Höyük. Season of 1930–1932. Part 1*, 1937, Chicago.

Weidner 1959

Weidner E., "Die Inschriften Tukulti-Ninurtas I. und seiner Nachfolger", *AFO, BF.12*, 10 vdb, no. 4 vd. str., 1959, 1 vdd.

Weiner 1992

Weiner J., "Beobachtungen zum Hornstein-Rohmaterial und seinem schlagtechnischen Verhalten", *Hassek Höyük*, 1992, Tübingen, 225-237.

Weiner et al 1992

Weiner K.L.-L. Masch-G. Klenk, "Mineralogische Untersuchungen an Späturukzeitlicher und Frühbronzezeitlicher Keramik", *Hassek Höyük*, 1992, Tübingen, 86–100.

Werner 1969

Werner R., "Die Phryger und ihre Sprache", *BiOr 2*, 1969, 177-182.

Winckler 1889

Winckler H., *Die Keilschrifttexte Sargons II*, 1889, Leipzig

Winckler 1893

Winckler H., "Kimmerier, Usquzäer, Stythen", *AOF I*, 1893, 484 vdd..

Wiseman 1958

Wiseman D.J., "The Vasal-Treaties of Esarhadden", *Iraq 20*, 1958, 10 vd.

Woolley 1955

C.L. Woolley, Alalakh. An Account of the Excavation at Atchana in the Hatay 1937–1949, 1955, Oxford, 5-32.

Yakar 1979

Yakar J., "Troy and Anatolian Early Bronze Age Chronology", *AS 29*, 1979, London, 51-67.

Yakar 1984

Yakar J., "Regional and Local Schools of Metalwork in Early Bronze Age Anatolia" *Anatolian Studies XXXIV*, 1984

Yakar 1985_a

Yakar J., "The Later Prehistory of Anatolia" *The Late Chalcolithic and Early Bronze Age, BAR-2*, Oxford, 1985

Yakar 1985_b

Yakar J., "Regional and Local Schools of Metalwork in Early Bronze Age Anatolia, Part II", *Anatolian Studies, 35*, 1985

Yakar 1991

Yakar J., *Prehistoric Anatolia: The Neolithic Transformation and The Early Chalcolithic Period*, 1991, Jerusalem.

Yakar 1994

Yakar J., *Prehistoric Anatolia: The Neolithic Transformation and The Early Chalcolithic Period. Supplement No: 1*, 1994, Jerusalem.

Yakar 1997

Yakar J., "Hacılar", *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East 1*, 1997, New York, Oxford, 448-449.

Yakar-Salzman 1979

Yakar J. -A. Gürsan-Salzman "Archaeological Survey in the Malatya and Şşvas Provinces, 1977", *Tel Aviv 6*, 1979, Tel Aviv, 34-53.

Yalçinkaya 1981

Yalçinkaya I., "La Paléolithique Inférieur de Turquie", *Préhistoire du Levant*, 1981, Lyon, 207-218.

Yalçinkaya 1984

Yalçinkaya I., “Samsat-Şehremuz Tepesi Çevresi Paleolitik Çağ Yüzey Araştırmaları, 1982”, *AraST I*, 1984, Ankara, 13-20.

Yalçinkaya 1985

Yalçinkaya I., “Araştırmaların Işığında Anadolu Alt Paleolitiği ve Sorunlarına Genel Bir Bakış”, *Antropoloji 12*, 1985, Ankara, 395-435.

Yalçinkaya 1990

Yalçinkaya I., “1989 Yılı Karain Kazıları”, *KST XI/I*, 1990, Ankara, 39-57.

Yalçinkaya 1994_a

Yalçinkaya I., “1992 Yılı Karain Kazıları”, *KST XV/I*, 1994, Ankara, 23-42.

Yalçinkaya 1995_a

Yalçinkaya I., “Anadolu İskan Tarihinde Katran Dağı”, *1994 Yılı Anadolu Medeniyetler Müzesi Konferansları*, 1995, Ankara, 55-76.

Yalçinkaya 1995_b

Yalçinkaya I., “Karain Kazıları, 1993”, *KST XVI/I*, 1995, Ankara, 1-25.

Yalçinkaya 1996

Yalçinkaya I., “Karain Kazıları, 1994”, *KST XVII/I*, 1996, Ankara, 21-47.

Yalçinkaya et al. 1987

Yalçinkaya I.,- H.J. Müller -Beck- G. Albrecht, “Fırat Vadisinde, Adıyaman-Samsat ve Malatya-Kuruçay Çevrelerinde PaleolitikGözlemler”, *Aşağı Fırat Projesi 1978-1979 Çalışmaları*, 1987, Ankara, 29-34.

Yalçinkaya et al. 1997

Yalçinkaya I., “1990-1995 Öküzini Kazıları Işığında Anadolu Paleolitiğinin Önemi”, *KST XVIII/I*, 1997, Ankara, 1-9.

Yardımcıel 2010

Yardımcıel A., Akyaka’da Bulunup Kars Müzesine Getirilen Yivli Keramiklerin Değerlendirilmesi, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2010, Kars.

Yeğingil 1983

Yeğingil Z., “Tülintepe, Tepecik, Çayönü Obsidyenlerinin Plato Düzeltme Tekniği ile Bulunmuş Yaşları”, *TÜBİTAK-ARÜTOB III/3*, 1983, İstanbul, 253-258.

Yener 2000

Yener K.A., "The Amuq Valley Regional Project 1995-1998", *AJA* 104, 2000, New Jersey, 57-62.

Yener et al 1996

Yener K.A. -T.J. Wilkinson-S. Branting-E.S. Freidman-J.D. Lyon-C.D. Reichel, "The Oriental Institute Amuq Valley Projects, 1995", *Anatolica* 22, 1996, Leiden, 49-84.

Yener et al 1998

Yener K.A. -H. Özbal-L. Barnes-R.H. Brill-E.C. Joel, "Anatolian Metal Trade and Lead Isotope Analysis", *XXXIV. Uluslararası Assiriyoloji Kongresi 1987, Kongereye Sunulan Bildiriler 3*, 1998, 547-555.

Yıldız 2007

Yıldız A., Akyaka İlçesi (Kars/Akyaka) Florası, Dumlupınar Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2007, Kütahya.

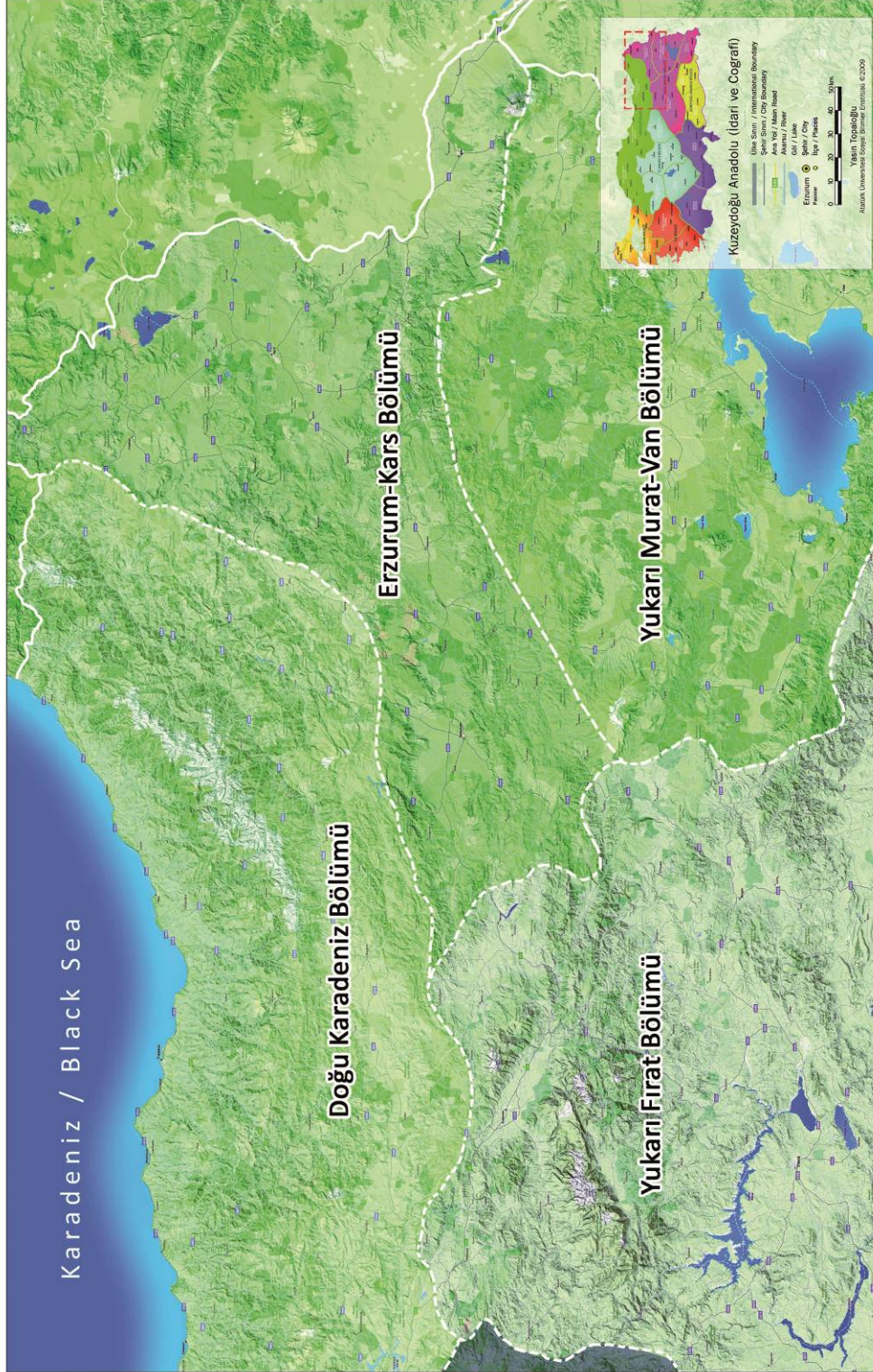
Yılmaz 1984

Yılmaz Ö., Horasan-Sarıkamış Arasındaki Aras Nehri Havzasının Fizikî ve Tatbikî Fizikî Coğrafyası. Atatürk Üniv. Fen-Edb. Fak. Basılmamış Doktora Tezi, 1984, Erzurum.

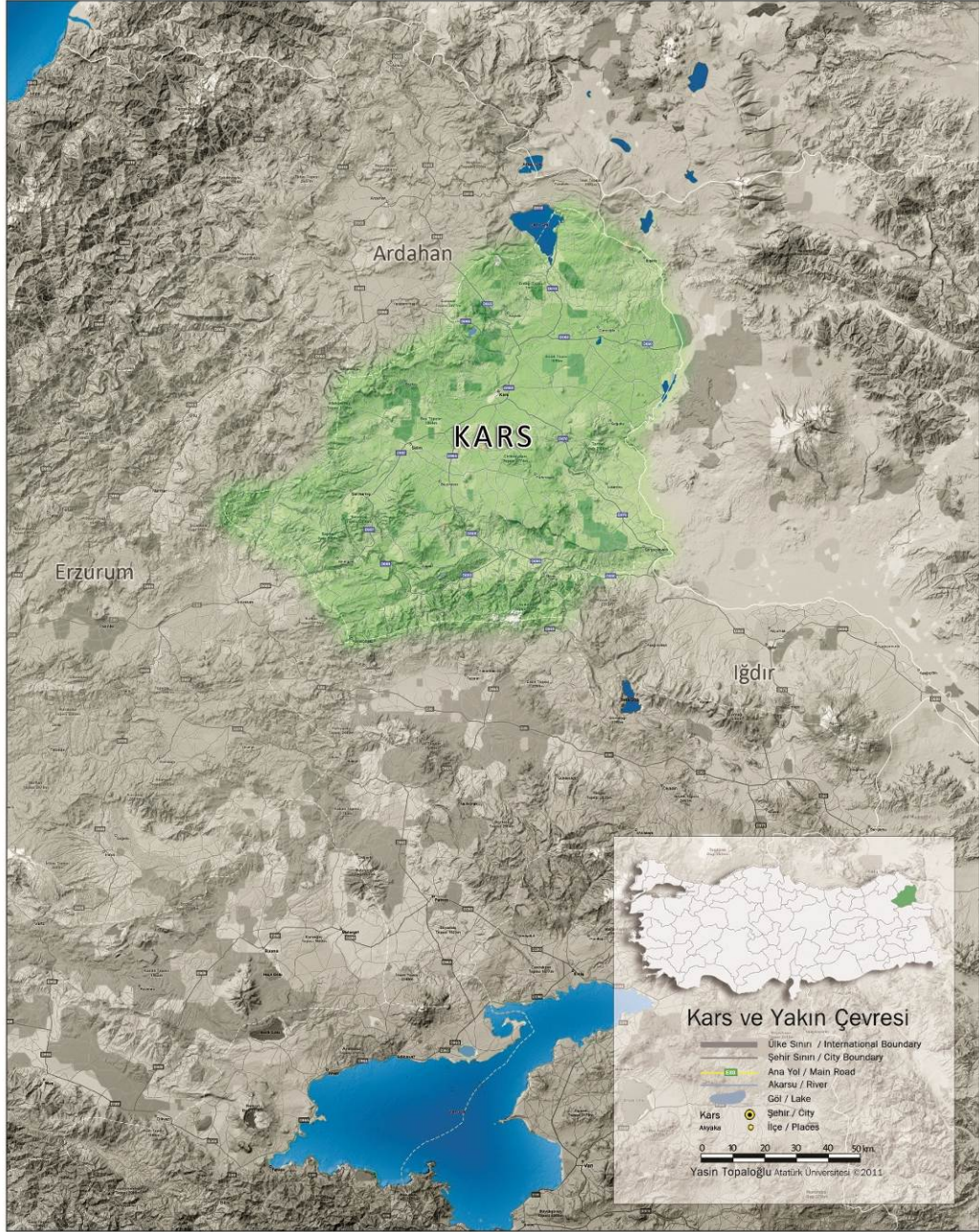
Zimanski 1985

Zimanski P. E., *Ecology and Empire. The Structure of the Urartian State*, 1985, Chicago

LEVHALAR

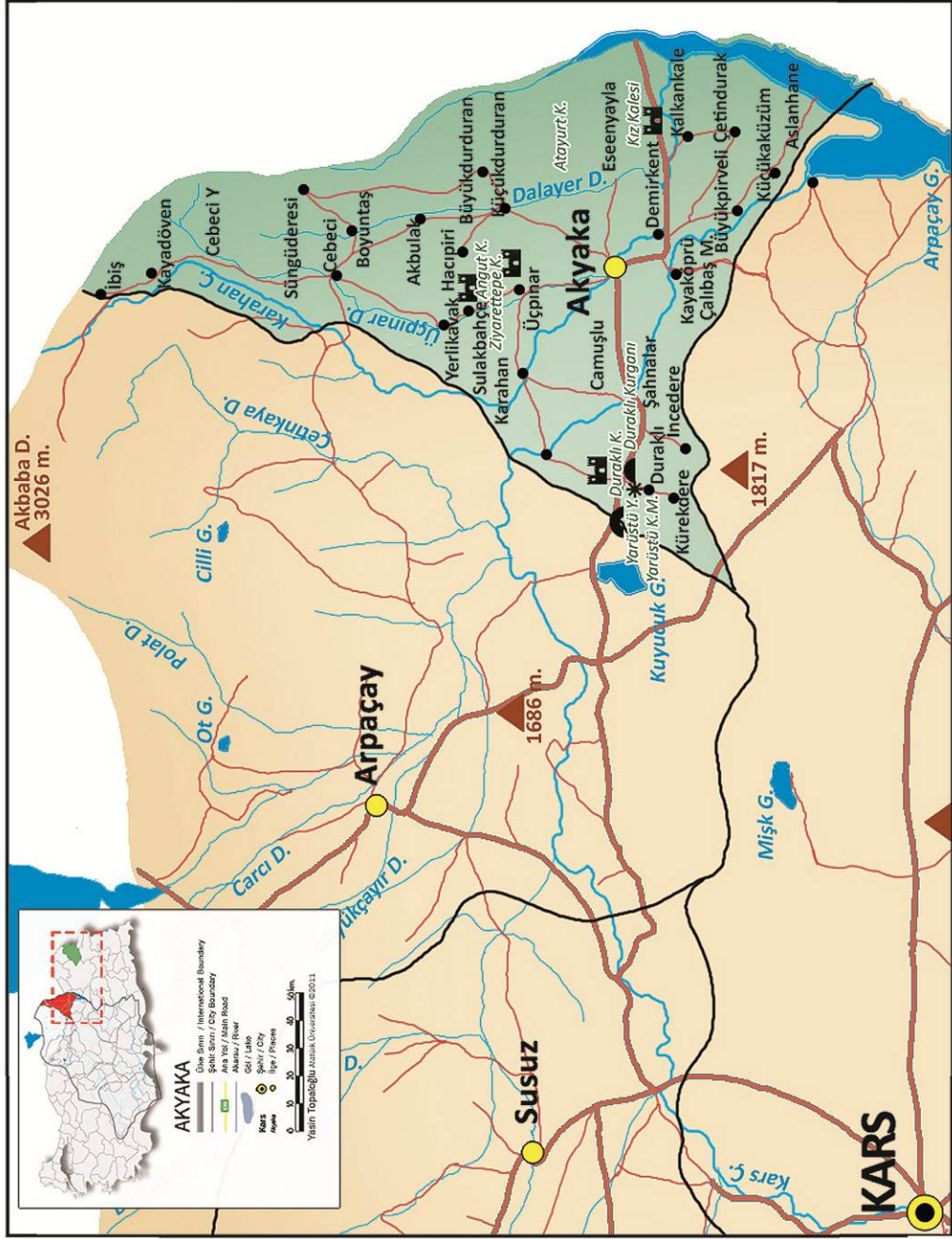
Harita-1 Bölgenin Coğrafi Bakımdan Dağılımı

Harita-3 Kars ve Çevresi

Harita-4 Kars İl Haritası

Harita-5 Çalışma Bölgesi ve Tespit Edilen Merkezler

Fig.1. Kız Kalesi

Fig.2. Kız Kalesi

Fig.3. Kız Kalesi

Fig.4. Kız Kalesi

Fig.5. Kız Kalesi

Fig.6. Kız Kalesi

Fig.7. Ziyarettepe Kalesi

Fig.8. Ziyarettepe Kalesi

Fig.9. Ziyarettepe Kalesi

Fig.10. Ziyarettepe Kalesi

Fig.11. Ziyarettepe Kalesi

Fig.12. Ziyarettepe Kalesi

Fig.13. Angut (Sulakbahçe) Kalesi

Fig.14. Angut (Sulakbahçe) Kalesi

Fig.15. Angut (Sulakbahçe) Kalesi

Fig.16. Angut (Sulakbahçe) Kalesi

Fig.17. Angut (Sulakbahçe) Kalesi

Fig.18. Angut (Sulakbahçe) Kalesi

Fig.19. Duraklı Yarbaşı Kalesi

Fig.20. Duraklı Yarbaşı Kalesi

Fig.21. Duraklı Yarbaşı Kalesi

Fig.22. Duraklı Yarbaşı Kalesi

Fig.23. Duraklı Yarbaşı Kalesi

Fig.24. Duraklı Yarbaşı Kalesi

Fig.25. Duraklı Yarbaşı Kalesi

Fig.26. Duraklı Yarbaşı Kalesi

Fig.27. Yarüstü Kalesi

Fig.28. Yarüstü Kalesi

Fig.29. Yarüstü Yerleşmesi

Fig.30. Yarüstü Yerleşmesi

Fig.31. Yarüstü Yerleşmesi

Fig.32. Yarüstü Yerleşmesi

Fig.33. Yarüstü Yerleşmesi

Fig.34. Yarüstü Yerleşmesi

Fig.35. Duraklı Kurganı

Fig.36. Duraklı Kurganı

Fig.37. Duraklı Kurganı

Fig.38. Duraklı Kurganı

Fig.39. Duraklı Kurganı

Fig.40. Duraklı Kurganı

Fig.41. Atayurt Kalesi

Fig.41. Atayurt Kalesi

Fig.42. Atayurt Kalesi

Fig.43. Atayurt Kalesi

ÖZGEÇMİŞ

- 1982 Şanlıurfa’da doğdu.
- 1996 Şanlıurfa Ahmet Erseven İlköğretim Okulunu bitirdi
- 1999 Şanlıurfa Davut Zeki Akpınar Lisesini bitirdi
- 2008 Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Tarih Öğretmenliği Bölümünden mezun oldu.
- 2008 Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bilimi Eskiçağ Anabilim Dalında Yüksek Lisans programına başladı.

Görev aldığı proje ve bilimsel çalışmalar:

- 2004-2008 “Doğu-Kuzeydoğu ve Kafkaslarda En Erken Türk İskân İzlerinin Tespiti-DPT
- 2003-2004 “Doğu Anadolu Yüzey Araştırmaları Projesi” 2002/118
- 2008-2011 “Türk Dünyası Yüzey Araştırmaları” 2008/22
- 2004–2005 Ardahan Çıldır Akçakale Adası Kazısı
- 2005–2009 Erzurum Kalesi Kazısı
- 2003-2008 “Doğu Anadolu Yüzey Araştırmaları Projesi” Erzincan-Erzurum-Kars-Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları (A.Ü. BAP.-Kültür ve Turizm Bakanlığı)
- 2004-2008 Uluslararası Erken Dönem Türk İskân İzlerinin Araştırılması-Türkiye-Gürcistan-Azerbaycan-İran-Nahçıvan DPT
- 2007 1. Uluslararası Türk Şöleni 3–5 Mayıs 2007, Erzurum
- 2009 2. Uluslararası Türk Şöleni 20–24 Mayıs 2009, Erzurum